

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 8

Kuidas Ameerika Ühendriigid tunnustasid Balti riike . . .	T. Peter Park
Jefferson ja Ameerika iseseisvusdeklaratsioon . . .	Raili Põldsaar
Kes ta on, ameeriklane — see uus inimene? . . .	Krista Vogelberg
Põhja-Ameerika germanistika tänapäeval . . .	Thomas Salumets
Andres Pranspilli <i>Ameerika antoloogia</i>	Kersti Unt
Keel ja loodus	Noam Chomsky
Salaagent Sergius Riis Eestis	Eero Medijainen
Luulet	Elizabeth Bishop
Tumeda aine lugu	Jaan Einasto
Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all	Enn Sarv
Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest . . .	Marika Mikkor
Õiguse lähiajalugu	Joachim Rückert

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoiemetaja Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiiujogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 8 (149)

- Kuidas Ameerika Ühendriigid tunnustasid Balti riike
T. Peter Park 1579
Tõlkinud Kaisa Jõgi
- Thomas Jefferson ja Ameerika iseseisvusdeklaratsioon
Raili Põldsaar 1584
- Kes ta on, ameeriklane — see uus inimene?
Krista Vogelberg 1594
- Põhja-Ameerika germanistika tänapäeval
Thomas Salumets 1613
Tõlkinud Mari Tarvas
- Andres Pranspilli *Ameerika antoloogia* —
sild Ameerikasse
Kersti Unt 1631
- Keel ja loodus
Noam Chomsky 1644
Tõlkinud Triinu Pakk-Allmann
- Salaagent Sergius Riis Eestis:
Segadused Venemaal ning ajaloos
Eero Medijainen 1684

Luulet	<i>Elizabeth Bishop</i>	1716
	<i>Tõlkinud Reet Sool</i>	
Tumeda aine lugu. I	<i>Jaan Einasto</i>	1720
Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all. II	<i>Enn Sarv</i>	1752
Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest. II	<i>Marika Mikkor</i>	1769
<i>Arvustus: Tänuikult loetud. Kirjad üle mere: Mart Lepiku kirjavahetus Julius Mägiste, Karl Ristikivi ja Bernard Kangroga. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 19.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000. 160 lk. Kord Vihalemm elas Ystadis: Arvo Mägi ja Arno Vihalemma kirjavahetus 1955–1959. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000. 257 lk.</i>	<i>Karl Muru</i>	1780
Editorial note. Summaries		1784
Õiguse lähiajalugu: Ülesanded ja saavutused ajaloo, õigusteaduse, sotsiaalteaduste ja sotsioloogia vahel. III	<i>Joachim Rückert</i>	1793
	<i>Tõlkinud Marju Luts</i>	

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1612, 1643, 1683, 1715: Kalli Kalde illustratsioonid.

KUIDAS AMEERIKA ÜHENDRIIGID TUNNUSTASID BALTI RIIKE

T. Peter Park

Tõlkinud Kaisa Jõgi

Balti riikide tunnustamine Ameerika Ühendriikide poolt 1923. aastal leidis aset rahvusvahelise diplomaatilise manööverdamise ja Ameerika sisepoliitilise konflikti taustal internatsionalistide ja isolatsionalistide, kompromissitute idealistide ja põikpäiste küüniliste realistide vahel. Märkimisväärne on see, et tunnustamist ei teinud teoks mitte rahvusliku enesemääramise ja rahvusvahelise koostöö ideaalide pooldaja Woodrow Wilson, vaid konservatiivne isolatsionist Warren G. Harding.

Woodrow Wilson (1856–1924), Ameerika Ühendriikide president aastatel 1913–1921, lähtus Ameerika juhina I maailmasõja ajal kõrgest moraalsusest, kirjeldades sõda kui ristiretke vabaduse, rahu ja rahvusliku enesemääramise eest, mitte üksnes Ameerika või liitlaste võidu pärast. Oma kuulsas 14 punktis 1918. aasta jaanuaris ja teisteski avaldustes sõja eesmärkide kohta kutsus president Wilson üles rahvuslikule enesemääramisele (Balti riike sealjuures eraldi mainimata) ja Rahvasteliidu moodustamisele. Nende avaldustega võitis ta poolehoidu Venemaa, Austria—Ungari, Saksa ja Türgi impeeriumi aladel asuvate rahvaste rahvuslike aktivistide hulgas ning saavutas Ühendriikides elavate etniliste Ida-Euroopa valijate seas entusiastlikku toetust. Neid eesmärke rõhutas ta ka Versailles' konverentsil 1919. aastal.

President Wilsoni idealistlik ind ja kõnemeheanne andsid jõudu tema poliitilisele tegevusele, kuid ta lakkamatu agarus vähendas siiski võimalusi tulemuslikeks ja reaalseteks kompromissideks. Illusioon, et tema ideaalide õilsus iseenesest võidab poliitika tõrksad faktid, viisiki tema rahvusvahelise poliitika pankrotti. Nõnda ajasid tema ettevõtteid liigagi tihti nurja erakondlikud

poliitilised vastased kodus ja küünilised suurvõimude diplomaadid välismaal. Wilsoni põhimõttekindlus viis suhete katkestamiseni Robert Lansingiga (1864–1928), riigisekretäriiga aastail 1915–1920, ja usaldusisiku ning diplomaatilise nõuandja kolonel Edward H. House'iga (1858–1938), kes oli Wilsoni esindaja liitlaste konverentsidel aastail 1918–1919. Lõhe Lansingi ja Wilsoni vahel süvenes, kui president ei võtnud kuulda nõu jääda eemale rahukonverentsist; Pariisis lahkesid nende vaated põhjalikult. Realist ja kompromisse pooldav kolonel House kaotas Wilsoni usalduse järk-järgult. Pärast Versailles' lepingu allakirjutamist 28. juunil 1919 ei kohtunud nad enam kunagi.

Pärast osalist halvatust 2. oktoobril 1919 takistas president Wilsoni tegevust füüsiline nõrkus. Tegelikult võtsid osa presidendi kohustusi enda kanda abikaasa Edith Galt Wilson ja ihuarst kontradmiraal Cary Travers Grayson (1878–1938). Presidendi vabariiklastest vastased kaalusid isegi võimalust ta teovõimetuks tunnistada. Nad lootsid sundida tagasi astuma Thomas R. Marshalli (1854–1925, Wilsoni asepresident aastail 1913–1921), et siis riigisekretär Lansing automaatselt presidendiks saaks. Viie kuu jooksul pärast Wilsoni haigestumist suunas Lansing välispoliitikat ja juhatas kabineti koosolekuid. Wilsoni pahameel Lansingi initsiatiivi pärast ja kahe mehe erimeelsused viisid selleni, et 1920. aasta veebruaris palus president tagasi astuda Lansingil.

1920. aasta märtsis määras Wilson Lansingi asemel riigisekretäriks Bainbridge Colby (1869–1950). Colby, kes lahkus ametist koos Wilsoniga 1921. aastal, juhtis üleminekut sõjaaegselt internatsionalismilt kahekümnendate aastate isolatsioonismile. Ta oli kindel kommunismivastane ja aitas kujundada Ameerika mitetunnustamispoliitikat Nõukogude Venemaa suhtes 1920. aasta augustis. Kuid ta oli oma vaadetelt ka konservatiivne Tsaari-Venemaa legitimist, kes seisis kindlalt vastu Eesti, Leedu, Ukraina ja teiste endise Venemaa alla kuulunud rahvaste rahvuslikele püüdlustele. Selle poolest sarnanes Colby oma ajastu diplomaatia ja välispoliitika ekspertide enamikuga, eriti aga nendega, kellel oli mõjuvõimu Prantsusmaa Välisministeeriumis, Quai d'Orsay'l. Ka kolonel House oli pooldanud Tsaari-Venemaa ja tema territoriaalse terviklikkuse taastamist.

1919. aasta sügisel lükkas Ameerika Ühendriikide senat tagasi Wilsoni Rahvasteliidu idee. Vastuseisu Ameerika osalemisele juhatas Henry Cabot Lodge (1850–1924), Massachusettsi vabariiklasest senaator aastail 1893–1924 ning hilisem välissuhete ekspert. 1921. aastal sai Wilsoni järel presidendiks vabariiklane Warren G. Harding (1865–1923), kes oma konservatiivsete vaadetega ei huvitunud Wilsoni rahvusvahelisest ristiretkest; sõjast väsinud Ühendriigid pöördusidki tema poliitilise ja majandusliku isolatsioonismi poole. Üldise mittetunnustamispoliitika taustal oli üllataval kombel just president Harding see, kes 1923. aastal tunnustas Balti riike. Ta andis tunnustamiskäsu 1923. aasta juulis riigisekretär Charles Evans Hughesile (1862–1948). Too oli jurist ja riigimees, kes 1916. aasta presidendivalimistel oli olnud vabariiklaste kandidaadiks Wilsoni vastu; ta oli riigisekretär Hardingi ja Calvin Coolidge'i presidendiajal aastail 1921–1925. Aastatel 1930–1941 oli ta Ühendriikide Ülemkohtu üheteistkümmes ülemkohtunik. Ta toetas katseid toetada Ühendriikide ühinemist Rahvasteliiduga.

Malbone Watson Graham (1898–1965) oli silmapaistev Ameerika poliitikateadlane, California Ülikooli poliitikateaduse professor aastail 1932–1963, kelle erihuviks olid Ida-Euroopa rahvad. Tema huvi Eesti ja selle omariikluse taastamise püüdluste vastu sai alguse 1920. aastast. 1965. aastal avaldatud essees* annab ta huvitava ja kohati lõbustava pildi Ameerika Ühendriikide poliitilistest manöövritest Balti riikide tunnustamise puhul Esimese maailmasõja järel. Ta asetab küsimuse president Wilsoni poliitiliste oponentide ja pooldajate vaheliste intriigide konteksti:

1957. aastal rääkis mulle kogu selle loo üks Ameerika ajakirjanik Londoni Leedu saatkonnas, kes oli kaua aega olnud Leedu saadikuks. Meil avanes suurepärane võimalus visata natuke nalja Colby doktriini üle. 1923. aasta varasuvisel päeval helistas president Harding riigisekretär Charles Evans Hughesile, olles arvatavasti esmakordselt avastanud, et Ameerika Ühendriigid pole tunnustanud Leedut. "Kas me ei tunnusta Leedu iseseisvust?" küsis president

*Malbone W. Graham. "The Recognition of the Baltic States in the Configuration of American Diplomacy." — *Pro Baltica: Mélanges dédiés à Kaarel R. Pusta in memoriam*, ed. Jüri Poska. Stockholm: Publication du Comité des Amis de K. R. Pusta, 1965, pp. 137–146.

riigisekretäriilt. "Ei," vastas Hughes. "No mis pagana pärast me seda ei tee?" päris president edasi. Hughes ei suutnud anda rahuldavat vastust. Et vestlust mitte pikaks venitada, teatas Harding: "Las käia, tunnustame nad siis ära." Ja nii juhtuski, et 1923. aasta 22. juuli hommikul kell 11 tunnustasid Ameerika Ühendriigid Leedu, Eesti ja Läti iseseisvust. Ühtegi katset mittetunnustamispoliitika vaimus isegi ei üritatud teha.

M. W. Graham selgitab veel mitmeid detaile:

Ameerika Ühendriikide arusaamatused Balti riikidega seoses pärinevad Robert Lansingi riigisekretäriks olemise viimastest päevadest. Woodrow Wilsoni suhted selle kabinetiliikmega olid noil aegadel pingelised ja Venemaa suhtes rakendatav poliitika kooskõlastati enamasti kolonel House'i kabinetis. House oli teadlik kõigist tsaarimeelsetest vaadetest, mis iseloomustasid eriti Quai d'Orsay'd. Kui pinged riigiladvikus ulatusid kolonel House'ini, siis olid tagajärjed tunduvalt tõsisemad, kui esmapilgul paistis või hilisemate aastate jooksul on välja toodud. Sellest hetkest alates ei olnud mitte ainult Lansing eemale tõrjutud, vaid ebasoosingusse langes ka House, Wilsoni diplomaatilise strateegia võtmeisik. Sellistes tingimustes kandus aga poliitiline võim Mrs. Wilsoni ja admiral Graysoni kätte. Wilsoni süvenev haigus pani vabariiklased saamahimusi piidlema võimutühikut Valges Majas. Võimu enda kätte haaramiseks oleks vaja olnud Wilson teovõimetuks kuulutada, misjärel Marshall oleks ametist lahkunud ning Lansing automaatselt uueks presidendiks saanud. Siiamaani ei teata täpselt, kes paljastas vandenõu, millega võim Ühendriikides oleks läinud üle Wilsoni vastastele. Tõenäoliselt sai plaani jälile Mrs. Wilson, kes dr Graysoni abiga peatas selle poliitilise protsessi, mille eesmärgiks oli vabariiklaste kiire võimule tulek. Tõsiasi, et tegemist oleks olnud puhtalt riigivastase vandenõuga, ei puutu praegu meisse. Määrava tähtsusega on see, et Lansing vahetati kiiresti välja vasakpoolsete vaadetega Bainbridge Colby vastu. See endine liberaal osutus paraku üheks kõige reaktiivsemaks riigisekretäriks Ameerika ajaloos. Colby, kellel puudus välispoliitika-alane kogemus, otsis lahendust problemaatilistele suhetele Venemaaga ning töötas tuginedes arhiivmaterjalidele välja uute riikide suhtes rakendatava äärmuslikult legitimistliku doktriini. Washingtonis vallapääsenud poleemikasse süüvimine ei ole meie jaoks praegu oluline. Colby oli olnud edumeelne poliitik, kes sündmuste käigus aga koltuma läi.

Kuid Colby ei olnud teadlik, et Henry Cabot Lodge, uue administratsiooni võtmeisik, kasutas Balti riikide juhtumit ära oma huvi-

des, pannes Ameerika loobuma Colby jäikadest seisukohtadest ning viies seega läbi enesele ja paarile tuhandele Massachusettsis elavale Ameerika leedulasele soodsa poliitilise otsuse. Kui Ameerika leedulastest valijad suutnuksid garanteerida senaator Lodge'i tagasi-valimise 1922. aastal oma paari tuhande häälega, siis olnuks sellest Washingtonis rohkem kasu kui poolest tosinast tavalisest senaatorist. Niimoodi lepidi kokku ühes Bostoni hotellis ning vahemeheks olnud Texase leedulane, kes mulle hiljem kogu loo jutustas, tegigi hääletustulemused teoks. Osariigis, kus Woodrow Wilsoni nimi veel poolakate seas luulelise vastukajaga oli, ei maksnud leedulased palju. Ainult nutikas vabariiklasest häältearvestaja suutis näha, mis hind oli leedulastest valijail. Massachusettsis elavad leedulased tasusid selle ja vastutasuks viis Lodge läbi kolme riigi tunnustamise.

T. PEETER PARK (sünd. Tallinnas 1941) elas Rootsisis aastail 1944–1948, hiljem Ameerika Ühendriikides. Virginia ja Marylandi ülikoolis saanud oma teaduslikud kraadid, töötanud mitmesugustes raamatukogudes. Avaldanud rea ajaloo- ja politoloogialaseid uurimusi, erilist tähelepanu pöörates John Stuart Millile ja Thomas Carlyle'ile.

THOMAS JEFFERSON JA AMEERIKA ISESEISVUSDEKLARATSIOON

Raili Põldsaar

Me peame enesestmõistetavaks, et kõik inimesed on loodud võrdseiks, et neile on Looja poolt kaasa antud teatud võõrandamatud õigused, nagu õigus elule, vabadusele ja õnne poole pürgimisele. Nende õiguste tagamiseks on inimesed loonud valitsused, kes saavad valitsetavailt õiguspärase võimu, nii et kui mistahes valitsusvorm oma otstarvet ei täida, siis on igal rahval õigus see välja vahetada või siis laiali saata ning moodustada uus valitsus, mis järgib neid põhimõtteid ja kasutab oma võimu moel, mis tagab inimestele kõige tõenäolisemalt kindlustunde ja õnne.

Thomas Jefferson, Iseseisvusdeklaratsioon, 1776.

Neid sõnu korratakse igal aastal 4. juulil, Ameerika Ühendriikide rahvuspühal, iseseisvuspäeval, peaaegu kõigi ajalehtede veergudel nagu ka koolitundides ja õpikutes. Neist on saanud Ameerika rahvusliku kodanikureligiooni nurgakivi, mille juured ja esialgne tähendus näivad vajuvat üha enam unustusse. Hoolimata sellest, et tegu on ühe eriti varajase ametliku poliitilise deklaratsiooniga, mis seadusega tagab inimeste võrdsuse, on Iseseisvusdeklaratsioon väljaspool USA-d vähem mõju avaldanud kui mitmed teised manifestid või loosungid. Daniel Boorstin on nentunud, et kui otsida Ameerika Iseseisvussõja loosungit, oleks selleks "Ei maksudele ilma poliitilise esinduseta", ja et Jeffersoni sõnastus on "liiga mitmesilbilistes sõnades väljendatud, liiga legalistlik, et soojendada laiade rahvahulkade südant", erinevalt palju löövamatest üleskutsetest nagu "Vabadus, võrdsus, vendlus" või "Rahu,

leiba, maad" (Boorstin 1953: 76). Sama leiget huvi võib täheldada ka Eesti puhul, kus hoolimata Ameerika majandusmudelite ning väärtushinnangute mõjukusest on Jeffersoni pärand või ka Ühendriikide rajamist mõjustanud poliitiline filosoofia vähe tähelepanu pälvinud. Käesoleva käsitluse eesmärgiks ongi vaadelda lähemalt Iseseisvusdeklaratsiooni, Jeffersoni demokraatiaideaali ning seda, kuidas nad suhestuvad tänase päevaga.

Iseseisvusdeklaratsiooni retseptatsioon on tugevasti muutunud: teksti loomise ajal ei peetud selle sõnastust eraldi esiletõstmist väärivaks ning see ei leidnud eriti laia kõlapinda kodu- ega välismaal, kuid 19. sajandiks oli sellest saanud üks Ameerika kodanikureligiooni pühasid tekste. Näiteks Abraham Lincoln'i romantismist mõjutatud käsitlus andis sellele tekstile lausa religioosse müüdi tähenduse, põhjendades selle kaudu taas Ameerika kui äravalitud rahva sünni erilisust, kelle ettemääratud saatuseks on kogu maailmale eeskujuks teostada vabaduseideaale. See eksalteritus on küll kardinaalselt vastupidine Jeffersoni enda kainelt pragmaatilistele seisukohtadele ja väljenduslaadile, kuid ometi on just see romantilis-religioosne interpretatsioon lülitatud Ameerika müüdivaramusse ja kooliõpikutessegi (Norton *et al.* 1986: 140–141). Iseseisvusdeklaratsiooni tähendus on üha enam kaugenenud Jeffersoni nägemusest. Seetõttu ei olegi ehk üllatav, et seda teksti ohtralt tsiteeritakse, kuid harva loetakse (Wills 1979: XXIV). "Me oleme seda aastate jooksul tsiteerinud paljudel põhjustel, kaasa arvatud enesepettuseks, ning see on meie mõtetes moondunud. Jefferson ei kavatsenud sellest teha hingestatud Lepingut, kuid see on kaasa reisinud Seadustelaekas, mida on seda rohkem austatud, mida rohkem seda on räsitud" (Wills 1979: XXIV).

Seetõttu olekski siinkohal õigustatud lühike ülevaade Iseseisvusdeklaratsioonist endast ja tema saamisloost. Ameerika kolooniate ja Briti krooni vahelised suhted pingestusid 18. sajandi teisel poolel, kuningas George III valitsemisajal seoses uute seadustega, mis kehtestasid kolooniates üha uusi makse ning piiranguid, kuid ei taganud sealsetele kodanikele esindatust Briti parlamendis. Et ameeriklastel polnud võimalust valida oma saadikuid alamkotta, ei pidanud kolooniad vajalikuks järgida ka parlamendi ettekirjutusi, vaid nõudsid õigust omal ajal kolooniate rajamiseks loa andnud kuningakojal. Kui ka sealt abi ei

tulnud, siis liitusid kolooniad, selleks et saavutada autonoomiat emamaast. Kokkuvõtvalt võib öelda, et Suurbritanniast lahkulöömist ei põhjastanud niivõrd abstraktne vabadusepüüd ega mingi filosoofiline ideaal, vaid pigem pragmaatilised maksuküsimused, mistõttu on seda raske isegi Euroopa mõttes revolutsiooniks nimetada.

Konflikt paisus 1775. aastaks Iseseisvussõjaks, mille ajal hakati kaaluma täielikku lahkulöömist Suurbritanniast: seda õhutas ka Thomas Paine'i ülipopulaarseks kujunenud pamflett *Terve mõistus* (Common Sense). 1776. aastal usaldati Virginia osariigist pärit advokaadile Thomas Jeffersonile ülesanne koostada Iseseisvusdeklaratsioon, mille Kontinentaalkongress pärast vaidlusi ja sõnastuse muutmist (näiteks orjanduse küsimuses) 4. juulil vastu võttis ja mida rahvas juubeldustega tervitas. Dokumendi autorsus ei olnud tol hetkel siiski esmase tähendusega: "Ei tähistatud dokumenti, vaid sündmust" (Malone 1948: 230). Isegi deklaratsiooni pärgamendile kandmise ja signeerimiseni jõuti alles paari nädala pärast ja teksti enda tähenduse teadvustamine järgnes tulevikus.

Ajalooline kontekst on oluline mõistmaks deklaratsiooni sisulist ülesehitust. Enamik dokumendist keskendub George III ja Briti krooni eksimustele Ameerika kolooniate vastu eelkõige sellepärast, et rahva esindatus oli piiratud ning kasutatud õigustamata vägivalda. Kogu see põhjalik süüdistuskõne tõestab Ameerika iseseisvuse hädavajalikkust (Malone 1948: 223). Neid löike loetakse tänapäeval tõenäoliselt harva — eelkõige on kõlama jäänud Iseseisvusdeklaratsiooni kaks esimest lauset, mis võtavad kokku inimvabaduse põhimõtted. Deklaratsiooni see osa on tugevasti mõjutatud John Locke'i teosest *Teine traktaat riigivalitsemisest*, mis laiendab loomulikke õigused kogu inimkonnale. Jefferson seostab Locke'i ühiskondliku lepingu teooria Ameerika kolooniate olukorraga ja ka põhimõttega, et ainult rahva tahtele toetuv valitsus tagab loomuliku ja võõrandamatu õiguse elule, vabadusele ja õnne otsimisele, mistõttu võitlus iseseisvuse ja enesemääramise eest on ka võitlus inimeste loomulike õiguste eest. Isikuvabadus ja kodanikuvabadus on selles käsitluses lahutamatu seotud ning nad on hädavajalikud harmoonilise ühiskonna rajamiseks. Nende ideede kandjana on Iseseisvusdeklaratsioon jäädvustatud amet-

likku ajalookirjutusse (Norton *et al.* 1986: 141; Whitney *et al.* 1994: 72–74). Jeffersoni on süüdistatud keeruliste kontseptsioonide lihtsustamises, kuid Dumas Malone on öelnud: “Ajaloolase puhul oleks see olnud viga, antud tingimustes, riigimehe puhul võib seda pidada vooruseks” (Malone 1948: 225).

Iseseisvusdeklaratsiooni ühiskondlikku tähendust on tihti vägagi pateetiliselt kuulutatud: “Jefferson suutis deklaratsiooni teise lõiku kokku suruda kosmoloogia, poliitilise filosoofia, rahvusliku kreedo. See oli triumf. See tõstis Ameerika ürituse välja provintslikkusest, kõrgemale ajaloost ja ühendas ta kogu inimkonna üritusega” (Peterson 1970: 90). Daniel Boorstin jõudis seevastu järeldusele, et Iseseisvusdeklaratsioon erineb teistest kuulsatest poliitilistest manifestidest selle poolest, et ta pole revolutsiooniline, vaid pigem konservatiivne juriidiline dokument. Juba terve iseseisvumisprotsess nagu tema põhidokumendidki räägivad ameerikalikust pragmaatilisest lähenemisest — nende revolutsioon ei olnud abstraktne ideaalipüüdlus, oma tulevikku ei defineerinud nad teooriate kaudu, vaid avastasid läbi praktika (Boorstin 1953: 95). Seetõttu ei olegi ehk üllatav, et Ameerika revolutsiooni suurkujud (Benjamin Franklin või Thomas Jefferson) ei loonud põhjanevat poliitilist filosoofiat. Kuigi mõningad kriitikud on seda nimetanud soovimatuseks tegelda põhimõteteliste filosoofiliste probleemidega, võib väita, et niisuguse üldisema programmi järele puudus lihtsalt vajadus ning energia suunati esilekerkinud praktiliste probleemide lahendamisele (Boorstin 1953: 95).

Sellest annab märku juba dokumendi nimi. Iseseisvusdeklaratsioon tähistab üht spetsiifilist sündmust, koloonia eraldumist emamaast, ning suurem osa tekstist põhjendab selle protsessi vajalikkust: deklaratsiooni on seetõttu raske, kui mitte võimatu kohandada teistesse kontekstidesse. See tekst ei ole loodud mitte üleskutseks või üldistuseks, vaid ühe konkreetse küsimuse lahendamiseks. Juba pealiskaudne pilk teksti proportsioonidele näitab seda — napp sissejuhatuse nimõiguste kohta ning seejärel konkreetne “kohtuasi”. Kontrast on eriti selge võrdluses Prantsusmaaga: revolutsioonipäevil sõnastati seal “Inim- ja kodaniku vabaduste deklaratsioon”, mis on abstraktne nägemus ning suunatud kogu inimkonnale (Boorstin 1953: 82). See lahkumine

pragmatilise ja teoreetilise vaatevinkli vahel aitab ehk seletada nende poliitiliste deklaratsioonide erinevat kandepinda maailmas.

Kuigi Jeffersoni ideedel on tugevad briti juured, ei ole Iseisvusdeklaratsioon lihtsalt inglise liberaalse filosoofia Ameerikasse ümberistutatud variant. Nii nagu paljudes Uue maailma ideedes ja struktuurides, segunesid selleski mitmed Vana maailma mõttemallid. Jefferson lisas 17. sajandi inglise mõtlejate ideedele 18. sajandi prantsuse liberaalse koolkonna looduskäsituse, sest deviis "tagasi looduse juurde" sobis tema pooldatava agraarmajanduse, ühiskondliku heaolu ideaalide ning Ameerika reaalsusega (Parrington 1987: 343). Just sellest kombinatsioonist tulenevadki kaks Jeffersoni olulist ideed: loomulike õiguste doktriin ja looduse positiivne mõju inimesele, mis üheskoos viisid Jeffersoni "talupojademokraatia" ideaalini.

Deklaratsiooni filosoofiline lõik postuleerib neli kesket teesi: võrdsus, loomulikud õigused, rahva võim ja õigus revolutsioonile. Esimesed kaks käsitlevad indiviidide õigusi, viimased kaks sätestavad riigivalitsemise alused. Kõrgeima võimu kandjaks sai rahvas — valitsejad allutati valitsetavatele ning deklaratsioon tegi seega valitsuse inimeste ees vastutavaks, piirates tema tegevust inimeste õiguste, turvalisuse ja õnne garanteerimisega. Iseisvusdeklaratsioon lähtus inimesest ja vähendas valitsuse tähtsust (Peterson 1970: 95–96). See on põhimõte, mida ameeriklased siiani pühaks peavad, olgugi et valitsuse mõjuala on laienenud ja inimeste endi tahe valitsuse tegevusse sekkuda vähenenud.

Erinevalt Locke'ist käsitles Jefferson ühiskonda lahutamatu inimese loomulikust olemusest, inimene sai tema arvates ennast teostada vaid ühiskonna liikmena. Jeffersoni nägemuse keskmes ongi ühiskond, mis koosneb vabadest indiviididest, kellel on vabadusele moraalne õigus (Peterson 1970: 94). Taas kord ideaal, mida tänaseni äärmiselt oluliseks peetakse, hoolimata sellest, et indiviid massiühiskonnas on üha vähem vaba. Jeffersoni sõnastatud loomulike õiguste doktriin järgib truult Locke'i eeskujul, erinedes vaid ühes olulises punktis. Kui Locke mainib õigust elule, vabadusele ja omandile, siis Jefferson asendab viimase komponendi, omandi, laiema sotsioloogilise mõistega "õigus õnne poole pürgimisele". Ühiskondliku ja isikliku õnne mõiste oli 18. sajandi

filosoofias tavakäibes ülimaks eesmärgiks, Jefferson aga defineeris selle võõrandamatu õigusena.

Maomanik Jefferson ei jutlustanud kindlasti mitte kommunismi, vaid otsis lihtsalt laiema tähendusväljaga fraasi kui omand — viimane oli talle sama mõõdapääsmatu kui valitsus, kuid need mõlemad olid vaid vahendid inimliku õnne saavutamiseks, mitte eesmärgiks omaette (Malone 1948: 227). Jeffersoni ühiskondlik leping ei põhine ainult omandiõigusel, vaid on laiendatud ka moraalitynnetusele (Wills 1979: 248–255). Et kogu Jeffersoni filosoofilist pagasit oleks siinkohal võimatu käsitleda (nagu Gary Wills seda oma raamatus on teinud), siis juhitage alljärgnevalt vaid tähelepanu mõningatele punktidele Jeffersoni ideestikis, mis tänapäevase käsitusega on ehk kõige enam vastuolus.

Majanduslik iseseisvus ja poliitiline vabadus olid Jeffersoni silmis lahutamatu seotud ning nende kahe kooskõla oli tema arvates saavutatav vaid vabadest talupoegadest koosnevas agraarühiskonnas: “Need, kes töötavad maal, on Jumala valitud rahvas, kui Tal üldse väljavalitud on, kelle rinda Ta on asetanud tugeva ja tõelise vooruse. [...] Moraali korrumpatsioonist maaharijate kogukonnas pole ükski ajastu ega rahvas näidet leidnud.” (Jefferson 1975 (1787): 217). Talupoeg, kes endale kuuluvat maad harib, on “kalju, millel Ameerika riik peab seisma”, sest talupoegadel olevat nii moraalne kui majanduslik iseseisvus, mis on asendamatu inimeste puhul, kellele on usaldatud hääleõigus (Smith 1970: 128). Niisiis oli Jefferson füsiokraatliku agraardemokraatia tulihingeline toetaja — tänu näiliselt piiramatule vaba maa olemasolule Läänes sai Ameerikas teoks see, mis Euroopas oli vaid utoopiliseks unistuseks (Smith 1970: 129).

Vabad maaharijad tootsid Jeffersoni arvates tõelisi rikkusi ning ta oli ülimalt skeptiline kapitalismi arengu suhtes, sest see kärpivat üksikisiku majanduslikku ja seeläbi ka isiklikku vabadust. Siiski pooldas ta Adam Smithi doktriini seda osa, mis puudutab eraettevõtlust ja riigi sekkumatust majandustegevusse. Jefferson polnud mitte otseselt kapitalismi, vaid merkantilismi vastane (Hofstadter 1989: 49). Ta uskus, et valitsus peaks kindlustama, et “loomulikud” majanduslikud jõud saaksid toimida. Kui kõik on seaduse ees võrdsed (see aga on jälle kõige paremini tagatud agraarühiskonnas), siis jaotuvad rikkused inimeste töökuse ja oskuste jär-

gi. Erinevalt tänapäeva liberaalidest ei defineerinud Jefferson valitsuse sekkumist kui vahendit vaesemate ühiskonnagruppide aitamiseks, vaid rikaste ebaausaks toetamiseks maksude, kaitsetollide, panganduse ja muude privileegide kaudu (Hofstadter 1989: 50).

Jefferson ei hoiatanud mitte niivõrd kapitalistliku olemusvõitluse kui maakesksest ühiskonnast eemaldumise eest. Näiteks urbaniseerumine oli Jeffersoni arvates ärevusttekitav nähtus, sest linnakeskkonnas hakkas vohama maast eraldatud proletariaat, kes tema arvates on demagoogide poolt kergesti manipuleeritav ja petetav ning seega potentsiaalne tšrannia ohver: "Suurlinnade massid lisavad puhtale valitsusele niisama palju jõudu kui villid inimkehale. Inimeste kombed ja vaim on need, mis säilitavad riigi elujõu. Nende allakäik on haigus, mis varsti levib riigi seaduste ja konstitutsiooni südamesse." (Jefferson 1975 (1787): 217.) Aristokraatia oli Jeffersoni arvates ühiskonnale suureks ohuks, aga sama kahjulikud olevat pangandus, kaitsetollid ja kogu kapitalistlik majandusmudel, sest need pärssivat üksikisiku vabadust ja tekitavat orjalikku sõltuvust (Parrington 1987: 347). See Jeffersoni ideaal osutab paradoksile Ameerika müütides. Ühelt poolt kasvas Jeffersoni agraaridüll üheks Ameerika põhimüüdiks, mis sidus Ameerika karakteri kujunemise Metsiku Lääne looduse ja põlluharimisega. Teiselt poolt aga on industrialiseerumine ning kapitalismi areng olnud samuti Ameerika Ühendriikide arengu nurgakiviks. Hoolimata sellest, et see müüt Ameerikast kui Maa ilma Aia ja Looduse Rahvast oli iseenesest ilus, muutus ta üsna kiirest ebarealistlikuks, sest ei suutnud lepitada industrialiseeruvat ühiskonda selle agraaridülliga (Smith 1970: 259). Samas on see müüt liiga juurdunud, et temast loobuda. Selle paradoksi võtab kujundlikult kokku Leo Marx, näidates oma raamatus *Masin aias* (*Machine in the Garden*, 1964), kuidas masin Eedenisse tungis ja sinna kummaliselt hästi sobis.

Vabatalupoegliku ideaali kadumine ei olnud Jeffersoni ainukeks mureks. Ka traditsioonilises riigikorralduses nägi ta mitmeid ohte. Poliitilised riigid kalduvat vältimatult kasvama ja muutuma monstrumiteks, mis on liiga suured ja keerulised, et rahvas neid kontrollida saaks. Võim antakse valitsuse esindajate kätte, kes tihti ei suuda vastu panna universaalsest võimuihast lähtuvale

kiusatusel, mis viib korruptsiooni ja türannia tekkimiseni. "Mida suurem on valitsuse võim, seda suuremad on tema sissetulekud, seda energilisem tema tegevus, seda ohtlikum on ta inimeste õigustele; sest seal, kus auhind on kõige suurem, võitlevad inimesed kõige halastamatumalt, ja milline auhind võiks olla suurem kui privileeg ekspluateerida ühiskonda riigi nimel?" (Parrington 1987: 350).

Seetõttu leidiski Jefferson, et hea valitsus sõltub inimeste ühisest huvist ühiskondlike probleemide vastu, see aga on võimalik ainult kohalikul tasandil. Ameerika on tema arvates liiga suur, et teda saaks ühest keskusest juhtida, sest tsentraliseerimise puhul kaoks valijaskonna kontroll valitute üle. Lisaks sellele tekitavat kauged ja tundmatud teemad inimestes poliitilist letargiat, mis võib saada ohtlikuks harjumuseks. Jeffersoni ei huvitanud mitte niivõrd valitsuse stabiilsus kui tema vastavus enamuse tahtele. "Inimesed on tähtsamad kui konstitutsioonid ja rahva heaolu on püham kui määrused" — mistõttu ta leidis, et teatud ajavahemike järel on ka revolutsioonid ühiskonna tervisele ainult kasuks (Parrington 1987: 352). Jefferson arvas, et kuigi inimesed ei pruugi alati asjadega kursis olla, "on parem, kui neil on eksiarvamusi, mis teevad neid rahutuks, kui et nad on letargilised — inimeste letargia on vabariikide surm" (Hofstadter 1989: 35). Seda peaks tänapäeva madalaid valijateprotsente vaadates kindlasti meenutama! Jefferson ise võttis oma nägemuse valitsusest kokku oma esimeses presidendiametisse vannutamise kõnes: "Tark ja kasin valitsus, mis talitseb inimesi üksteisele liiga tegemast, jätab neile muudes asjades vabaduse oma asju korraldada — nii töö kui eneseharimise vallas, ega võta töölise suust tema teenitud leiba. See oleks kokkuvõttes hea valitsus." (Jefferson 1975 (1801): 293.) Kas ja kuidas see tänapäeval toimib, on raske üheselt öelda.

Peale kapitalistliku majandusmudeli ja riigiaparaadi kasvu hoiatas Jefferson ka liigse kohtuvõimu eest, mis annaks palju võimu juristidele ning avaks seega tee oligarhiale. Demokraatiat ei saa rakendada läbi kohtute: "Seal kus enam ei tunnista enamuse seadusi, lõpeb valitsus; see asendatakse tugevama õigusega" (Parrington 1987: 353). Paraku on see üks aspekt Jeffersoni pärandist, mida kohtuprotsessidest üleküllastunud Ameerika Ühendriigid enam oluliseks ei näi pidavat. Jefferson usaldas rahva

otsustusvõimet ja ausust ega lasknud kõigutada oma usku demokraatlikesse printsiipidesse — tema arvates oli demokraatia vigade kõige paremaks paranduseks veel rohkem demokraatiat (Parrrington 1987: 354). Selliste mõtteavalduste tõttu on Ameerika konservatiivsemad mõtlejad Jeffersoni vältinud, avaldades kahetsust, et Ameerika Ühendriikide algusaastad nii radikaalsete dooktriinide tähe all kulgesid (Malone 1948: 227).

Juba need näited toovad esile selge erinevuse Jeffersoni nägemuse ja tänapäeva ühiskonna vahel. Richard Hofstadter on teda isegi võrrelnud tänapäeva sotsiaaldemokraatidest poliitikutega, kes võimule saades avastavad, et nad ei saa lõhkuda süsteemi, mida nad tegelikult heaks ei kiida: “Nii nagu nad [sotsiaaldemokraadid] ei ole suutnud likvideerida kapitalismi, nii avastas Jefferson, et ta on võimetu kontrollima kapitalismi kasvu ja selle mõju laienemist agraarsete masside üle” (Hofstadter 1989: 45). Juba oma eluajal nägi Jefferson, et tema ideaalid ei ole alati kompromissitult rakendatavad. Kuigi enamik Jeffersoni algse ideaali elementidest on kas kadunud või siis tundmatuseni muudetud, ei ole see mõjutanud tema poolt sõnastatud Iseseisvusdeklaratsiooni positsiooni. Tänapäeval on tema pühakirja staatusesse tõstetud mõtteid tihti korratud sisutühja mantrana või üritatud revisionistlikult ikka ja jälle ümber mõtestada, sobitamaks neid uute nõudmistega ja üha enam kaugenedes esialgsest idealistlikust pragmatismist. Ehk aimas seda ka Jefferson ise, kui ta kirjutab: “Ma värisen oma maa pärast, kui ma mõtlen sellele, et Jumal on õiglane” (Jefferson 1975 (1787): 215).

Kirjandus

- Boorstin, Daniel J. 1953. *The Genius of American Politics*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- Hofstadter, Richard 1989. *The American Political Tradition and the Men Who Made It*. New York: Vintage Books
- Jefferson, Thomas 1975 (1787). Notes on the State of Virginia. — *The Portable Thomas Jefferson*. Ed. Merrill D. Peterson. New York—London: Penguin Books
- Jefferson, Thomas 1975 (1801). First Inaugural Address. — *The Portable Thomas Jefferson*. Ed. Merrill D. Peterson. New York—London: Penguin Books

- Jefferson, Thomas 1987 (1776). *The Declaration of Independence*. Washington, D.C.: Commission of the Bicentennial of the United States
- Malone, Dumas 1948. *Jefferson the Virginian*. Boston: Little, Brown and Company
- Marx, Leo 1964. *The Machine in the Garden. Technology and the Pastoral in America*. London—Oxford: Oxford University Press
- Norton, Mary Beth, David M. Katzman, Paul D. Escott et al. 1986. *A People and a Nation: A History of the United States*. 2nd edition. Boston: Houghton Mifflin Company
- Paine, Thomas 1994 (1776) *Rights of Man. Common Sense*. London: Everyman's Library
- Parrington, Vernon Louis 1987. *Main Currents in American Thought. Volume I: The Colonial Mind, 1620–1800*. Norman—London: University of Oklahoma Press
- Peterson, Merrill D. 1970. *Thomas Jefferson and the New Nation: A Biography*. London: Oxford University Press
- Smith, Henry Nash 1970. *Virgin Land: The American West as Symbol and Myth*. Cambridge—London: Harvard University Press
- Whitney, Francis et al. (eds.) 1994. *An Outline of American History*. Washington, D.C.: United States Information Agency
- Wills, Gary 1979. *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence*. New York: Vintage Books

RAILI PÕLDSAAR (sünd. 1973) lõpetas Tartu Ülikooli inglise filoloogina ja jätkas amerikanistikaõpinguid Fulbrighti stipendiaadina Ameerika Ühendriikides. Kaitses 2000. aastal filoloogiamagistri kraadi. Töötab õppejõuna Tartu Ülikooli inglise filoloogia õppetoolis ja on samas ka Põhja-Ameerika Uuringute Balti Keskuse tegevdirektor. Tema valdkondadeks on amerikanistika, kriitiline diskursuseanalüüs ja naisuurimus.

KES TA ON, SEE AMEERIKLANE — SEE UUS INIMENE?

Krista Vogelberg

Ameerika eripära — olgu siis müütiline või tegelik — on eurooplasi lummanud Uue Maailma algusaegadest saati. Mõnes mõttes võib öelda, et Euroopa identiteet on Ameerika loodud: Vana Maailm koondus ühtseks, kui Uus sellele (ehkki mitte ühemõtteliselt) vastandus, eurooplane hakkas ennast tundma päriselt eurooplasena alles siis, kui tekkis — Hector de Crèvecoeuri (1735–1813) kuulsat väljendust tarvitades — “see uus inimene, see ameeriklane”.

Uus inimene, pärit vanast tüvest, määratles end selle tüve eitu- se kaudu, ning seda õige mitmel viisil. Esiteks, alguses oli Sõna ja Sõna järgi olid asunikud äravalitud rahvas, Uus Iisrael, aganaist sõelutud terad, kelle puhul — erinevalt Euroopast — maine ja taevane, ajalooline ja spirituaalne, sakraalne ja profaanne sul- lasid imelisel kombel ühte. Ameerika oli geograafiline paik, kus pidi aset leidma Kristuse teine tulemine, kus geograafia langes kokku kristianograafiaga (Berkovitch 1978: 52). Ent kui puri- taanid veel uskusid Uue Jeruusalemma saabumisega kaasnevat suuri kataklüsmi ja maailmakorra täielikku muutumist, siis Jona- than Edwardsi ja temast inspireeritud 18. sajandi Suure Ärkamise aegsete ameerika teoloogide jaoks oli millennium ajaloosisene sündmus — täpsemalt, Ameerika ajaloo sisene sündmus, mis pi- di väljenduma rahvastiku järsus kasvus, kõrgendatud vagaduses, üldises rikkuses ja õitsengus ning religioossete, moraalsete ja tea- duslike [scientific] (*sic!*) teadmiste laias levikus (Berkovitch 1978: 101). Religiooni täielikumat sulandumist maisesse progressiisku on raske ette kujutada.

Teiseks, üldiselt on kombeks väita, et valgustusajastul vahetasid ameeriklased müüdi jumalikust äravalitusest poliitilise müüdi vastu Ameerikast kui maailma vabadusekandjast: “kui me ei ole just alati kõige pühamad, siis vähemasti oleme kõige vabamad” (Pierson 1992: 183). Täpsem oleks ehk öelda, et uus müüt lisandus eelmisele ja mõlemad on teineteist vastastikku tugevdades kestnud tänaseni, saades tuge kolmandast ehk tähtsaimast müüdist — Ameerikast kui El Doradost, kullatud ehk külluse maast. Väljend *land of plenty* pärineb taas Crèvecoeurilt.

Külluse ja külluse kasvu kesksust Ameerika eripära ja Ameerika iseloomu kujundamisel on tähele pannud enamjagu Ameerikast kirjutanud autoreid. Neist küllap enim viidatu, prantslane Alexis de Tocqueville, keda tõmbaski Uut Maailma uurima eeskätt selle poliitiline süsteem, kirjutab ameeriklaste kohta: “Oma isadelt pärisid nad võrdsuse- ja vabadusearmastuse, kuid võimaluse jääda pikaks ajaks vabaks ja võrdseks kinkis neile Jumal, andes nende käsutusse piiritu kontinendi” (Tocqueville 1988: 279). Võimalus lõpmatult edasi liikuda — erinevalt ülerahvastatud Euroopast, kus valitses kitsus ja kitsikus, — viljakal maal ikka ja jälle uus kodu rajada ühtaegu hoidis alal vabadust ja võrdsust kui soodustas ameeriklastes neid loomujooni, mida Euroopa enesele lubada ei saanud: “rahutut vaimu, mõõdutundetut jõukuseiha ja äärmusliku tungi sõltumatuse järele” — kõike seda, mis Euroopale oleks pigem tähendanud sotsiaalset ohtu (*op. cit.*: 284).

Juba Tocqueville'il on olemas peaaegu kõik hilisemate tähtsautorite teesid ameerika iseloomust ja selle põhjustest — poeetiliselt kirjeldatud ja vaheda analüüsi teel põhjendatud, kuigi vahemaal unustatud (mis nii tsiteeritava autori puhul on õieti kummaliline). Frederick Jackson Turner (1861–1932) tuletab oma kuulsas ettekandes “Rajamaa tähtsusest Ameerika ajaloo” (1893) ja sellele järgnenud esseedes Ameerika karakteri rajamaast (*frontier*), mida ta nimetab “kõige kiirema ja tõhusama amerikaniseerumise eesliiniks” (Turner 1893). Rajamaa peamine omadus on selle asukoht “vaba maa siinpoolel serval” (*at the hither edge of free land*). “Vaba maa”, seesama mis Tocqueville'i “tühi kontinent,

mahajäetud maa, mis ootab asukaid” (*op. cit.*: 280),¹ tähendab Turnerile niihästi piiramatuid võimalusi kui ka nende võimaluste eest makstavat hinda — vähemalt ajutist tagasilangust indiaanlaste tasemele.

“Metsik loodus võimutseb siin uusasuka üle. [...] See kisub ta raudteevagunist ja asetab kasetohust kanuusse. See rebib temalt tsiviilsatsiooni rõivad, rüütab ta jahisärki ja mokassiinidesse.”

Rajamaalt pärineb nii ameeriklaste optimism kui see, mida hiljem on hakatud tähistama nüüdseks juba klišeeks muutunud väljendiga “tahumatu individualism” (*rugged individualism*). Turneri sõnul on rajamaa kujundanud sellised ameerikalikud omadused nagu rohmakas jõud, uudishimu, praktilisi lahendusi otsiv ja leidev meelelaad ning taiplikkus materiaalseis küsimusis — kõik, mis vastandub kunstipeenusele.

Needsamad omadused on pannud aluse ka tänapäeva ameeriklaste hoiakule “kõik jõupingutust väärivad asjad on materiaalsed” (Stewart 1986: 55), usaldusele faktide ja tehnika vastu. See hoiak on filosoofia- ja loogikavõõras ning kärsitu igasuguse teooria suhtes ning näeb elu lahendamist vajavate ja valdavalt ka lahendatavate probleemide ahelana (*ibid.*) — just nii nagu see paistis eelmiste sajandite pioneeridele. Võrreldagu selles seoses kasvõi Ameerika ja Euroopa eri teadusvaldkondade koolkondi: esimestes kalduvad domineerima praktilised algoritmid ja kvantitatiivsed meetodid, teised tegelevad pigem nähtuste kvalitatiivse mõtestamisega.² André Siegfried on seda erinevust iseloomustanud jõngalt nagu paljud Ameerikat külastanud prantslased (Tocqueville'i võib lugeda suureks erandiks), nimetades ameeriklast vastandina Euroopa *homo sapiens*'ile *homo faber*'iks (1927). Seda, et nähtavat ja mõõdetavat tegevust (olgu

¹Põlisrahvad ei tulnud arvesse: maa ei kuulunud neile, sest nad ei harinud seda. Mõnes mõttes olid nad “üksnes ootel”, Jumala poolt Uue Maailma rikkuste keskele lubatud ajutised rentnikud (Tocqueville 1988: 30). Euroopa ekspansiooni jaoks mugav vaade, et maa ei kuulu neile, kes seda ei hari, on tagasiviidav juba Locke'ni (*Second Treatise on Government*, Indianapolis 1960/1952, 20).

²Üks värskemaid võrdlusi, mis jõuab just sellisele järeldusele, leidub Marja Kuuse bakalaureusetöös, kus vaadeldavaks valdkonnaks on avalikkussuhted.

see või teaduslik) ning hõivatud olekut hindab ameeriklane rohkem kui mis tahes sisevaatlust, märkab eurooplane ka praegu igal sammul.

Kokkuvõttes on Turneri hinnangul ameerika karakteris ülekaalus võimalusteküllusega seotud optimism, rahutu, närviline energia, elevus, söakus, ülevoolavus (Turner 1893). “Lääs on lihtsalt teine nimi võimaluste küllusele” (Turner *s. a.*). Nagu Tocqueville, usub Turnergi, et vaba maa soodustas Ameerikas “majanduslikku võrdsust, vabadust [ühiskonnas] tõusta ja demokraatiat”.

Turnerist pole päriselt mööda saanud enam ükski hilisem autor. Teda on küll laialdaselt arvustatud, kuid enamasti on need arvustused olnud rajamaa-idee täiendused ja edasiarendused. Teisisõnu, edasised eritlused on näidanud, et Turner on tabanud küll midagi väga olulist, kuid seletanud liiga paljut liiga vähesega.

Ajaloolane George W. Pierson näeb ameerika karakteris keske tegurina nn *M*-faktorit, kus *M* tähistab migratsiooni, mobiilsust, muutumist. Pierson tunnistab ühtlasi, et temaga samas suunas on liikunud varasemadki mõtlejad, nende hulgas muidugi jälle Tocqueville.

Tõepoolest, Tocqueville väidab näiteks, et kui Läände suundujaile oli emigratsioon — esialgu siis emigratsioon Euroopast ning seejärel emigratsioon vanadest osariikidest uutesse — alguses hädavajadus, kuid “nüüd on see muutunud otsekui hasartmänguks, millega kaasnevaid elamusi nad naudivad samavõrra kui saadavat tulu” (1988: 283). Pierson arendab seda mõtet edasi, näidates, et liikumine rajamaal läks sujuvalt üle liikumiseks maalt linna ja tänapäeval linnast linna, regioonist regiooni, niihästi paremate võimaluste otsinguil kui ka lihtsalt liikumisrõõmust, -kirest või -sundusest.³ Ameeriklaste autokultus on vaid *M*-faktori üks väljendus, mis aga “kinnitab taas rahvuse põhiprintsiipi, sest lõpuks oli ju uusasunik esimene auto-mobiil” (1992: 189).

Ameeriklase löi rajamaa, väidab Turner. Ameeriklase löi liikumine, täpsustab Pierson, kelle põhipostulaat on, et liikumine tähendab muutust (sakslaste väljendust mööda: *Wanderung meint Wandlung*) (*op. cit.*: 186). Emigratsioon ise tähendab selektsiooni: emigrandid ei esinda juhuslikku valikut emamaa elanikest,

³Näiteks vahetus 1980. aastatel 80% San Francisco elanikkonnast.

vaid nende energilisemat, optimistlikumat, riskialtimat ning teisalt ka ebaausamat, ebalojaalsemat, juurtetumat ja raha inimsuhest kõrgemalt hindavat osa (Slater 1992: 208). Edasi, emigrandid üldjuhul ei soovi — ega suudakski — emamaa institutsioone taastada. Ning lõpuks, emigrandid on pidevalt uute, sageli karmide tingimuste meelevaldas, mis neid mitte lihtsalt ei muuda, vaid kujundavad muutuste suhtes altimaks. See on siinkirjutaja arva-tes ehk kõige olulisem: võib öelda, et muutused ei saa kuidagi kahjustada ameerika identiteeti, sest selle tuum seisnebki muutumises (Vogelberg 2000). Nii vaatlebki ameeriklane mis tahes muutust enamasti positiivselt, mis toetab tema progressiusku ning saab omakorda sellelt tuge. Ameeriklasi on seetõttu ka määratletud kui enim tulevikule orienteeritud inimesi (Stewart 1986). “Homme on sinu ülejäänud elu esimene päev” on ameeriklaste kliše, mis Baudrillard’i *Amérique*’is seisab ingliskeelsena või-dukalt prantsuskeelsest tekstist eraldi (1986).

M-faktor on Piersoni järgi vastutav väga paljude joonte eest ameerika karakteris. Ühelt poolt on liikumine elimineerija: päritud varast ei saa kuigi palju kaasa võtta, sealhulgas ka aristokraatlikku kõrgkultuuri. Paljud autorid on rääkinud Ameerikast kui peamiselt keskklassi maast, “fragmentkultuurist” (Hartz 1995), kus puudub nii aristokraatia kui aupaklik talupoegkond. Pierson tarvitab väljendit “ühiskond, millel on pea maha lõõdud” (*decapitated society*).⁴ Samas on liikumine kitsendanud nende väärtuste ringi, millest ameeriklased hoolivad. Tavaliselt emigreerutakse ju üksnes väheste eesmärkide pärast, mille tulemuseks on “õhem ja pealispindsem, kuid samas ka intensiivsem ühiskond” (Pierson 1992: 191). Teisalt on liikumine Ameerika ühiskonda energiseerinud ning muutnud ameeriklaste meelelaadi optimistlikumaks kui mis tahes muul rahval, seda enam et asustati hulganisti ka neid maa-alasid, mida kuidagi ei saa viljakaks lugeda (*op. cit.*: 194). Siinkirjutajale tundub, et energia ja optimism on viimasel ajal hakanud mõjutama ka ameeriklaste vaimuelu,

⁴Tocqueville mainib, et ühelgi teisel maal pole rahvastiku kohta nii vähe harimatuid ja samas ka nii väheõpetatud inimesi (55). Tänapäeval see mõistagi enam ei kehti, kuid ameeriklaste praktiliste, tehnoloogiliste alade eelistus vastandina näiteks humanitaariale või filosoofiale on siiani säilinud.

mis kogu oma refleksioonipalguse juures on omandanud harvaesineva intellektuaalse jõulisuse. Pierson lisab veel, et liikumine Ameerika sees on edendanud inimeste võrdsustamist, mis algas juba emigratsiooniga Euroopast: tiitlid ja sidemed on midagi, mis hästi ei taha rännata.

Turnerit on teisalt arvustatud selle eest, et ta jeffersonliku agraardemokraadina tähtsustas üle vaba maad selle sõnasõnalisuses tähenduses. David M. Potter eritleb oma klassikalises teoses *Külluserahvas* (People of Plenty) külluse mõistet märksa peenemalt, määratledes seda kui "kaupade ja kasutatava rikkuse" kogumit (Potter 1954: xix), mis tekib loodusvarade ja rahvusliku tootmis- ning jaotussüsteemi koostoimel (*op. cit.*: 85). Taas leiame sama mõtte juba Tocqueville'ilt, kes peab Ameerika eriliseks õnneks seda, et maa, mille varud olid puutumatud "nagu loomise esimestel päevadel", anti inimestele, keda olid "õpetanud viiekümne sajandi kogemused" (1988: 280). Inimesed, nende oskused ja kombad (Tocqueville'i *mæ urs* — *mores*, mida ta defineerib kui "südame kombeid", *op. cit.*: 287), on külluse loomisel olulisemad kui loodusrikkused. Nii tehnoloogia kui demokraatia toetavad küllust, kuid nagu järgnevalt näeme, on see mõju vastastikune.

Külluse avaram määratlus võimaldab mõista, miks Ameerika 1890. aastast, kui rajamaa loeti ametlikult lõppenuks ja Lääs vallutatuks, vastupidi Turneri kartustele ometi kiduma ei jäänud, ja miks küllusemüüt Suurele Depressioonile ja teistele tagasilöökidetele vaatamata ikka veel püsib. Tegelikult lõppes suur migratsioon Läände juba mõnda aega enne rajamaa sulgumist ning asendus migratsiooniga linnadesse. Tehnoloogia on loonud üha uusi rajamaid ning tugevdanud ameeriklaste alateadlikku veendumust, et rikkus ei ole kunagi piiratud, veendumust, millel on ameerika iseloomu ja väärtussüsteemi kujundamisel olnud kõige kaugeleulatuvamad tagajärjed.

Euroopas on oldud uhked teravmeelse tähelepaneku üle, et loosungis *Vabadus, võrdsus, vendlus* on vähemalt kahe esimese sõna vahel ületamatu vastuolu, kuivõrd vabadus tekitab vääramatult ebavõrdsust. Ameeriklane seda vastuolu ei näe, sest määratleb võrdsust teisiti kui eurooplane: mitte kui tulemuste võrdsust, vaid kui võimaluste ja lugupidamise võrdsust. Nii mõistab ameerik-

lane Potteri tabava ümbersõnastuse kohaselt võrdsust kui “vabadust võimalustest kinni haarata” ja vabadust samuti kui “vabadust võimalustest kinni haarata”, mistõttu need kaks tähendavad lõppkokkuvõttes ühte ja sedasama (*op. cit.*: 92). Samas seab selline elumõistmine ameeriklase hingeliselt raskesse olukorda: niikaua kui on tagatud vabadus negatiivses mõttes — teisisõnu võiks seda nimetada püsistaatuste või “kastisüsteemi” puudumiseks —, süüdistab ameeriklane kõigis oma ebaõnnestumistes iseennast. Isegi siis, kui positiivseid võimalusi, millest kinni haarata, silmanähtavalt kuskil ei ole, nagu kõige ilmekamalt tõestas Suure Depressiooni aeg. Margaret Meadi sõnul “eeldus, et kõik inimesed on loodud võrdseks, võrdsete võimalustega end pingutada ja saavutada seeläbi maiseid hüvesid, elab päevast päeva edasi meie folklooris ja meie unisteludes, kuigi kogemus seda päevast päeva ümber lükkab” (1992: 29).

Müüdile võrdsetest võimalustest võlgneb ameeriklane oma põhilised loomujooned: edukultuse ja konkurentsikesksuse. Väga paljud ameerika karakteri eritlused — olgu siis Margaret Meadi tees, et kõik ameeriklased on “kolmanda põlve ameeriklased” (*op. cit.*) või Karen Horney klassikaline analüüs ameeriklastest neurootikute dilemmadest, mis erinevad tavakodanike omadest vaid määra poolest (1937), või Bellah’ individualismikäsitlus (1985) — taanduvad lähemal vaatlusel konkurentsile kui põhilisele määravale faktorile.

Siinkirjutaja arvates toob võitu kui Ameerikas kesksel kohal olevat väärtust ja kaotuse talumatust ehk kõige reljeefsemalt esile Ameerika lasteraamatute ja -filmide analüüs. Mõeldagu kasvõi Ameerika kõigi aegade populaarseimale lasteraamatule *Charlotte koob võrku*, kus Charlotte tõestab oma sõprust Wilburi vastu sellega, et aitab tal võita konkurssi, või veelgi drastilisemalt, hiljutisele filmiversioonile sama autori *Stuart Little*’ist, kus väike George tunnistab hiirepoja oma vennaks alles pärast seda (ja NB!, ühtlasi ka vahetult pärast seda), kui hiirepoeg on aidanud ta esikohale paatide võidusõidus. Näiteid sellest, kuidas (inim)suhete soojus ja võit mitte üksnes ei esine koos, vaid kuidas esimene peaaegu ühetähenduslikult sõltub teisest, leiab Ameerika lastekirjanduse ja -filmide lähemal vaatlusel hulganisti. Võrreldagu neid Astrid Lindgreni või Tove Janssoni teostega, kus edukusel, võistlusel ja

võidul pole süžee kujundajana ega ammugi (inim)suhete määrajana õieti mingit rolli.

Konkurentsikeskne ühiskond, mille liikmed võidulootuse nimel loobuvad turvatundest, on võimalik ainult siis, kui autasusid jätkub piisavale hulgale elanikkonnast, s.t. kui küllus ühiskonnas pidevalt suureneb, väidab Potter. Ainult siis on inimeste jaoks mingi tähendus ka demokraatial kui võrdsete võimaluste tagajal. Demokraatia võib toetada külluse kasvu, aga samas pole selle kasvuta asu ka demokraatial enesel (Potter 1954: 126). Muudes oludes tekitab konkurents üksnes mõttetut ja hävitavat inimestevahelist hõõrdumist ja pingeid ning demokraatial lihtsalt puudub tavainimese jaoks tähendus. Ameerika väärtussüsteem ei ole seega juurutatav võõras pinnases, kuigi ameeriklased ise seda siiralt usuvad (*op. cit.*: 128–140).

Näiteks võib Vietnami veteranide traumat vaadelda peamiselt maailmavaatelisena: ei “sõbrad” ega “vaenlased” sel maal ei vastanud vähimalgi määral ameeriklaste arusaamisele demokraatidest ega kommunistidest (vrd Fitzgerald 1990: 305). Need sõdurid ei kaotanud üksnes sõda, vaid ise ehk enesele sellest aru andmata ka usu oma ühiskonna väärtuste üldkehtivusse ja vaikimisi nende kehtivusse üldse. See viis psüühilise kriisini, millest paljud enam välja ei tulnud.⁵

Ameerikas eneses on küllus ometi kasvanud, vähemalt piisavalt selleks, et küllusemüüti ja sellega kaasnevat edukultust alal hoida. Samas on edukultus koos võrdsusega, s.t. püsistatuse puudumisega, viinud paradoksaalse tulemuseni, mille järgi ameeriklased on staatuseeadlikumad kui mis tahes muu rahvas. Ameeriklased püstitavad endi ümber seisusetasid nagu kõik rahvad, aga erinevalt sajanditevanustest inglise hekkidest vajavad need tarad pidevat parandamist (Lipset 1992: 109). Ameeriklane vajab oma staatuse kohta iga hetk kinnitust ning seda kinnitust

⁵“Vietmanist tagasi tulles nägin ma välja täpselt nagu see poiss, kes omal ajal oli lahkunud; kõik (mina ise nende hulgas) arvasid, et nad on sama poisi tagasi saanud. Keegi ei soovinud seda rohkem kui mina. Aga see poiss oli muutunud ja me kõik vihkasime teda selle eest. [...] Ma kaotasin tema hinge ja me kõik vihkame mind selle eest” (Hardin 1988: xiii).

pole tal mujalt saada kui kaasameeriklastelt. Nõnda on ameeriklane läbi aegade olnud, kasutades David Riesmani 1950. aastal loodud klassikalist määratlust, teistele orienteeritud ehk teistest juhitud (*other-directed*) (Riesman *et al.* 1950).

Kui sisemiselt juhitud (*inner-directed*) inimese tegevuse määrab nooruses omandatud sisemine güroskoop, siis teistele orienteeritud inimese puhul asendab seda radar, mis lakkamatult püüab kaasinimeste saadetud heakskiitvaid või laitvaid signaale. Öigupoolest on Riesmani tees, et teistest juhitud inimene on tekkinud alles 20. sajandil, siis kui teenindus hakkas domineerima tootmise üle. Siiski on Ameerikat külastanud eurooplased ameeriklaste erilist sõltuvust kaaslaste arvamustest rõhutanud juba mitu sajandit. Taas kord on põhjust pöörduda Alexis de Tocqueville'i poole, kes kogu oma varjamatu lugupidamise juures Ameerika ühiskonna suhtes on oma suurteoses ometi kirja pannud ka järgmised ehmatavad read: "Ma ei tea ühtegi maad, kus leiduks kokkuvõttes vähem vaimset sõltumatust ja tõelist arutlusvabadust kui Ameerikas" (Tocqueville 1988: 255).

Tocqueville'gi seostab seda, mida nimetab enamuse türanniaks, püsistaatuste puudumisega, kuigi mõnevõrra teise nurga alt: temaaegses Euroopas võisid need, kes elasid absoluutse monarhia all, alati pöörduda rahva poole, ja samas võisid need, kes elasid demokraatias, otsida abi monarhilt, kuid Ameerikas oli nii, et kuhu teisitimõtteleja ka pöördus, leidis ta eest enamuse esindajad. Sellisel juhul nõuab muidugi vastust küsimus, miks siis ikkagi enamus nii sallimatult nõuab oma seisukohtadega nõustumist. Tocqueville on viidanud ühe põhjusena "võrdsusteooria rakendamist ajudele" (*op. cit.*: 247), väites ühtlasi, et "esimene ja tugevaim kirgedest, mida inspireerib võrdsus, [...] on armastus võrdsuse enese vastu" (*op. cit.*: 503).

Ameeriklaste konformismi on seletatud ka asjaoluga, et ainsana maailmas ei määratle see maa ennast geograafiliselt ega ajalooliselt, vaid ideoloogiliselt. 1940. aastal vastas Winston Churchill Alamkojas tehtud ettepanekule keelustada Suurbritannia kommunistlik partei (mis tollal oli sõjavastane), et tema teada koosneb see partei inglased ja inglasi tema ei karda. Rootslasel on võimatu muutuda "mitte-rootslaseks" või prantslasel "mitte-prantslaseks". Seevastu väljend *un-American* 'mitte-ameeriklane, Ameer-

rikat õõnestav' on sees igas inglise keele sõnaraamatus (vrd Lipset 1991: 19). Ameeriklaseks on suhteliselt kerge saada, kuid selleks tuleb ennast siduda Ameerika "poliitilise religiooniga" (Abraham Lincolni väljend) või tsiviilreligiooniga, mis mõningate lihtsus-tustega on taandatav usule eeltoodud kolme müüti. Omamoodi on see ka loomulik, sest suurem osa ameeriklastest on ju lõpuks vabatahtlikud immigrandid, kes võtsid ohtliku ookeaniületamise ette selleks, et olla teistest kas pühamad, vabamad või jõukamad, tihti aga kõike korraga. Sageli ei teadvustata asjaolu, et tähelepanuväärne osa immigrante pöördus emamaale ka tagasi (Codignola 2000: 31), kuid jäid ju ikka need, kelle jaoks müüdid mõistlikul määral töötasid.

Samas väärrib tähelepanu Margaret Meadi idee, et saabuvad (täpsemalt nende kolmas põlvkond), olles ära põlanud omaenese kultuuritraditsioonid, ei saanud oma laste edukuse määramisel rakendada muud mõõdupuud kui naabrite arvamust. Nagu näha, kordub taas märksõna "edukus", kusjuures edu on alati eba-kindel ning tarvitseb pidevat kinnitust ümbruskonnalt. Siit ka põhjus, miks "Ameerika kultuuris on edule antud materiaalne tähendus või vähemalt peab see olema nähtav ja mõõdetav" (Stewart 1986: 63). Ameerika majandusteadlaselt Thorstein Veblenilt pärineb väga levinud väljend *conspicuous consumption*, mida võiks tõlkida kui "staatust demonstreerivat tarbimist". Veblen lõi fraasi 1899. aastal küll üksnes nn Kullatud ajastu (ülem)keskklassi kommete pilkamiseks, kuid see on käibel seniajani, seletades muuseas asjaolu, et enamik Ameerika peresid elab üle jõu, makstes ühe krediitkaardiga teise intresse. Veel enam, tarbimine naabrite tarvis, jõukusemulje loomine on ameeriklasi iseloomustanud sajandeid. Seymour Martin Lipset toob näite ühest 1837. aastal ilmunud arstiteaduslikust uurimusest ameeriklaste haiguste põhjuste kohta:

"Ühendriikide rahvastikku iseloomustab rohkem kui mis tahes muud rahvust ärevus (*anxiety*). Kõik klassid ajavad taga jõukust või püüavad jätta sellest muljet. [...] vaesed järgivad niipalju kui vähegi võimalik rikaste eluviisi [...] seetõttu [...] me oleme ärevusest ja murest vaevatud rahvas" (Lipset 1992: 110).

Selle tsitaadi valguses kõlab isegi koomiliselt Ühendriike 20. sajandi lõpul tabanud väidetava allakäigu kirjeldamine sõnadega, et "Ameerika keskklass on muutunud [minu rõhutus —

K. V.] ärevaks klassiks”, kes kardab töö- ja tervisekindlustuse kadumist, on mures oma laste tuleviku pärast jne.⁶ Samas tuleb silmas pidada, et nagu konkurentsikeskse ja ühtlasi võrdsus-ideaali kuulutava ühiskonna puhul ootuspärane, on valdav osa ameeriklasi — olles tegelikest sotsiaalsetest barjääridest küll vägagi teadlik — end läbi aegade kirjeldanud keskklassi kuuluvana. Viimase aja arvamusküsitluste tulemused, mis näitavad, et keskklassina määratleb end pidevalt 80–90% elanikkonnast (allpool ametlikku vaesuspiiri elab 13%!) (Anelauskase 1999. a andmed), ei kujuta sellel taustal mingit üllatust.

Siinkirjutajale on üha enam hakanud tunduma, et peaaegu kõigi eespool kirjeldatud tegurite vahel valitsevad üksteist tugevdavad suhted. Edukultus aitab kaasa külluse kasvule ja samas püsib ise tänu sellele. Formaalse võrdsuse ja staatuse ebakindluse tingimustes tingib edukultus konformismi, mis omakorda kinnitab ameeriklaste enesemääratlust, lähtudes ühisest ideoloogiast, mis lähemal vaatlusel taas keskendub edule.

Edasi, ideoloogiline enesemääratlus väljendub tsiviil- ehk kodanikureligioonis, mida koos puritaanliku algupära ja religiooni vabatahtlikkusega, s.t riigikiriku puudumisega, on peetud ameeriklaste religioossuse säilimise üheks olulisemaks teguriks. Tekib siiski küsimus, miks Ameerika ideoloogia on säilitanud just religioosse kuju, miks näiteks presidentide (sealhulgas demokraatidest presidentide) ametisseastumiskõned on küllastatud piibliku-jundeist ja sisaldavad koguni otseseid Piibli tsitaate?

See teema väärrib eraldi käsitlust. Ameeriklaste kestva religioossuse üle on eriti viimasel ajal, mil usuline leigus on Euroopas muutumas iseenesestmõistetavaks, üha enam imestatud. Ka kõige värskemate arvamusküsitluste järgi pole põhiosa ameeriklastest mitte üksnes usklikud, vaid neid võib ka kirjeldada kui ainsaid järelejäanud (kristlikke) fundamentaliste. Üle 60% usub tähtselt põrgu ja kuradi olemasolusse, üle 80% paradiisi olemasolusse jne (vt nt Lipset 1991: 85). Religioossust on peetud koguni viimaseks puhtameerikalikuks jooneks üha enam ühtlustuvas läänemaailmas.

⁶Tsitaat pärineb endiselt USA tööministrilt Robert Reichilt.

Siinkirjutajale tundub, et religiooni säilimisel pole otsustavaks olnud mitte lihtsalt puritaanlik pärand, vaid eelkirjeldatud ilmaliku ja jumaliku ainulaadne põimumine selles. Juhul kui progress maises, et mitte öelda asises tähenduses ei erine olemuslikult liikumisest jumalariigi poole, siis kujutab kogu Ameerika ajalugu, mida iseloomustab pidev materiaalne progress, külluse kasv, enesest ühtainust suurt ja vägagi usaldatavat jumalatõestust. Ühtlasi seletaks see mõttekäik eurooplaste jaoks üllatavat ja näiliselt vastuolulist tööka, et ootuspärase materialismiga kaasneb paljudel ameeriklastel tähelepanuväärne spirituaalne mõõde. Samas puutume siin taas kokku ühiskonnas nii sagedaste vastastikku tugevdavate suhetega: kui progressi tagab Jumal ise, siis pole ka imestada, et ameeriklaste usk progressi ja kiindumus seda toetavasse tehnoloogiasse on suurem kui mis tahes teisel rahval. Ühtlasi ei kujuta kodanikureligioon endast üksnes usku ameerika sekulaarsesse ideoloogiasse, mis juhtumisi on rüütatud religioos-esse väljendus, vaid süvatasandil ikkagi veendumust maiste ameerika väärtuste jumalikut päritolust.

Kuidas siiski ühitada eelkirjeldatud konformismi ameeriklaste individualismiga, mille indeks Hofstede järgi (1980) on maailma kõrgeim ja millest kõnelemine on õigupoolest juba ammu muutunud klišeeks? Järele mõeldes selgub, et nende mõistete vastandamine on üksnes näiline.⁷ Potter on eristanud individualismi iseendaga hakkama saamise tähenduses (*self-sufficiency*) ja individualismi kui vaimset sõltumatust — nonkonformismi —, näidates, et vähemasti rajamaa individualism oli selgelt esimest laadi (Potter 1992). Individualismi ja konformismi vahetõrka võib ka vaadelda vahendite ja eesmärkide kategooriatest lähtudes. “Tahumatu individualist” võis küll enamasti ainult enesele loota, kuid tema eesmärgid olid talle ühiskonna poolt ette antud, ehkki ta ise seda ei pruukinud teadvustada. Esimesed pioneerid võisid veel olla ka eesmärkides iseseisvad. Turner (1893) esitab kauni lõigu ühest 19. sajandi reisijuhist:

⁷Või pigem on tegemist vastanditega Hegeli mõttes. Vrd Reinhold Niebuhri tabavat tähelepanekut, et moodne individualist, kes ihaldab piirideta vabadust, muutub kiiresti kõikvõimalike kollektiviseerivate survete ohvriks (Niebuhr 1964).

“Ta [pioneer] ehitab oma onni, kogub enese ümber mõned teised pered, kes jagavad samu vaateid ja kombeid, ning püsib paigal. . . kuni lähedusse ilmuvad uute naabrite summad, rajatakse teed, sillad ja põllud, mis hakkavad teda ärritama ning ta jääb ilma ruumist, kus end vabalt välja sirutada. Siis müüb ta oma onni ja maisipõllu emigrantide uuele klassile ja suundub järgmistesse ürgmetsadesse. . . et kogu protsessi otsast alustada.”

Hiljem on siiski eesmärkide ühtsus iseloomustanud ameeriklasi enam kui teisi rahvaid. Samas on need eesmärgid ameeriklastes niivõrd internaliseerunud, et neid ei tajuta kui ühiskonna poolt määratud. Ja jälle jõuame Tocqueville'ini:

“Kuninga võim on ainult füüsiline. Ta valitseb küll tegusid, kuid ei mõjuta soove, sellal kui enamusel on niihästi füüsiline võim kui moraalne autoriteet, nii et ta ei mõjuta üksnes käitumist, vaid ka tahet, ning ühel ja samal ajal hoiab ära nii teo kui ka soovi seda teha” (1988: 254).

Kui Erich Fromm väitis, et selleks, et “mis tahes ühiskond saaks hästi toimida, peavad selle liikmed omandama iseloomu, mis paneb nad tahtma tegutseda nii, nagu nad peavad tegutsema selle ühiskonna liikmetena” (Potter 1954: 11), siis kehtivad need sõnad õigupoolest ainult demokraatliku ja iseäranis Ameerika ühiskonna kohta. Ameerika kohta kehtivad enim ka Frommi vaated moodsast inimesest, kelle individualism põhjustab enesestmõistetavalt konformismi, sest üksildusest ei leita teist põgenemisteed kui automaatne sarnastumine teistega. On kõnekas, et Frommi õpilane Riesman pani teosele, kus esitas teesi teistest juhitud inimesest, pealkirjaks *Üksildane rahvahulk* (The Lonely Crowd).

Kõige selle tõttu on üldistusi ameerika iseloomu kohta ehk julgemgi teha kui mõne teise kultuuri puhul: tegelikult on Ameerika ühiskond ise vägagi suuri pingutusi teinud selleks, et oma liikmeid ühetaoliseks muuta. Baudrillard'i võib süüdistada äärmuslikkuses või eelarvamustes, kuid oma *Ameerikas* näib ta täpselt tabavat midagi Ameerika õhustikust, mida küllap paljud eurooplased on vähemasti ebamääraselt tajunud:

“Ameerika on hiiglaslik hologramm, milles kogu terviku kohta käiv informatsioon sisaldub igas selle elemendis. Võtke kõrvalisim paigakene kõrbes, mis tahes vana tänav mingis Kesk-Lääne linnas, mis

tahes parkimisplats, mis tahes Kalifornia maja, mis tahes Studebaker, ja teil on käes kogu Ameerika — nii Lõuna kui Põhi, nii Ida kui Lääs” (Baudrillard 1986: 23).

Niisiis näib, et vabadus ja võrdsus Ameerika tähenduses ühelt poolt soodustavad iseseisvust, ettevõtlikkust, loovust — ühesõnaga kõike seda, mida on tarvis külluse suurendamiseks, samas aga vähendavad euroopalikku diversiteeti, olgu siis postfeodaalset, aristokraatlikku päritolu. Vaadatagu või poliitiliselt korrektseid Ameerika filme: mustanahalised on neis valgetega täiesti võrdsed ja samas täiesti ühesugused, sarnase karakteriga niihästi oma käitumisviisi kui väärtushinnangute poolest. Kuigi tänapäeval paljud heatahtlikud valged ameeriklased toetavad kultuurilise assimileerumise asemel kultuurilist pluralismi (midagi Kanada “mosaiigi” taolist, millele ei vasta Ameerika “sulatusahi” ega mitte ka selle pehmem versioon “salatikauss”), näitab nende vaadetega tutvumine ikkagi seda, et võideldakse vähemuste õiguste eest saada võrdväärteteks ameeriklasteks, keda vaikimisi määratletakse nendesamade põhiväärtuste kaudu, mida nii Euroopa kui Ameerika, nii möödunud sajandite kui tänapäeva autorid hämmastavalt üksmeelselt on kirjeldanud. Lõppude lõpuks toovad ainult need väärtused ja loomujooned selles ühiskonnas edu, ja sõnakombinatsioon “edutu ameeriklane” kõlab ka liberaalseima ameeriklase kõrvus kui oksüümoron.⁸ Ja on ju elu tõepoolest näidanud, et kaotaja (luuser!) konkurentsikeskses ühiskonnas mitte lihtsalt ei ela tavalist, ehkki vaesemat elu, vaid alateadliku süütunde käes vaeveldes muutub hämmastava kiirusega ka ebamoraalseks ja vägi-valdseks.

Siiski tuleb möönda, et paljud amerikanistid, eelkõige Ameerika amerikanistid, tunnevad ennast ebamugavalt, niipea kui ameeriklaste rahvuslik iseloom kõneks tuleb. Eelistatakse keskenduda pigem sellele, mis eri ajastutesse või etnilistesse, majanduslikesse, soolistesse jm gruppidesse kuuluvaid ameeriklasi üksteisest eristab, ning välditakse üldistusi ameeriklaste kui tervikliku grupi kohta. Suuresti on vastumeelsus selliste üldistuste vastu mõiste-

⁸Värske näitena võib tuua Gustafsoni (2000). Autor on sellele dilemmale alla jäänud, pooldades kultuurilist pluralismi vastandina assimilatsioonile, aga nende praktilisel käsitlemisel tõlgendades assimilatsiooni ikkagi kui lihtsalt diskrimineerimist ja pluralismi kui võrdsust.

tav vähemalt kahel põhjusel. Esiteks seostub Ameerika eripära selgitamine Ameerika intellektuaalide jaoks sageli intellektuaalset ausust kompromiteeriva ideoloogilise tellimusega põhjendada ameerikalike väärtuste ülimumuslikkust ning teiseks leitakse, et ühise rõhutamine pisendab tegelikke pingeid Ameerika ühiskonnas, mille eritlemine ja teadvustamine on ju vaimuinimeste loomulik missioon. Ameerika-uuringud kui distsipliin tekkiski korrektiiviks Ameerika põhihoovuse ja Ameerika konsensuse uurimise ainuvaldavusele akadeemilises elus.

Paradoksaalsel kombel võib ameeriklaste kui grupi eripära eitada ka hoopis vastupididest huvidest lähtudes. Just Ameerika dominantse kultuuri (Raymond Williamsi termin) esindajate suust võib tühimuseni kuulda väidet, et “kõik inimesed on erinevad” ning kultuurierinevused kujutavad enesest pelgalt fiktsiooni. Kasutades Loren Baritzi sarkastilist väljendust kumab selle väite tagant veendumus, et “kogu maailm on asustatud potentsiaalsete või oma [ameerikalikes] püüdlustes õnnetult kammitsatud ameeriklastega” (Baritz 1990: 320). Baritz jätkab: “Niisiis usume, et meil on teisi üsna lihtne mõista, sest lähtume eeldusest, et kõik nad tahavad saada meiks” (*ibid.*). Ameerika eripära eitatakse sel juhul ameerikalike väärtuste universaalsuse ning lõppkokkuvõttes ka ülimumuslikkuse positsioonilt.

Kui siiski püüda erinevatest huvi- ja võimusuhetest veidi distantseeruda, kuivõrd üleriigi puhul võimalik on, siis tundub ameeriklaste üldise rahvusliku iseloomu vaatlus küllalt mõistliku tegevusena. Ka viimaste aastate Ameerika akadeemilises elus, kus veel 1970. aastatel oli Ameerika karakter teemana selgelt *passé*, on vastava kirjanduse hulk plahvatuslikult suurenenud, mis on omakorda korrektiiv amerikanistide partikularismile (Wilkinson 1992). Tuleb siiski tõdeda, et uusimad käsitlused sõnastavad suuresti ümber seda, mida siin viidatud klassikud on juba öelnud. Ameerika põhihoovuse identiteet tundub olevat midagi ajas vastupidavat ja kõigile multikulturalistlikele vastuväidetele vaatamata võimukalt valitsevat. Võib-olla on see seotud Piersoni kirjeldatud “õhukese, kuid samas intensiivse” ühiskonnaga, kus karakterit kujundavaid põhiväärtusi on vähe, aga seda kirglikumalt neisse

usutakse.⁹ Muidugi võib neid väärtusi pidada müüdi — kuid kas ei kujunda müüdid inimesi sageli tugevamini kui tegelikkus ise?

Lõpuks paar küsimust, mis väärivad edasiuurimist. Mis juhtub, kui ameerikalikud väärtused, eeskätt konkurents ja edukultus, kantakse üle — ei, mitte Vietnami, — vaid ühiskonda, kus protestantlik tööetika on küll alati au sees olnud, aga kus puudub ameerikalik ülevoolav optimism ja kus võimaluste küllus on hakanud vähenema? Ning kui Ameerika identiteedi jaoks on muutused keskeks määrajaks, mis definitsiooni kohaselt seda identiteeti ei muuda, siis mida teevad kiired muutused end traditsiooni kaudu määratlevate kultuuridega? Ning kui Eestis räägitakse üle jõu elamisest või “liikuva objekti fenomenist”, mille järgi tuleb liikuda jõuliselt, kiiresti ja edasi, ning tundub, et ükskõik kuhu, kas siis pole võimalik leida selle vaimu päritolumaad?

Kirjandus

- B a r i t z , Loren 1990. American Exceptionalism. — *To Reason Why*. Ed. Jeffrey P. Kimball. New York: McGraw-Hill Publishing Company, pp. 315–332
- B a u d r i l l a r d , Jean 1986. *Amérique*. Paris: Editions Grasset et Fasquelle
- B e l l a h , Robert et al. 1985. *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*. Perennial Library. New York, Cambridge: Harper and Row
- B e r k o v i t c h , Sacvan 1978. *The American Jeremiad*. Wisconsin: University of Wisconsin Press
- C o d i g n o l a , Luca 2000. European Outmigration Towards the Americas in the Early Modern Age: Do We Really Know It? — *Negotiating Spaces on the Common Ground*. Eds. Krista Vogelberg and Raili Põldsaar. Tartu: Tartu University Press, pp. 29–41
- F i t z g e r a l d , Frances 1990. Culture of the Earth. — *To Reason Why*. Ed. Jeffrey P. Kimball. New York: McGraw-Hill Publishing Company, pp. 303–314

⁹Teisalt võivad skeptikud muidugi väita, et ameerika karakterit käsitlevad autorid keskenduvad pigem üksteisele kui tegelikule elule, ja siit ka nende seisukohtade sarnasus.

- Gustafson, Gary 2000. Cultural Pluralism and Political Correctness as Defining America's Common Ground Throughout the 21st Century. — *Negotiating Spaces on the Common Ground*. Eds. Krista Vogelberg and Raili Põldsaar. Tartu: Tartu University Press, pp. 53–59.
- Hardin, Kris 1988 Ghosts In The Wall. — *The Vietnam Veterans Memorial*. New York: Crown Publishers Inc., pp. xi–xviii
- Hartz, Louis 1995. *The Liberal Tradition in America*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovitch
- Hofstede, Geert 1980. *Culture's Consequences. Differences in Work-related Values*. Beverly Hills and London: Sage Publications
- Horney, Karen 1937/1994. *The Neurotic Personality of Our Time*. New York: W. W. Norton & Co
- Kuusik, Marja 2000. Public relations in America and Europe: Different mentalities, Different Approaches. Unpublished Bachelor's Thesis, Department of English, University of Tartu
- Lipset, Seymour Martin 1991. *Continental Divide. The Values and Institutions of the United States and Canada*. New York, London: Routledge
- Lipset, Seymour Martin 1992. A Changing American Character. — *American Social Character*. Ed. Rupert Wilkinson. Icon Editions, An Imprint of HarperCollins Publishers
- Mead, Margaret 1992. An Anthropologist Look at America. — *American Social Character*. Ed. Rupert Wilkinson. Icon Editions, An Imprint of HarperCollins Publishers, pp. 15–32
- Niebuhr, Reinhold 1964. *The Nature and Destiny of Man*. Vol. I: *Human Nature*. New York: Scribner's
- Pierson, George 1992. The M-Factor. — *American Social Character*. Ed. Rupert Wilkinson. Icon Editions, An Imprint of HarperCollins Publishers.
- Potter, David 1954. *People of Plenty. Economic Abundance and the American Character*. Chicago and London: University of Chicago Press
- Potter, David 1992. American individualism in the Twentieth Century. — *American Social Character*. Ed. Rupert Wilkinson. Icon Editions, An Imprint of HarperCollins Publishers, pp. 159–180
- Riesman, David, with Nathan Glazer and Reuel Denney 1950. *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character*. New Haven, Connecticut: Yale University Press
- Siegfried, André 1927. *America Comes of Age. A French Analysis*. London: Harcourt, Brace and Jovanovitch.

- Slater, Philip E. 1992. The Pursuit of Loneliness. — *American Social Character*. Ed. Rupert Wilkinson. Icon Editions, An Imprint of HarperCollins Publishers
- Stewart, Edward C. 1986. American Assumptions and Values: Orientation to Action. — *Towards Internationalism: Readings in Cross-Cultural Communication*. Eds. Louise Fiber Luce and Elise C. Smith. Newbury House: Sage, pp. 54–72
- Toqueville, Alexis de 1988/1835–1840. *Democracy in America*. Ed. J. P. Mayer, translated by George Lawrence. Harper Perennial Library
- Turner, Frederick Jackson 1893. The Significance of the Frontier in American History. — *Frontier in the American History*. <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/TURNER>
- Turner, Frederick Jackson s. a. Contributions of the West to American Democracy. — *Frontier in the American History*. <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/TURNER>
- Vogelberg, Krista 2000. Changes of Identity in the Meeting of Cultural Spaces. — *Negotiating Spaces on the Common Ground*. Eds. Krista Vogelberg and Raili Põldsaar. Tartu: Tartu University Press, pp. 248–267
- Wilkinson, Rupert 1992. Introduction. — *American Social Character*. Icon Editions, An Imprint of HarperCollins Publishers

KRISTA VOGELBERG (sünd. 1955) lõpetas Tartu ülikooli 1979. a. Töötab Tartu ülikoolis inglise filoloogia korralise professorina, Põhja-Ameerika Uuringute Balti Keskuse president.

KALLI KALDE

PÕHJA-AMEERIKA GERMANISTIKA

TÄNAPÄEVAL

Thomas Salumets

Tõlkinud Mari Tarvas

Põhja-Ameerika germanistika on viimase kümne aasta jooksul ilmselgelt teisenenud: ta on muutunud mitmeti avatumaks, vähem formaalseks, mitmekülgsemaks ja paindlikumaks — tervitav muutus, sest tänu sellele on see eriala nüüd jälle ligitõmbav, aktuaalsem ja elavam. Ometi on põhjust tõsiselt muret tunda. Nimelt ähvardab Põhja-Ameerika germanistikat teatav uus jäigastumine ja tardumine: “uus” muutub normiks ja edasisele arengule jääb jalgu rutiin.

Selle “informaliseerimisprotsessi”¹ ja sellega kaasnevate konkretiseerimis- või täpsemalt öeldes formaliseerimistendentside

Ettekanne 3. rahvusvahelisel *Gesellschaft für Interkulturelle Gesellschaft* kongressil 19.–23. juulil 1994. Ümbertöötatud redaktsioon.

Vrd ka Thomas Salumets, “Interkulturelle Germanistik: Vom Furchtbild eines ‘postmodernen Potpourris’ zum Wunschbild einer prozessualen Ganzheit”. — *Präludien: Kanadisch-deutsche Dialoge*. Hrg. Burckhardt Krause, Ulrich Scheck, Patrick O’Neill. München, 1992, S. 71–86; Thomas Salumets, “Informalisierung und Reifizierung der Germanistik in Nordamerika”. — *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 2, 1995, S. 232–236; Thomas Salumets, “Additive oder integrative Interdisziplinarität: Zur Entwicklung der German Studies”. — *Jahrbuch Gesellschaft für Interkulturelle Germanistik*. München, 1996.

¹Ma järgin siin Cas Woutersi definitsiooni: “Informaliseerumine on protsess, milles dominantseid institutsionaliseerunud võimusuhteid sümboliseerivad sotsiaalse juhtimise mudelid muutuvad leebemaks, va-

keeleliseks sümboliks on mõiste *German Studies*². See mõiste kinnitas kanda 1970. aastatel ja kujunes kindlaks 1990. aastate alul kogu Põhja-Ameerikas alternatiiviks klassikalisele — s.t normatiivsemale ja suletumale, eelkõige Saksamaale orienteeritud kaanonikesksele “germanistikale”.³ Tulevik ei ole siiski saksa-uuringute päralt, ei Ühendriikides ega Kanadas. Või olgu siis, kui saksa-uuringute esindajatel õnnestub edaspidi tõrjuda rohkem tagaplaanile rutiin ja sellega seotud fantaasiad igaveste sõltuvussuhete mallides ning nihutada rohkem esiplaanile tegelikke, pidevalt muutuvaid sotsiaalsete seoste keerukaid võrgustikke.

“UUS” GERMANISTIKA

Esmajärjekorras on saksa-uuringute ühiseks õpetamis-, õppimise ja uurimisobjektiks 20. sajandi saksa keelt kõnelevad maad: nende sotsiaalsete, kultuuriliste, poliitiliste ja teiste seosemuudelite mit-

rieeruvad ja mitmekesisustuvad.” Vt “Developments in the Behavioral Codes between the Sexes: The Formalization of Informalization in the Netherlands, 1930–85.” — *Theory, Culture & Society*, 4/1987, lk 405.

²Teema kohta “*German Studies* Põhja-Ameerikas” vt *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 2/1985; Frank Trommler (Hrsg.), *Germanistik in den USA: Neue Entwicklungen und Methoden*. Opladen, 1989; *The German Quarterly*, 2/1989; *German Studies Review*, 1/1990, lk 111–138; Heidrun Suhr (Hrsg.), *Post-Wall German Studies: A Challenge for North American Colleges and Universities*. New York, 1992; Burckhardt Krause, Ulrich Scheck und Patrick O’Neill (Hrsg.), *Präliminarien: Kanadisch-deutsche Dialoge; Vorträge des 1. Kingstoner Symposiums, Thema: “Interkulturelle Germanistik: the Canadian Context”*. München, 1992. Suurepäraselt ülevaadet olukorrast pakub Manfred Prokop, “A Survey of the State of German Studies in Canada”. — *Germanics under Construction: Intercultural and Interdisciplinary Prospects*. Ed. Jörg Roche and Thomas Salumets. München, 1996.

³Vrd eriti Paul Michael Lützel, “Literaturwissenschaft — German Studies — Interkulturelle Germanistik: Zur “Krise” des Faches Deutsch in den USA”. — *Mitteilungen des Deutschen Germanistenverbandes*, März 1990, lk 31–37; Valters Nollendorfs, “Eine amerikanische Germanistik: Entwicklungen im amerikanischen Deutschstudium in den 70er und 80er Jahren”. — *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 2/1985, lk 230–236.

mekesisus. Saksa-uuringud on seadnud endale ülesandeks uurida ja tutvustada interdistsiplinaarsetes (või täpsemalt öeldes erialadevahelistes) raamides "saksa asja". Selles peavad eri kombinatsioonides oma koha leidma eelkõige argiajalugu, film, kirjandus, poliitika, maalikunst, keel, massimeedia, arhitektuur, sotsiaalajalugu ja muusika.

Vastavalt sellele on muutunud ka õppetöö sisu. Loengutes käsitletakse alternatiivseid ja ühe eriala piiridest väljuvaid teemasid, nagu näiteks "Totalitaarsus ja dissidentlus: Õpetluses, eepikas ja filmis", "Uut mütoloogiat konstrueerimas: Kirjandus, ajalugu ja religioon ühinenud Saksamaal", "Sakslased ja juudid / Juudid ja sakslased", "Haiguse mõte ja kehaehitus", "Beethoven ja revolutsioonijastu".⁴ Ka õppekavade struktuur on üha diferentseeritum: lisaks traditsioonilisele erialaõpetusele saavad tudengid saksa-uuringute raames omandada lisakvalifikatsiooni. Saksa-uuringuid pakutakse alternatiivse eri- ja peaaainena. Sellise muutuse näide on *Department of Germanic Studies* Victoria ülikoolis Kanadas, kus saksa-uuringud kui eriala on alates 1994. aastast avatud kõigile tudengitele, kellel on põhiteadmised saksa keelest. Kontseptsiooni kohta ütleb osakonna teatmik: "Selle uue programmi põhieesmärgiks on õppida tundma saksa keelt kõnelevate rahvaste kultuuri olulisi aspekte, integreerides traditsioonilise keele ja kirjanduse õppimise sellega seotud humanitaar-, kunsti- ja sotsiaalteaduse ainete interkultuurilisse raamistikku."⁵

Saksa-uuringute eesmäärke dokumenteerib üksikasjalikult *Guidelines for Curricular Organization at American Educational Institutions*,⁶ mille avaldas 1987. aastal *German Studies Association*. Selles trükises defineeritakse saksa-uuringute studiumi järgmiselt: "Tänapäeva saksa keelt kõnelevate inimeste kultuurilise, sotsiaalse, majandusliku ja poliitilise elu interdistsiplinaarne

⁴Vrd "The DAAD Syllabi Database". Kättesaadav elektroonilisel teel: <http://www.aicgs.org/resources/daad/index.shtml>.

⁵Näiteid ja üksikasju *German Studies*' staatuse kohta Kanada kõrgkoolides pakub Prokop (vt märkus 2).

⁶*German Studies Programs: Guidelines for Curricular Organization at American Educational Institutions developed by the German Studies Association*. 1987.

uurimine ajaloolises ja rahvusvahelises kontekstis.”⁷ Selle dokumendi järgi kehtivad iseseisvale saksa-uuringute studiumile muu hulgas järgmised õppetöö reeglid:

1. Saksa-uuringud peainena peavad vastama järgmistele akadeemilistele miinimumnõuetele:

a) saksa keele oskus tasemel, mis vastab traditsioonilise “saksa keel peainena” nõuetele (tavaliselt keelekursused pärast kolledži kolmandat aastat);

b) saksa-uuringute kursused, mis on valitud kahest või kolmest osakonnast. Piirangud on järgmised:

i. mitte üle kahe kolmandiku ükskõik millisest osakonnast;

ii. mitte rohkem kui üks kolmandik saksa kirjanduse alal;

iii. mitte üle poole aineid, mis tegelevad pigem üldiste Euroopa teemadega kui spetsiifiliste saksa teemadega.⁸

INSTITUTIONALISEERIMINE

Need reeglid on sümptomaatilised nii “uue” germanistika diferentseeritud ja avatud kontuuridele Põhja-Ameerikas kui ka nende kontuuride stabiliseerimisele kindlate, tunnustatud erialavormide kaudu. Nende hulka kuuluvad:⁹

- Erialajakirjad (*Occasional Papers in German Studies*; *German Studies Review*; *Faultline*; juhtivate ajakirjade temaatilised vihikud: *German Quarterly*, 1989/2; *Monatshefte*, 1991/1);

- üldtunnustatud lõpudiplomiga kursused (Kanadas nüüdseks võimalik McGilli ülikoolis Montrealis; McMasteri ülikoolis Hamiltonis; Montreali ülikoolis; Victoria ülikoolis);

- *German Studies*’ professorid (külalisprofessorid Saksa-maalt);

- kongressid (alates 1988. aastast suursessioonid, arvukad *workshop*’id ja loengusarjad);

- erialaühing (*German Studies Association*).

⁷Samas, lk 4.

⁸Samas, lk 9.

⁹Vrd ka Prokop (vt märkus 2).

Napimaks muutuvatest vahenditest hoolimata on saksa-uuringutega seostuvate ettevõtmiste arv üllatavalt suur — mitte viimases järjekorras tänu Saksamaa välisministeeriumi toetusele. Sihipäraselt ja erakordselt intensiivselt toetab saksa-uuringuid riigi tasandil Saksa Akadeemiline Vahetusteenistus (New York/Bonn). “DAAD spondeerib ja rahastab igal aastal hulgaliselt konverentse; ainuüksi 1994. a. septembrist kuni detsembrini on DAAD Põhja-Ameerikas toetanud neljateistkümme eri tasemega seminari, *workshop*’i ja konverentsi.”¹⁰

Koos nende ja teiste ressurssidega moodustavad nimetatud reeglid oma avaldustes saksa-uuringute ajas küllaltki püsiva institutsionaalse tegelikkuse, s.t struktuuri. See struktuur võimaldab ülikooli argipäevaprobleeme sihipärasemalt lahendada ja tõhusamalt toime tulla. Niisugused struktuurid on siiski kahepalgelised. Ühelt poolt võimaldavad nad tegutsemist, teiselt poolt piiravad nad seda.¹¹ Piirangud aga ei kuulu saksa-uuringute enesetajumise juurde:

Saksa-uuringud on tõepoolest segu interdistsiplinaarsetest suundadest, mida ühendab soov pigem kaasa arvata kui välja arvata, pigem produtseerida kui reprodutseerida, ja pigem laiendada kui kokku tõmmata.¹²

Teisisõnu: (kahtlemata hädavajalik) kompleksssüste vähendamine peab teenima kasvava otstarbekohase mitmekesistumise huve. Ettevaatlik tuleb olla seega seal, kus muudatused ja sõltuvusvahekorrad, millele siin vihjati, pigem pidurdavad Põhja-Ameerikas germanistika informaliseerimise hoogu ja viivad formaliseeringuid kõrvale sihist muuta saksa-uuringuid elavamaks ja anda neile diferentseeritum kuju. Ehk nagu on öelnud Edward

¹⁰Samas.

¹¹Vrd Anthony Giddens, *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford, 1987, lk 61: “Struktuur ei ole inimese tegutsemisele midagi välist ning seda ei saa identifitseerida ainult sunniga. Struktuur on inimtegevusele nii meedium kui ka väljund, mis organiseerib teda rekursiivina.” Vrd ka Annette Treibel, *Einführung in soziologische Theorien der Gegenwart*. Opladen, 1993, lk 241–244.

¹²Tsiteerin Heidrun Suhri, “German Studies in North America: Contexts and Perspectives”. — Krause *et al.* (vt märkus 2), lk 115.

Said oma töös *Culture and Imperialism*: "alati eksisteerib vajadus eelistada ühtsust sundusele, kriitilisust pelgale solidaarsusele ja valvsust nõustumisele."¹³

VÕIMUTASAKAALUDE INTEGRATSIOON JA ÜMBERPAIGUTUMINE

Oleks eksitav käsitada saksa-uuringute propageeritud pluralistliku teaduskultuuri vormi intellektuaalse mänguna, mis ainult teeskleb teaduslikkust. Pigem on saksa-uuringud katse Põhja-Ameerika germanistikat tänapäevastada. Seda iseloomustab ennekõike kaks tendentsi: esiteks eri distsipliinide (erialade) kasvav integratsioon ja teiseks (sellega käsi käes) võimusuhte nihkumine.

Saksa-uuringute kindel siht on olla sisuline, mitte täiendav kultuuriteaduse osa:

Saksa-uuringud on rohkem kui saksa keele, ajaloo ja poliitikateaduse kursuste summa; nad nõuavad täiesti uute küsimuste esitamist distsipliinides, strukturalismi- ja poststrukturalismijärgses valguses. Neid küsimusi ei oleks kahekümne aasta eest peetud mitte ühegi pärusmaaks.¹⁴

Saksa-uuringute eneseteadvuse juurde kuulub korrigeeriv vastumõju eraldumistendentsidele (traditsioonilise välismaise germanistika tunnusjoontele) ning kirjanduslike ja teiste tekstide (sh tarbetekstide) kooskõla keskpunkti nihutamise;¹⁵ enam arvestatakse kohalikke kontekste; ülikooli kursused kooskõlastatakse paremini tööturuga; püütakse moodustada distsipliinide (erialade) võrgustikku, seostada neid üksteisega ja vältida lihtsalt nende kõrvuti eksisteerimist; õpitakse algandmeid mõistma ajutise orienteerumis- ja abivahendina; hoitakse silmad lahti pidevalt

¹³Edward Said, *Culture and Imperialism*. New York, 1993, lk 54.

¹⁴Prokop (vt märkus 2).

¹⁵Vrd lisaks Heidrun Suhr, "Friday's Footprints in German Studies". — *Post-Wall German Studies: A Challenge for North American Colleges and Universities in the 1990s. Proceedings from the DAAD-New York conference held in Scottsdale, Arizona, February 6–9, 1992*. Ed. Heidrun Suhr. New York, 1992, lk 31–42.

muutuvaile integratsioonimudelitele,¹⁶ nihutatakse enam ja järjekindlamalt esiplaanile sotsiaalsed sõltuvussuhted (ja mitte muutumatu asine sund).¹⁷

Selle germanistikas üha tähtsama soovi pöörde- ja pidepunktiks on Põhja-Ameerikas võimutasakaalude ümberpaigutamine mitmes mõttes:

- Juhtteemasid, juhtkultuure, juhtdistsipliine, lühidalt igasugust hierarhiseerimist tunnustatakse üha vähem.¹⁸

- Selle demokratsiseerumisega käsikäes toimuv võimu ümberpaigutumine on osalt ajendanud ka võimuhete nivelleerumist võõrkeelse germanistika sees: teise keele omandamine nihkub rohkem esiplaanile. Selles valdkonnas püüeldakse diferentseeritud, suhteliselt sõltumatu, interkultuurse ja oskuskeelele orienteeritud õppe-, õppimis- ja uurimiskultuuri poole.¹⁹

- Nihkunud on ka sõltuvussuhted emakeelselt germanistikalt enam võõrkeelsele germanistikale:²⁰ topelt-atsaider — nii emakeelse germanistika atsaider (stigma: uurimisdefitsiit, saksa kultuuri vahendaja välismaal) kui ka Põhja-Ameerika teadusliikumise atsaider (stigma: väheoluline, germaniseerumine) — on taas muutumas etableerituks (aktualiseerumas ja individualiseerumas).²¹

¹⁶Vrd James Rolleston, "Duke's New Doctorate in German Studies". — Samas, lk 127–132.

¹⁷Vrd Mark Webber, "North of the Wall: Canadian Perspectives on German Studies". — Samas, lk 65–80; Volker Dürr, "BA and MA Programs for interdisciplinary German Studies". — Samas, lk 117–125.

¹⁸Vrd Suhr (vt märkus 4), lk 33; Rollestone (vt märkus 5), lk 131–132.

¹⁹Vrd Jörg Roche, "Critical Thinking und Kritische Kompetenz im Fremdsprachenunterricht: Pragma-Frust oder Chance?" — *Die Unterrichtspraxis*, 2/1989, lk 121–130; Claire Kramsch, "Foreign Languages for a Global Age". — *ADFL Bulletin*, 1/1993, lk 5–12.

²⁰Vrd Anton Kaes, "Is there a German Studies Theory?" — *German Studies in the USA: A Critique of "Germanistik"?* *Proceedings*. 1989, lk 35–38.

²¹Mõisted "etableeritud" ja "atsaider" vrd Norbert Elias ja John L. Scotson, *Etablierte und Außenseiter*. Frankfurt, 1990.

EUROOPA KULTUURKAPITALI KONVERTEERIMISKAOD

Kaks teineteist vastastikku võimendavat grupieripära on Põhja-Ameerikas pikka aega kujundanud emakeelse germanistika ja võõrkeelse germanistika suhte struktuuri: ühel pool emakeelse germanistika edumaa integratsioonis (eelkõige traditsioonilise normatiivse ja kaanonikeskse germanistika kui kirjandusteaduse valdkonnas) ning teisel pool Põhja-Ameerika germanistikas valitsev vajadus identifitseeruda emakeelse germanistika väärtustega.

Emakeelse germanistika suhteline ülevõim ja sellele vastav Põhja-Ameerika germanistika suhteline allajäämine oli ajas üsna püsiv; võimulangus oli suur. Sellega seotud allajäämistundeid sai puhuti enam-vähem rahuldavalt tasakaalustada staatus- ja võimupreemiatega, näiteks professuuridega iseseisvates saksa osakondades koos magistri- ja doktoriõppe programmidega, tegevusega piirkondlikes ja piirkondi ühendavates Põhja-Ameerika erialaliitustes, osavõtuga kongressidest ja avaldamisega Põhja-Ameerika germanistika erialaajakirjades.

Vahekordade struktuurid on nüüdseks siiski muutunud: euroopaliku — võõrkeelse germanistika osas esmajoones saksa ja ka inglise ning prantsuse — kultuurkapitali (Bourdieu termin) krediitvõime on vähenenud. (Kahtlemata tekitavad toetusinitsiatiivid, nagu näiteks DAADi omad, uusi sõltuvussuhteid.) Euroopa kultuurkapital on sotsiaalse, transnatsionaalse ja inter-/intra-kultuurilise identifitseerimislaienemise käigus saanud konverteerimiskao osaliseks ja hinnang tema väärtusele on langenud.²²

Koos Euroopa mõju vähenemisega Põhja-Ameerika hariduselus, koos demograafiliste muudatustega (suureneb sisseränne Aasia maadest), koos "otsekui postnatsionaalse maailmaseisundiga, mida iseloomustavad migratsioon, eksiil ja diasporaa",²³ koos

²²Vrd Pierre Bourdieu, *Die verborgenen Mechanismen der Macht*. Hamburg, 1992, lk 49–79.

²³Doris Bachmann-Medick, "Multikultur oder kulturelle Differenzen?: Neue Konzepte von Weltliteratur und Übersetzung in postkolonialer Perspektive". — *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 4/1994, lk 594.

suureneva majandusliku konkurentsi survega, terrorismi, rahvuste piire ületava ökoloogilise ohuga inimkonnale (osooniaugud, aatomienergia, kahjulike ainete levimine)²⁴ ning kõige sellega kaasneva poliitilise, emotsionaalse ja intellektuaalse rõhuasetuse nihkumisega (nt poststruktuuralism, (post-)kolonialism, "orientalism", feminism, neohistoritsism, kultuuriuuringud) on see muutus säilitanud oma eripärase suuna.

KONKRETISEERUMISTENDENTSID

Saksa-uuringud on nii selle struktureeritud muutuse põhjuseks kui ka tulemuseks. Selle muutusega kaasneb üha avatum, heatahtlikum, diferentseeritum ja informatiivsem hoiak (Bourdieu).²⁵ Kas saksa-uuringud kujundavad seda informalseerimisprotsessi ka tulevikus? Küllap sel määral, kui neil õnnestub hoida pilk avali pidevalt edasi nihkuvate interaktiivsete sundide, võimaluste ja riskide ning omaenda konkretiseerumistendentside suhtes. Eriti viimane on problemaatiline, sest sellega seostub käitumisele esitatavate juba niigi väga kõrgete nõudmiste suurenemine. Kus see käib üle jõu, võib nende muudatustega seotud kriitika saksa-uuringute mõningate otsustavate aktuaalsete inertsitendentside suhtes muutuda mõnel puhul mõttetuks. Sest selle objektiks peaks olema interdistsiplinaarne (või erialaline), teksti- ja olevikusõbralik nagu ka monokultuuriline (osalt ka interkultuuriline) saksa-uuringute orientatsioon — s.t mõned nende kõige tähtsamad identiteeti loovad tunnused, reeglid ja ressursid, teisisõnu: nende põhistruktuur.

²⁴Vrd Treibel (vt märkus 11), lk 230–231. Sotsioloog Ulrich Becki ajastu- ja ühiskonna diagnoosi kokku võttes räägib Treibel "maailma-ohu kogukonnast", mis ei suuda enam oma probleeme rahvusriiklikes piirides lahendada.

²⁵Vrd Pierre Bourdieu, *Entwurf einer Theorie der Praxis auf der ethnologischen Grundlage der kabyliischen Gesellschaft*. Frankfurt, 1976, lk 139–202.

INTERDISTSIPLINAARSUS

“Interdistsiplinaarsus” märgistab saksa-uuringute avatust teiste distsipliinidele (või erialadele).²⁶ Tihedam liitumine akadeemiliselt vähem kanda kinnitanud kolleegidega, s.t nendega, keda just esimeste seas ei peeta nende distsipliinide ja erialade “esindajaks”, seab sellele mõistele siiski omad piirid. Selle tunnistajaid leidub näiteks nende hulgas, kes tahaksid näha, et teise keele omandamise uurimine, didaktika ja nende tulemustele ülesehitatud interkultuuriline kompetents oleksid ülikoolides rohkem esindatud. Keele omandamisest ja teaduslikkusest mõeldakse aga ka saksa-uuringutes tihti ikka veel eraldi.²⁷ Selgeks saab see sellestki, kuidas teise keele omandamisest kõneldakse võrreldes teiste erialadega; nt võrreldes “kultuuri-uuringutega” — millest saksa-uuringud on saanud rohkesti ärgitust: “Keeleõpetamise elukutses räägitakse vilumuste omandamisest, grammatika ja sõnavara valdamisest, tekstide lugemisest ja esseede kirjutamisest, idiomaautiliste väljendite õppimisest, korrektsete lausete moodustamisest, sobivate vestlusteemade leidmisest klassis arutamiseks. Kultuuriuuringute õpetajad seevastu kõnelevad teadmiste edastamisest ja organiseerimisest, võimu jaotamisest, sõnaõiguse seadustamisest, teksti ja konteksti suhtest, metafooridest, mida inimesed järgivad, ja konversatsiooni tekstuaalsusest.”²⁸ Selgemini ilmneb see lõhena mõistetud arvatav kvalitatiivne erinevus seal, kus esindatakse arvamust, et saksa-uuringute jaoks olevat keeleteadmised küll “kasulikud”, “ent täiuslik keele valdamine polevat siiski nõu-

²⁶“Interdistsiplinaarsus” olevat saksa-uuringute (ja saksa-ameerika-uuringute, nagu ka naisuuringute) “tõeline tundemärk”. Valters Nollendorfs, “Eine amerikanische Germanistik: Entwicklungen im amerikanischen Deutschstudium in den 70er und 80er Jahren”. — *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 2/1985, lk 230–236, siin: lk 233. Vrd ka Jeffrey M. Peck, “Introduction”. — *The German Quarterly*, 2/1989, lk 142.

²⁷Vrd Suhr (vt märkus 12), lk 105. “Saksa-uuringud on interdistsiplinaarne teadus, mille jaoks on kasulik saksa keele oskus, ent pole siiski vaja keelt perfektselt vallata.”

²⁸Claire Krammsch, “The Role of Language in Cultural Studies”. — *Post-Wall German Studies*. New York, lk 145.

tav.”²⁹ Inglise keel olevat meedium, millega saavat pikka aega “ärgitada ja toita” huvi “saksa asja” vastu.³⁰

Saksa-uuringute tsentraalse demokratiseerimise käigus ei tuleks ka keelt mõista üksnes abivahendina (näiteks kirjandusteadusele). Põhja-Ameerika ülikoolide teise keele omandamise professionaliseerumine ei tohiks siiski põhjustada uut eripositsiooni, teatud getostumist. Komplementaarne mõtlemine peaks ka siin olema määrav. Järelikult tuleks teise keele omandamisel palju enam võrdväärse integreeritud objektina sobitada teaduslikku diskursusesse. Muidu võivad kommunikatiivsed kompetentsid landeda tagasi meie ülerahvusliku tõeluse taha. Tõkete hulka, mida seejuures tuleb ületada, kuulub ka traditsioonilisel liigitusel põhinev “interdistsiplinaarsuse” mõiste. Sest see töötab vastu sellele võimutasakaalule ja sellega seotud võimalusele suhelda tõhusamalt — s.t individualiseeritumalt ja samal ajal kontekstiteadlikumalt.

Teisedki takistused ähvardavad tõkestada edasise informaliiseerumise käiku. Ja seda just seal, kus saksa-uuringutel pole veel õnnestunud piisavalt integreerida digitaliseerimisprotsesse, arvestada piisavalt poliitilise ja teadusliku hoiaku tihedat seotust, ja toimida vastu nii Euroopa ja Põhja-Ameerika lahkuminekule kui ka tagasitõmbumisele monokultuursesse fantaasiaolevikku (mis on täheldatav eriti saksa-uuringute kaasajastumispüüdluste käigus).

DIGITALISEERIMINE

Raske on üle hinnata meie digitaalse tuleviku tähtsust ja sellega seotud nii multi- ja intermediaalse kui ka küberruumiajastu interaktiivseid globaalseid kommunikatsioonivõimalusi. Võrguteenistuste puhul nagu W(orld) W(ide) W(eb) on see eriti ilmne:

²⁹Heidrun Suhr, “German Studies in North America: Contexts and Perspectives”. — *Präludien: Kanadisch-deutsche Dialoge. Vorträge des 1. Kingstoner Symposions. Thema: Interkulturelle Germanistik: The Canadian Context*. Hrsg. v. Burckhardt Krause, Ulrich Scheck und Patrick O’Neill. München, 1992, lk 105.

³⁰Manfred Stassen, “Opening Statement”. — *German Studies in the USA: A Critique of “Germanistik”*, lk 10.

WWW võimaldab sisestada mittelineaarseid dokumente (hüper-tekste) — kohalike ja ülemaailmsete viidetega (hüperlingid) teiste tekstidele ja meediatele — suurima arvutivõrgu (Interneti) globaalsesse informatsioonivoogu (küberraumi). Areng Interneti valdkonnas viitab ka sellele, et trükimeediaga seostatakse lähitulevikus pigem üha ühekülgsemat, kinnistavat, struktureerivat ja arhivaarselt säilitatavat ning vastavalt vähem relatsioonaalset ja kriitilist funktsiooni. “Point-And-Click Universum’is” on võimalikud aktualiseeringud, kaugelehangnevad viited, isiklikum stiil, individuaalsem ja laialdasem paigutumine teistesse digitaliseeritud tekstidesse, meediatesse, ruumidesse, kultuuridesse ja rahvustesse. Piirid autori ja lugeja, õpetaja ja üliõpilaste, “etablieritute” ja “autsaiiderite” vahel ähmastuvad, kaovad. Sest Georg Landow’ sõnul: “marginaalsel on sama palju pakkuda kui keskel [---] See hüpertekstuaalne tsentraalsuse lagunemine muudab ta [---] konversatsiooniühiskonna mudeliks, milles mitte ükski konversatsioon, mitte ükski eriala ega ideoloogia ei domineeri ega ole teistele aluseks. See on näitlikustamine, mida Richard Rorty nimetab “õpetavaks filosoofiaks”, mille jaoks objektiivse tõe leidmisest on olulisem “hoida kõnelus liikvel” (1995: 69–70).³¹ “Originaali” muutmine, mis trükimeedias on pigem võõras, jah, isegi tabu, on Internetis pigem igapäevane asi. Sellal kui digitaalselgi maailmal on kahtlemata ahendavaid ja seega konkretiseerivaid omadusi, mis tekitavad uusi müüte — “keha ei võeta virtuaalsesse reaalsusesse kaasa, keha jäetakse ukse taha”,³² nihkuvad diskursus ja tekst selle digitaalse “kontaminatsiooni” tulemusel teineteisele

³¹George P. Landow, *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology* (digitaalne väljaanne). Baltimore—London, 1995, [lk] 69–70.

³²Simon Penny, “Virtual Reality as the Completion of the Enlightenment”. — *The Virtual Reality Casebook*. Ed. Carl Eugene Loeffler and Tim Anderson. New York, 1994, lk 206.

lähemale.³³ Kahtlemata ei tähenda see raamatu kadumist. Lõpp ligineb üksnes raamatu hegemooniale.³⁴

Selles kontekstis on oluline ka tuntud vastuväide, et nii ei saa laienenud, ent ikka veel tekstiga koormatud teadus- ja hariduskultuuri sõltuvussuhteid kindlasti tasakaalustada.³⁵ Sama kehtib ka seal, kus "võimu" mõistetakse väärtuselt neutraalselt ja inimsuhete omadusena.³⁶ Poliitika ja teadus on alati teineteisega haakunud — ent see teadvustub igatahes üha rohkem. Aga kas Põhja-Ameerika germanistika tegutseb ka sellele vastavalt?

NEOKOLONIALISM

Edaspidi on tähtis töötada vastu kiusatusele väärata germanistidevaheliste transatlantiliste suhete muutust vanade võimuhete peapeale pööramisega: kus Saksamaal elavaid kolleege peetakse autsaideriteks, määravad käitumise esiletõstuvajadused ja mitte teadvustatud interaktiivsete sundide esilenihkumine.³⁷ Kummatigi on ekslik identiteeti võrdsustada kapseldumisega.

³³Võimalike WWW probleemide ja potentsiaalide kohta vrd *WWW '94 Conference Workshop: Teaching & Learning with the Web. May 25–27, Cern, Geneva*. Ettekannete programm ja kokkuvõtted internetis: <http://info.desy.de/gnal/html/ttl/comments.html>.

³⁴Vrd Götz Grossklaus, "Philologie im Medienzeitalter". — *Praxis interkultureller Germanistik: Forschung-Bildung-Politik*. Hrsg. v. Bernd Thum und Gonthier-Louis Fink. München, 1993, lk 185–191.

³⁵Vrd Sara Lennox, "Feminism and New Historicism". — *Monatshefte*, 2/1992, lk 159–170; Robert Holub, "New Historicism and the New World Order: The Politics of Textuality and Power in German Studies", samas, lk 171–182.

³⁶"Rohkem või vähem fluktuieritud võimutasakaalud moodustavad kõigi inimsuhete integraalse elemendi [...] Võim pole amulett, mis ühel on ja teisel pole; see on inimsuhete — kõigi inimsuhete — struktuuri iseärasus." Norbert Elias, *Was ist Soziologie?* München, 1986, lk 76–77.

³⁷Neil põhja-ameerika germanistidel, kes avaldavad enda töid saksa traditsioonilistes germanistikapublikatsioonides, et avalikult süüdistada ja prestiižikaotust sanktsioneerida, tõkestab tee postnatsionaalse mõtlemise edasine areng. Vrd Manfred Stassen, "Publikumsbeschimpfung". — *German Studies in the USA: A Critique of "Germanistik"?*

Siiski võiksid rõhutamis- ja vältimisprotsessid muutuda liiga kiiresti ülekaalukaks ja ahendada otsustamise mänguruumi. "Kultuuritööst" (näiteks DAADi, Goethe Instituudi või *Zeitschrift für Kulturaustausch*'i tehtavast) ja "teaduslikkusest" saaks Põhja-Ameerika vaatevinklist "saksatsemine", "kultuuriimperialism" ja "ühtsusesund"; haridusnõuetest ainult "haridusega kelkimine" ja "pea ülekoormamine"; "üleskutsetest tolerantsile" ainult positiivseks muudetud väljaarvamisstrateegia, endiste autsaiderite erinevustest ja võimu suurenemisest "neokolonialism", diskussiooni-võimalused jääksid kasutamata. Just see murendaks väikeses mastaabis tihti globaalset läbipõimumisprotsessi, mis kaasneb Põhja-Ameerika germanistika (või vastavalt germanistikate) ja saksa-uuringute võimu suurenemise ning individualiseerumisega. See võimu suurenemine sõltub omakorda funktsionaalsest diferentseerituse suurenemisest — aga mitte kapseldumisest — Saksamaast ja saksa germanistikatest, nagu näiteks saksa keel võõrkeelena, interkultuuralne germanistika ja eriala paljud variandid, mida meeleldi taandatakse mõistele "klassikaline saksa germanistika".

RAHVUSLIK IDEE

Kahtlemata ei saa avari, informaalsem seos Saksamaa germanistidega tähendada olemasolevates globaalsetes sõltuvussuhetes tagasitõmbumist ei "rahvuslikule ideele" ega ka tänapäevale.

Rahvusidee — nii lohutav ja nii tähtis kui ta ka on — mõjub kinnitavalt, taandab sotsiaalsed võrgustikud imaginaarsetele piiridele, millest me mõneski mõttes oleme ammu üle astunud.³⁸

Proceedings 1989, lk 9. Võõrkeelse ja emakeelse germanistika vaheliste suhtete etteheidetega koormamine, nagu oleks ikka veel vaja võimuülekaalu tasakaalustada, mõjub kaunis anakronistlikult ja ennast nautivalt. Vrd Klaus Berghahn, *Monatshefte*, 2/1992, lk 141; Frank Trommler (Hrsg.), *Germanistik in den USA: Neue Entwicklungen und Methoden*. Opladen, 1989, lk 19.

³⁸Rahvusidee juhtivat Norbert Eliase järgi "pilgu ära sellelt, mis muutub, sellele, mis on püsiv ja muutumatu." Vt N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Unter-*

Kõrgemalseisvaks sotsiaalseks ellujäämisüksuseks ei ole tänapäeval mitte üks (ainult näiliselt homogeenne) rahvus, vaid paljude rahvuste ühine tegutsemine. "Seejuures peavad inimesed," nagu hindab sellest sotsiaalsest võrgustikumudelist tulenevat Abram de Swaan, "rohkem üksteisega arvestama, pidama silmas suurema hulga inimeste palju suuremat hulka aspekte enamates olukordades, ja nad peavad ka oma kalduvust sunnile ja üleolekule tugevamini ohjeldama."³⁹ See kehtib ka rahvusesisese valdkonna kohta. Me oleme ammu ära tundnud, et mõiste "rahvus" ei ole kooskõlas mitte ühe kultuuri, ühe keele, ühe ajaloo, ühe grupi, ühe tõega, vaid pigem kultuuride, keelte, gruppide, ajalugude, tõdedega. Seepärast oleks asjakohasem kõnelda näiteks "kirjandustest Saksamaal" — nagu on ette pannud Hans-Dieter Grünefeld — ja mitte, nagu tavaks, "saksa kirjandusest".⁴⁰ Sest "saksakeelse kirjanduse" mõiste alla ühendatud maade territooriumid on isenesest mitmekeelsed ja mitte ükskeelsed või sootuks taandatavad ühele fiktiivsele homogeensele kultuurrahvale."⁴¹ Ei Põhja-Ameerika germanistika institutsiooniline ega tunniplaaniaalne tegelikkus ega eriala-, meetodi-, õpetamis-, õppe- ja uurimiskompetentsid ei vasta piisaval määral interdependentsimõtlemisele, mis eeldab sellist muutumist ja aitab seda edasi kujundada.

INTERKULTUURILISUS

Kahtlemata on ka end akadeemiliselt vähem sissetöötanute hääled ammu pääsenud loenguid pidama. Ajal, mil püütakse teise keele omandamist integreerida ja professionaliseerida, lahknivad

suchungen. I Bd.: *Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Obersichten des Abendlandes*. Frankfurt, 1976, lk XXXVI.

³⁹Abram de Swaan, "Vom Befehlsprinzip zum Verhandlungsprinzip: Über neue Verschiebungen im Gefühlshaushalt der Menschen". — Helmuth Kuzmics und Ingo Möhrt (Hrsg.), *Der unendliche Prozess der Zivilisation der Moderne nach Norbert Elias*. Frankfurt, 1991, lk 184.

⁴⁰Hans-Dieter Grünefeld, "Wahlheimatliteratur: Rezeption literarischer Texte der Migration". — *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 1/1995, lk 108.

⁴¹Samas, lk 106.

saksa-uuringud üha enam traditsioonilisest välistavast kultuuri-mõistest ja avavad end sellele vastavalt enam teistele kultuuridele. Saksa-uuringute edasise informaliseerimise keelestamisvahendina nimetatakse selles kontekstis "multikultuurilisust" ja eelkõige "interkultuurilisust". Nii kuulub definitsiooni kohaselt York University's (Toronto, Kanada) näiteks interdistsiplinaarse lähtekoha kõrval ka "interkultuuriline perspektiiv" saksa-uuringute stuudiumi juurde.⁴² Vajadus üle Euroopa piiride ulatuva interkultuurilise suunitlusega sensibiliseerimise järele on kahtlemata suurenenud. Veelgi enam: "järgmine nõue, mida me siin märkame, on see, et me kõik tunneksime ära erinevate kultuuride võrdse väärtuse, et me mitte ainult ei lase neil elada, vaid ka mõistame nende väärtust."⁴³ Seega ei ole ainult tolerantist ja imetlemisest küllalt. Need näitavad küll valmisolekut võtta see väljakutse vastu, ent ei ole talle siiski jõukohased. Aga ka "tunnustamisest" ei piisa. "Tunnustamise" mõiste juurde ei kuulu konfliktid, alateadvus ega vastastikune mõjutamine. Palju olulisem on arendada ja omandada võimet, käia edukamalt ümber pidevalt muutuva inimsuhete võrguga, ja nimelt nii, et see võrk oma arenemises jääks avatuks ülemaailmselt mõjuvale mallile ja paljuräägitud globaliseerimisega kaasnevale individualiseerimisele.⁴⁴ Seejuures tuleks kontrollida, kas "interkultuurilisuse" kontseptsioon on mõttekas, kas ei ole siin tegemist nn korrespondentsmõistega, mille abil ei saa mõisteliselt avada kultuuridevahelisi kujutletavaid piire. Kas ei meenuta soov kultuurivahetuse järele ka just neidsamu piire? Kas tuleneb interkultuurilisuse kontseptsiooni viletsus, nagu seda asjaolu nimetab Wolfgang Welsch, järelikult sellest, "et ta lohistab endaga muutumatult kaasa traditsiooniliste kultuurimõistete eeldusi"?⁴⁵ Interkultuurilisusest ja kultuuri suveräänsusest mõeldakse tegelikult koos: nii kuuluvad näiteks interkultuurilise kultuurivahetuse tingimuste juurde teadlase arvatava "isikliku valduse", kultuuride "põhiolemuse" ja "tuuma" säilitamine: ühegi kultuuri

⁴²Tsiteeritud Prokopi järgi, *op. cit.* (vt märkus 2).

⁴³Charles Taylor, *Multiculturalism and "The Politics of Recognition"*. Princeton, 1992, lk 64.

⁴⁴Samas, lk 42.

⁴⁵Wolfgang Welsch, "Transkulturalität: Zur veränderten Verfatheit heutiger Kulturen". — *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 1/1995, lk 40.

eksisteerimisõigust ei tohtivat vaidlustada, mitte ühegi "põhiolemust" ei tohtivat kärpida. Muudatused leiavad küll aset, "aga kõigi kogemuste põhjal", ilma arvatava "tuuma" kaota.⁴⁶ Soov igavesti sama identiteedi järele on nendes sõnades väga ilmne. Siin tuleks nihutada esiplaanile arusaam, et ükskõik millist liiki identiteet ei kujuta endast aaret, mida säilitataks mingis originaalseisundis, ja seda ei saaks ka suletuna viia tagasi iseendale, nad ei saaks tekkida iseenesest. Selliste sõnade taga nagu "identiteet", "tuum" ja "põhiolemus" peituvad tegelikult pidevalt muutuvad vastastikused inimestevahelised suhted — ja mitte läbipääsematud müürid, millest me — ka kõige inimsõbralikumad meie seast, mõtleme siis, kui on juttu kultuuri "tuumast" või "interkultuurilisusest".

Selliseid mõisteid ja nendega seotud etnotsentrilisi mõttemalle ei tuleks siiski välja jätta. Pigem tuleks needki kaasata põimimissuhtesse. Azade Seyhans'i (Bryn Mawr College, USA) innovatiivne õppeüritus teemal "Võõra kogemus saksa kultuuris" viitab sellise integreeritud tegelemise potentsiaalile: "Kursus keskendub sellele, mis esindab võõrast uusaja saksa kirjanduskaanoni valitud tekstides alates 18. sajandist, tänapäeva filmides, ja mitte saksa rahvusest autorite saksa keeles kirjutatud kirjandustoodangus tänapäeval. Saksa mõistes teistsugune kriitika saab teoks klassikaliste tekstide ja võõrpäritoluga kirjanike teoste vahelise implitseeritud dialoogi kaudu tänapäeva saksa kirjanduses."⁴⁷ Koos Lessingi, Hauffi, Novalise, Heine, Kafka ja Frischi tekstidega on kirjandusnimetikus Dikmeni (*Me teeme, nagu oleksime me sakslased*, "Wir tun so als ab wir Deutsche wären"), Ismaili (*Saksa ei tähendab ei*, "Ein deutsches Nein heit Nein"), Öreni (*Saksamaa: Türgi muinasjutt*, "Deutschland: Ein türkisches Märchen"), Özdamari (*Emakeel*, "Mutterzunge") ja Pazarkaya (*saksa keel*, "deutsche sprache") tekstid. Tervitatav muudatus. Sest vastupidi — ühekülgselt eelistav (ja mitte suhteliselt orienteeritud) ajatu ja ruumitu vaateviis, olgu tegemist marginaalsema või kesksema grupiga, olgu see kaanonikesksem või vähemusele orienteeritum

⁴⁶Helmut F. Spinner, *Die Wissensordnung als interkultureller Bezugsrahmen*. — Thum und Fink, *op. cit.* (vt märkus 35), lk 28.

⁴⁷Azade Seyhan, "Language and Literary Study as Cultural Criticism". — *ADFL Bulletin*, 26:2/1995, lk 11.

kirjandus üksikute maade, distsipliinide ja erialade sees või vahel — varjab pilgule vaadeldava tõsiasja, et inimesed, kellest tihti mõeldakse eraldi, haakuvad oma tegevusega üksteisega. Sellest tuleneks germanistika taasformeerumine Põhja-Ameerikas. Et sellele vastu tegutseda, tuleb edendada ka pikaajalisi, diakroonilisi perspektiive.

OLEVIKUFETIŠISM

Mida prioriteetsemaks selles tsivilisatsiooniprotsessi transnatsionaalses faasis saavad kaasaegsed või muud sünkroonsed vaatlusviisid, seda ajatumaks muutub meie mõtlemine, seda keerukamaks muutub omakorda muutuse struktuuride, näiteks informaliseerimisprotsesside äratundmine, seda keerukamaks muutub orienteerumine ja asjakohane tegutsemine.

Kahtlemata polnud saksa-uuringud mõeldud taganemisena mingisse ajatusse ja ruumitusse monokultuurilisse fantaasiaolevikku. Mitte formaliseerimine, vaid eriti just informaliseerimine peab olema Põhja-Ameerika germanistikas määrav. Sellise kontseptsiooniga eriala on küll väga kompleksne ja seab vastavalt sellele käitumisele kõrged nõuded. Sellega seotud ülesannetega ei saa ja ei tuleks hakkama saada üksinda tegutsedes. Sestap on tihedam koostöö muutunud vajalikumaks kui kunagi varem.

THOMAS SALUMETS (sünd. 1956 Saksamaal) on elanud a-st 1976 Kanadas, õppinud germanistikat, ajalugu ja keeleteadust Toronto ülikoolis 1976–80 ja Princetoni ülikoolis 1980–85, *dr. phil.* tööga “Zur Interpretation und Edition der Werke F. M. Klingers”. Olnud Lääne-Ontario ülikoolis moodsate keelte ja kirjanduste osakonna abiprofessor 1985–86, Toronto ülikooli germanistika professor 1986–87, Briti Columbia ülikooli germanistika professor Vancouveris 1987–92, hiljem samas ülikoolis korraline professor ja võrdleva kirjandusteaduse õppejõud.

ANDRES PRANSPILLI
AMEERIKA ANTOLOOGIA —
SILD AMEERIKASSE

Kersti Unt

*Sina kes sa iganes oled,
Sina Inglismaa tütar või poeg.
Sina vägevast Slaavi riigist ja suguharust, Sina venelane Venemaal,
Sina mustaverd, must, jumaliku hingega aafriklane, suur, ilusa peaga,
ilusa kehaehitusega, kõrge saatusega, sa oled minuga ühevääriline.
Sina norralane, rootslane, daanlane, islandlane, sina preislane.
Sina visa loomuga eestlane,*

[---]

Tervisi teile! kõige paremat soovin mina ja Ameerika teile!

Walt Whitman "Salut au monde",
tõlkinud Andres Pranspill.

*You, whoever you are!
You daughter or son of England!
You of the mighty Slavic tribes and empire! You Russ of Russia!
You, dim-descended, black, divine-soul'd African, large, fine-headed,
nobly form'd, superbly destin'd, on equal terms with me!
You Norwegian! Swede! Dane! Icelander! You Prussian!
You Spaniard of Spain! You Portugese!*

[---]

Health to you! Good will to you all from me and America sent.

Walt Whitman "Salut au monde".

Nõnda juhatab Andres Pranspill, mere- ja rännumees, ajakirjanik, puusepp ja endine sotsiaaldemokraat sisse antoloogia, mis on oma ilmumise ajal ja järel ühelt poolt arusaadavalt, teiselt poolt aga üsna üllatavalt vähe mõjutanud eesti kultuuri.

1928. aastaks, kui Andres Pranspilli omal käel koostatud, tõlgitud ja Carnegie fondi toel ka välja antud *Ameerika antoloogia* ilmus, polnud Eestil väljakujunenud suhet Ameerikaga. Ameerika oli eestlastele ennekõike tuhande võimaluse maa, tohutu ressursiga maa, kaugel maa ning tema kirjanduski, mis selleks ajaks tahtis ja osalt võiski end nimetada euroopalikust traditsioonist lahti rebimiseks, alles avastamist ootamas. Sajandi alguses ja esimeste kümnendite jooksul olid eesti keelde tõlgitud vaid mõned ameerika autorite teosed: esimeste seas ja endastmõistetavalt James Fenimore Cooperi Nahksuka-jutud, esmalt mugandusena, siis aga ka juba täielikul kujul, ja Harriet Beecher Stowe'i *Onu Tomi onni-ke* (lühendatult juba 1870 ja hiljem tervikuna 1901). Sajandialguse huvi peamiselt seiklusjuttude ja Metsiku Lääne lugudega (Bret Harte) piirduski, erandiks sai seejuures vaid Mark Twain, kelle humoorikas maneer teadupärast mõjutas Eduard Vildet. Noor-Eesti torm ja tung viisid huvi küll senisest rohkem kodumaalt välja, kuid seegi huvi ei küündinud eriti anglosaksi maailmani, saati siis Ameerikani, mille osaks Ameerika seal peamiselt kõneldav keelt silmas pidades ju on. Ainsaks erandiks kujunes Edgar Allan Poe, kelle tutvustajaks juba 1917. aastast sai oma tõlkevalikutega Johannes Aavik ning kelle mõjusid on tunda nii Friedebert Tuglase kui August Gailiti fantastilistes lugudes (Rähesoo 1996: 116). Seejuures oli just Edgar Allan Poe kogu 19. sajandi Ameerika kirjanduspildis see autor, kes sinna hästi sobida ei tahtnud, kes oli selgesti orienteeritud euroopalikule traditsioonile ning kes oma renomee Ameerikas (mis 20. sajandi esimesel kolmandikul oli kindlasti juba olemas) saavutas tänu prantsuse sümbolistidele ja eriti Poetide Printsile Charles Baudelaire'ile, kes oma loome- teed alustas Edgar Allan Poe loominguga ja tema surematu Auguste Dupini tutvustamisest prantsuse publikule.

Andres Pranspilli elutee oli antoloogia ilmumise ajaks kulgenud Eestist eemal juba 1909. aastast, kui ta asus madrusena Inglise laevale, sõitis aasta hiljem Ameerika Ühendriikidesse ja asus tööle haigetalitajana. Ameerikas täiendas Pranspill ka oma

haridust, õppides New Yorgi ja Columbia ülikoolis, alul õigusteadust ja hiljem õhtuosakonnas ajakirjandust. Kui haritud meheks Pranspilli seejärel võis lugeda, on raske oletada, kuid antoloogia valikuid silmas pidades võib arvata, et ta oli paljulugenud ja üsna avara silmaringiga mees, ehkki vahest isegi mitte ajakirjanikuna päris professionaal. Nii töötades kui õppides oli ta ühiskondlikult agar, osales Ameerika tööliikumises, võttis sageli sõna ajakirjanduses, küll Ameerikas, küll kaugemale jäänud kodumaal ja mujalgi, oli mitmete seltside liige ja pidevas kirjavahetuses kodumaa kultuuritegelastega. Kahekümnendate aastate algusest sai selgesti märgatavaks ka Andres Pranspilli soov saada vahendajaks eesti ja ameerika kultuuri vahel, selle vahendustegevuse kandjaks said kaks antoloogiat: *Ameerika antoloogiana* ilmunud kogu tõlkeid ameerika kultuuriruumist ning ingliskeelne eesti kirjanduse antoloogia, mis 1956. aastal Milfordis ilmavalgust nägi.

Ameerika antoloogia tõlgete kallal asus Pranspill tööle juba kahekümnendate alguses, tõlked said valmis 1925. aastaks ning Pranspill pakkus oma materjali avaldamiseks Eesti Kirjanduse Seltsile, viidates ühtlasi A. Jürgensteini kiitvale suhtumisele tõlgetesse. Käskkirjaga tutvunud, ütles EKS selle avaldamisest ära. Hankinud antoloogiale Carnegie fondilt toetust, otsustas Pranspill nüüd teose oma kulu ja kirjadega välja anda. See ilmuski Tartus 1928. aastal.

Hoolimata korralikust eelreklamist võttis kodumaine kriitika, küllap osalt ka negatiivse seltskondliku eelhoiaku tõttu, *Ameerika antoloogia* ja Pranspilli enese üsna põhjalikult ette. Kriitilised arvustused ilmusid laiemal levikuga *Päevalehes* ja *Rahva Sõnas*, olles detailides üsna ühelaadsed. Mõistvama suhtumisega paistis silma asjatundlikum, kuid harva ilmuv ja ilmselt vähem loetav kvartalikirjandus *Eesti Hõim*, kus vastav artikkel ilmus alles 1929. aastal, ja nii antoloogiat kui Pranspilli kaitsev *Helme-Tõrva Elu*. Eriti halvustava kirjutise avaldas *Rahva Sõnas* oma artikli Brutusena allkirjastanud kriitik.

“Suure kära ja müraga hakkas mõne aja eest Tartu rahvusmeelses lehes Andres Pranspilli nimeline “ameerika ajakirjanik” — nagu härra ise ennast tituleerib — hõiskama oma valmivast suurteosest *Ameerika Antoloogia*. Varsti kubisesid teisedki lehed Pranspilli-jorust, mees ise tõmbas maad mööda ringi ning korjas aga hoolega

ettetellimisi. Tundus järsku kui oleks nõiavägi hakanud eesti lugejaskonda: tellis raamatut kojamees, tellis professor, riigivanem, karjapoiss — kõik, kel kirjatähed käes, sest juttude järgi pidi justkui saabuma midagi ennenägematut. Kuid suur kära annab vähe villu: nüüd mõne päeva eest ilmunud raamatut lehitsedes näib, et võiks säärast oma veidra keele, mõttelageduste ja maitsetuse poolest tihata pakkuda harjukene küll külapoisile — mitte aga professorile, kirjanikule, haridustegelasele.”

Kõigepealt leiti, et autor on toiminud valesti, minnes välja kirjanduse antoloogia raamest ja valides tõlkimiseks ka Ameerika poliitikute, ühiskonnategelaste, ärimeeste ja töölisiikumise juhtide kirjutisi.

“Peaosa kuulub ilukirjandusele. Ja ma mõtlen, oleks parem olnud, kui tõlkija ja koostaja ainult sellega oleks piirdunud. Kuid autor tahab näidata, “mis Ameerika õige on” ja selleks ei jatku ometi küllalt värvi ja pilte, tuues kirjandusantoloogiale lisaks veel tööstus- ja kultuuriloolisi fragmente” (*Päevaleht* 1928).

Tänapäevasele pilgule tundub selline otsus pigem voores kui puudusena. Konkreetne autorite valik võib selles osas küll ka praegu tunduda põhjendamatu või vaieldav, kuid arvestades, et teose pealkiri ei ole ju “Ameerika kirjanduse antoloogia”, näib just selline valik huvitava ja lähendavana. Andres Pranspill on oma antoloogiale lisanud üsna pika saatesõna, milles ta oma valikuid lugeja ees põhjendab, tutvustades ühtlasi kõiki autoreid, eriti neid, kelle kohta tema arvates eesti lugejal teadmisi napib. Ta kirjutab:

“Alguses oli autoril mõte raamatut puht ilukirjandusliseks teha. Seal tõusis aga küsimus keelele, kuidas niisugustest meestest nagu Edison, Butler, Rockefeller ja Carnegie vaikides mööda minna. Sest asjata võid juttude ja romaanide lehekülgi keerata, ilma et neis midagi nii ilusat, nii luulelist ja vaimuvärskendavat leiaks, kui seda Edison, Carnegie ja teiste elutöö on. Kõik nende töö, kõik nende elu ja püüded on kui ilus unenägu, millele juttude kirjutajad oma väljamõeldud situatsioonidega järele ei saa. [...] Peab siis inimene just jutukirjanik olema — selleks, et suure ja vägeva rahva elu ja hinge esitada?”

Mitte sugugi. Muidugi võib vaielda selle üle, kas Edison elutöö, Carnegie arvamused või Rockefelleri saavutused just poeetilisemad on kui “juttude kirjutajate” väljamõeldised, kuid arvata-vasti ei piisa tõesti vaid belletristikast, kui tahta anda pilti maast

ja tema kultuurist. Sõltumata meie eneste suhtumisest kirjanduse ja muude elusfääride vahekordadesse, piiridesse ja omavahelisse seotusesse, võib Pranspilli antoloogiat lugedes tõepoolest saada pildi ennekõike Ameerikast. *Eesti Hõimu* retsensent E. leiabki, et

“[---] selle antoloogia lugejate enamiku seisukohalt on see [niisugune valik — K. U.] siiski paremus, sest see võimaldab igatahes täielikuma kujutluse ameerika vaimust, mille pääavalduseks polegi kirjandus, kuigi ka viimase tähtsus pole nii väike, nagu paljud tahavad arvata.”

Milline saadud pilt on või tundub, kui vastuvõetav see on antoloogia lugejale, on muidugi mõista iseasi ja sõltub lugeja suhtumisest sellesse maasse. *Eesti Hõimu* retsensent leiab ka:

“Oma nimele vastavalt on selles raamatus ja tema saamisloos väga palju ameerikalikku. Ameerikalik, õigemini küll mitteharilik on selle odavus suurusega võrreldes [520 lk, hind 250 senti — K. U.], ameerikalik, Eestis enneolematu, oli reklaam, mis selle raamatu menu. Kõige ameerikalikum oli aga see visadus, millega teatud ameerika kooli saanud eesti puusepp-ajakirjanik Andres Pranspill selle antoloogia väljaandmiseks tarvilikke võimalusi soetas, milleks tal mitte üks aasta ei kulunud. Saavutus oli jällegi ameerikalik: 1500-dollariline, üle poolemiljonisendiline kirjastustoetus üleilmsest tuntud Carnegie Institution’ilt!” Loomulikult on ameerikalik ka selle raamatu sisu, ja seda õieti hääs mõttes” (*Eesti Hõim* 1929).

Eelhoiakutest sõltub raamatu hindamisel nii mõndagi. Lihaks oletatavale puht-seltskondlikult negatiivsele suhtumisele oli Pranspilli antoloogia jahedal vastuvõtul ehk muidki, märksa üldisemaid põhjusi. Neist rääkis ka *Eesti Hõimu* arvustaja.

“Ameerikat nimetatakse uueks maailmaks, ja niisugusena sisaldab ta eneses pea kõike kujutletavat, kõige paremast alates kõige halvemani. Sellest aineküllusest sihilikke valikuid tehes võib saada Ameerikast väga mitmesuguseid käsitusi: eitavaid ja jaatavaid. Ja peab tähendama, et üldiselt ollaksegi kalduv Öhtu-Euroopas ja ka meilgi just Ameerika elu eitavaid külgi nägema, nagu mingisuguseks vastutasuks või kättemaksuks selle eest, et Euroopas paljudki Ameerika elu häädused ja mõnused puuduvad. Loomulikult saadakse Ameerikast sel juhul eitav pilt, mis Ameerika elu tõsioludele tihti päälle kaugeltki ei vasta. Andres Pranspilli *Ameerika antoloogiat* sellelt seisukohalt hinnates peab tunnistama, et tema on teinud oma valiku jaatavalt.”

Siit jõuame põhilise ja kindlasti ka põhjendatud etteheiteni, mida Eesti ajakirjanduses on Pranspilli antoloogiale tehtud. Nii *Päevalehe* kui *Rahva Sõna* kriitikud leidsid, et kirjanike seast on välja jäetud mõned olulised autorid, nagu Upton Sinclair, Sinclair Lewis ja Frank Norris, niinimetatud "sõnnikuriibujad", *muckrakers*, kes just kahekümnendatel nii Ameerikas kui Euroopas populaarsust võitsid. *Päevaleht* kirjutab: "Nähtavasti ei salli antoloogia autor moodsaid kirjanikke", ja jätkas, tsiteerides Pranspilli järelsõna: "Moodsad kirjanikud ajavad ikka oma igivana lora eksploateerimisest." Selline valik ehk väljajätt on ühelt poolt põhjendatud koostaja positiivse üldhoiakuga, ehkki tänapäeva kaugusest on pisut raske mõista, mis võis tingida endise sotsiaaldemokraadi ja töölisliikumise entusiasti radikaalse meele muutuse ameerikaliku kapitalismi kasuks.

Antoloogia üldine ülistav toon, eriti nende lugemispalade osas, kus on näiteks kõneldud kõigest heast, mida Ameerika miljonärid on teinud maa elu edendamiseks (John D. Rockefeller *jun.* "Kapitali ja töö uus vahekord"), ja õpetlik lugu sellest, kuidas tuleb ümber käia palgatõusu nõudvate (rumalate) töolistega (Andrew Carnegie "Töölisprobleemid"), tundub praegugi üsna läägena. Ja et sellised palad on koondatud (võib-olla tahtmatult) rohkem antoloogia teise poolde, loovadki nad just nõnda ebasoodsa koondmulje, eriti kui järgida koostaja enese soovitusi ning lugeda antoloogiat kaanest kaaneni, järjest. Ennekõike võib Pranspilli kirjanduslikke valikuid vaagides öelda, et need tunduvad olevat peamiselt keskendunud 19. sajandi klassikale, seega on mindud kindla peale välja, ja selles osas pole koostajale suurt midagi ette heita. Arvestades Upton Sinclairi ja Sinclair Lewise olulist positsiooni ameerika kirjandusloos ja eriti oma ajas, tuleb muidugi tunnistada, et mõne katkendi lisamine nende loomingust oleks antoloogiale lisanud avarust. Eks olnud ju ikkagi ka nende kujutatud Ameerika tõeline. Olulisematest sajandivahetuse ja sajandi esikümnendite autoritest ei leia antoloogiast ka näiteks Sherwood Andersoni ega kahe kodumaaga Henry Jamesi, kelle kogu looming on ometi täidetud valulisest Ameerika—Euroopa lahususte vaagimisest. Hemingway, Fitzgeraldi, Elioti jt puudumist võib tänapäeva seisukohast küll mõõnda, kuid mõttes kahekümnendate kaugusele tagasi püüdes võib samas mõista, et neid autoreid ei pruukinud

tollane amatöörist antoloogiakoostaja tähele panna. Ent ometi, just *Ameerika antoloogiast* võis eesti lugeja nüüd esmakordselt lugeda Washington Irvingi “Rip Van Winkle”i lugu või Henry T. Thoreau “Mõtteid”, Nathaniel Hawthorne’i “Suurt kivinägu”, omapärast pala Jack Londonilt “Kuu nägu” jne, jne. Samuti on esmatõlkes esindatud mitmed ameerika luuletajad, kelle loomingut Eestis hakati uuesti tutvustama alles kuuekümnendatel, nagu sa-jandilõpu inglise ja hiljem eestigi luulet oluliselt mõjutanud Walt Whitman, ent ka Edgar Lee Masters ja Carl Sandburg. Kuid raamat lõpeb, ehkki võinuks sellega ju alatagi, ameerika pärisasukate indiaanlaste muinasjutude tõlgetega.

“Ameerika kirjandust esitades pole Pranspill unustanud ka indiaanlaste ega neegritegi oma, mis tohiks olla võrdlemisi suureks uudiseks eesti kirjanduses. Indiaanlaste rahvaluule on esitatud 8 loodusvärsket muinasjutuga” (*Eesti Hõim* 1929).

Kahtlemata täiendavad kogumuljet antoloogiale lisatud 35 pilti Ameerika suurmeestest, väljapaistvatest taieistest ja kuulsatest ehitistest. Hoolimata kõigist väljajättest loovad valitud palad, ehk isegi just mittekirjanduslike autorite katkete ja pildimaterjali toel, siiski teatud õhkkonna, mida võib kindlasti nimetada ameerikalikuks. Tänapäeva lugejale torkaks loomulikult silma ka mingi vanamoelisu, mille kohta inglise kultuuris kasutatakse sõna *quaint*, mis tähendab ühtaegu vanamoelist, kuid ka huvitavalt imelikku, kummalist, koguni armast, midagi, mis on pärit kusagilt teisalt, vanemast maailmast. Niisugune — *quaint* — on ka Pranspilli antoloogia tekstivalik.

Seda muljet aitab kindlasti luua ka tõlgete amatöörlikkus, mida Pranspilli kaasaegsed on samuti talle ette heitnud. “Üks puudus, mida ma märkimata ei saa jätta, on tõlkija sirgjoonelisus tõlkimises. On kadunud mõne kirjaniku sarminüansid. Kui ei oleks nime juures, ei tunneks neid ära. Tunneme tõlkija, mitte autorit.” Tuleb tunnistada, et tõlked on kahtlemata asjaarmastaja tehtud, eks vist see oli muuhulgas põhjuseks, miks EKS Pranspilli antoloogia ilmumist ei toetanud. Samas peab ütleva, et veel kord läbi mõeldult ja korralikult toimetatult oleks Pranspilli tõlked võinud märksa küpsemalt mõjuda, iseasi on, kui palju oli kahekümnendatel tavaks autori teksti korrigeerida või kes viitsinuks selle “puusepast ajakirjaniku vusserdistega” tõsiselt tegelda. Samuti ei ole

eesti tõlkekultuur neil aastail sugugi selgepiiriliselst välja kujunenud ja kohmakaid tõlkeid ilmub teisigi. Kõigest oma puudustest hoolimata loovad need tõlked mulje: tõlkija on vägagi olemas, ja see pole tõlkimise puhul sugugi mitte kõige vähem oluline asi ning sedakaudu on eesti keeles olemas ka valitud autorid. Muidugi on mõningad autori seisukohad naeruväärsed ja seda on õigesti märkinud ka kriitikud. Nii näiteks seletab Pranspill oma saatesõnas, millise meetodiga ta on lähenenud Carl Sandburgi luule tõlkimisele: "Carl Sandburg on uuema aja luuletaja, keda niihästi Ameerika kui Euroopa tunnistas. Kuid tema on luuletuste kohta arvamisel, et seal igakord sõnadel mõtet ei pruugigi olla. Ta ütleb vahest: ärge küsige, mis see luuleteos tähendab, nii kui teie ei küsi, mis ilus muusika toon tähendab. Sellega ei ole nende ridade kirjutaja igatahes nõus. Ja ta on tõlkimise juures need kohad välja jättnud, kus mõte segane, või kus see puudus." Whitmani-tõlkesse on Pranspill aga oma sillaehitamise õhinas hoopis lisanud rea "vissa loomuga eestlasest", kellele poeet teiste seas justkui tervitusi läkitaks. Selline hoiak, nagu ka valitud luuletõlked, osutavadki tõlkija peamistele puudustele, mis tulenevad tema asjaarmastajalikust ettevalmistusest. *Päevaleht* kirjutab: "Et see tõlkimine nii lihtne ei olegi, näeme Longfellow' *Hiawathas*. Siin on kõige algisemaid riimivigu." Samas aga leiab *Eesti Hõimu* arvustaja:

"Luuletuste tõlked on keeleliselt enam-vähem vastuvõetavad, nagu Pranspilli kirjutised üldiselt, väljaarvatud üksikud keelevead. Pranspill ei poolda igatahes kuigi kaugele minevat keeleuudendust, kuid pole omas keeles ka liiga konservatiivne. Igatahes on uuem keelekultuur Pranspilli eemalolijana vähem riivanud, kui tarvis oleks olnud. Stiililiselt on muidugi võimatu kõiki alguskeele varjundeid edasi anda, kuid ühtlasi on kindel, et seda võinuks siiski märksa paremini teha. A. Pranspilli luulestiil pole igatahes senni mitte palju üle harilikkuse jõudnud."

Pranspill ise viitab oma *Postimehe*-sõnavõtus, kus ta *Rahva Sõna* terava kriitika vastu välja astub, ja mujalgi, et on näidanud oma tõlkeid eelnevalt A. Jürgensteinile, kes olevat need ka heaks kiitnud. Samuti osutab ta oma vastuartiklis sellele, mis tõesti torkab silma antoloogiat arvustanud kriitikute kirjutistes tema kaasajal ja hiljemgi: juba autori isik on kirjutajatele vastumeelne, teda nimetatakse puusepast ajakirjanikuks (Brutus *Rahva Sõnast*), unioni puusepaks Pranspilliks (Treier 1981; Teder 1987). Eesti

Ameerika-retseptiooni kirjeldavas artiklis EVKA aastakirjale *Interlitteraria* kirjutab üks eesti olulisemaid Ameerika-vahendajaid Jaak Rähesoo 1996. aastal: "Pole siis sugugi üllatav, et ainus tõsine katse koostada esinduslikumat Ameerika kirjanduse antoloogiat ei pärinenud institutsionaliseeritud kirjandustegelaste ridadest, vaid selle võttis 1928. aastal ette amatöör Andres Pranspill, kes oli aastaid elanud Ameerikas ning saanud seal ameerikalike ideaalide ja elulaadi kuulutajaks. Kahjuks ilmutab amatöörlikkus end tema tõlgete kvaliteedis." (Rähesoo 1996: 119.)

Solvunult kirjutab ka Pranspill oma *Postimehe* vastulauses pisut piibellikus toonis.

"Ja see Ameerika tööline tõi Eestile tervist. Ja Eesti ajakirjandus ei võtnud seda tervitust vastu, olgu küll, et ka metsmeestel ja hotentotidel kombeks on tervist vastu võtta."

Nõnda juhtubki, et Pranspilli antoloogia jääb elitaarses kirjandusvallas mõjuta ja suurema tähelepanuta. Ent ta elab oma elu siiski inimeste kodudes, kelle suhe kirjandusega on vahetum kirjarahva väljapeetud otsustustest. Salme Sadu kirjutab *Helme-Tõrva Elus*:

"Meie, eestlased, tohime rõõmsad olla, et meil on energilisi poegitütteid küll kodus, küll väljaspool kodu. Tahame tervitada kodumaa venda Andres Pranspilli, kes ookeani taga olles oma väikest Eestit, oma vana kodumaad, unustanud pole. Tema sulest sündinud *Ameerika Antoloogia* on meile esimesena toonud kirjandusliku kosti ka Ameerikast. Selle teosega on Andres Pranspill avanud akna Ameerikasse. Antoloogia keelelise ja stiililise küljega peame leppima juba sellepärast, et sarnane on autori keel, kes 18 aastat kodumaalt ära olnud. Teose huvitava sisu juures ei lase meie end kohati silumata keeleküljest põrmugi eksitada — nii räägib vaid see rahvakiht, kes me praegusaja moodsat kirjandust lugeda ei saa, sest keel on "marineeritud" igasuguste käänakute ja väänakute ning võõraste sõnadega, mis rahvale pole omane."

Ameerika antoloogia ei aidanud võib-olla eriti kaasa kolmekümnendatel ergastunud Ameerika-huvile, mil tutvustaja ülesande võtab enda kanda professionaalselt haritud Ants Oras, kuid kodustele raamaturiivulitele jäi ta ikkagi. Kui Nõukogude okupatsiooni esmane kultuuriline hacketöö viimaks kuuekümnendatel oma raevu kaotas, oli ka Pranspilli antoloogia jäänud kusagile teisepoole piiri: ta oli olemas seal, kus ta oli, kuid puudus raa-

matuna, mida kõigil olnuks võimalus lugeda. Mälestusniidike pole ometi päriselt katkenud ja nii mõnedki ameerika autorid, keda esmakordselt tutvustas Pranspill, nagu Whitman või Masters, on nüüd tõlgituna eestlaste raamaturiivileil. Võib-olla on nende sünniloos ikkagi oma osa ka tol mehel, kes aastate takka puuseppmeistri innukusega asja kallale asus ja puuseppmeistri visadusega ka midagi ära tegi. Ole tervitatud, sillaehitaja!

Ameerika antoloogia sisu, nagu selle on sinna paigutanud Andres Pranspill:

Walt Whitman — Tervisi maailmale

Nicholas Murray Butler — Lahtine mõistus,
Põhjalikkust,
Akadeemiline vabadus,
Sõnavabadus ülikoolis,
Hariduse kohustest

William Dean Howells — Silas Laphami edulugu

Francis Rolt Wheeler — Thomas A. Edison

Ralph Waldo Emerson — Eneseusaldus

Edgar Lee Masters — Spoon-jõe laulud

Washington Irving — Rip Van Winkle

O. Henry — Lõputa jutt

Francis Rolt Wheeler — Linnavaht ja õhtupalve

Hamlin Garland — Sõduri kojutulek

Henry Wadsworth Longfellow — Hiawatha laul

Jack London — Kuu nägu

Mark Twain — Kuulsakssaanud hüppaja konn,
Valetamise kunsti kadust

Edgar Allan Poe — Punase surma näokate,
Vaat Amontillado veini

Henry D. Thoreau — Mõtted

Abraham Lincoln — Esimene ametisse ast. Kõne

Patrick Henry — Mida valida

Edgar Wilson Nye — Kadunud Benjamin Franklin,
Nelikümmend valetajat

George Ade — Effie Whitlessy

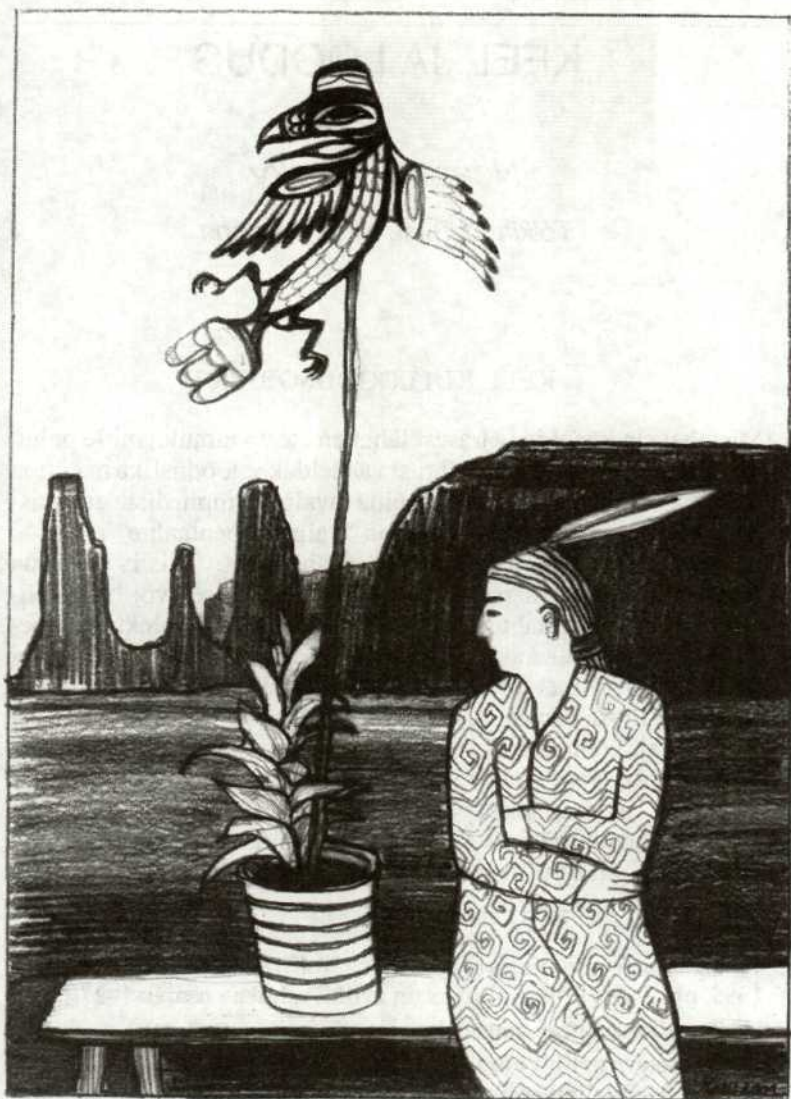
Nathaniel Hawthorne — Suur kivinägu

- Eugene O'Neill** — Rasva
Carl Sandburg — Pilvelõhkuja
Edwin Markham — Kännimees
Booker T. Washington — Atlanta kõne
Bret Harte — Müristaja Kämp'i õnn
Theodore Roosevelt — Kodaniku kohused vabariigis
Andrew Carnegie — Töölisprobleemid
Samuel Gompers — Ameerika tööföderatsioon
John D. Rockefeller jun. — Kapitali ja töö uus vahekord
Frank W. Scott — Ajalehed pärast 1860
Adolph S. Ochs — New York Times
Charles W. Eliot — Viis Ameerika kultuuri teenet
Paul Lawrence Dunbar — Öösel möödasõitvad laevad,
Arusaamatu
Francis Scott Key — Ameerika lipulaul
James Weldon Johnson — Maaailma loomine
James Oppenheim — 1915,
Põrguteel
Edwin Arlington Robinson — Richard Cory
Woodrow Wilson — Mispärast on rahvasteliit tarvilik
Finley Peter Dunne — Mr. Dooley ja kuninganna Victoria aeg
Indiaanlaste muinasjutud — Kuidas jahimehest põldpüü sai,
Missoosa ehk nõiutud suhkruvaher,
Niagaara ja suurte järvede legend,
Tuulepuhuja,
Kastani pada,
Kuidas neljale tuulele nime pandi,
Kevade ilu,
Tähe pruut
John Erskine — Pilvelõhkuja lipp
Andres Pranspill — Mispärast on need autorid valitud ja mis on
see Ameerika, mida nad esitavad?

Kirjandus

- Pranspill, Andres 1928. *Ameerika antoloogia*. Tartu
- Rähesoo, Jaak 1996. The reception of American literature in Estonia. — *Inetrlitteraria* 1
- Teder, Eerik 1987. Andres Pranspill 100 — *Looming*, nr 10
- Treier, Elem 1981. Eesti kirjanduse lootuste luhtumisi USA-s. Kirjanik Tammsaare ja unioni puusepp Pranspill. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2
- Eesti Hõim* 1929, nr 2,
- Helme-Tõrva Elu* 1928, nr 39, 29. 09.
- Päevaleht* 1928, nr 251, 15. 09.
- Rahva Sõna* 1928, nr 217, 22. 09.
- Postimees* 1928, nr 251, 15. 09.

KERSTI UNT (sünd. 1950) lõpetas Tartu Ülikooli romaani-germaani filoloogina 1973. aastal. Praegu töötab TÜ maailmakirjanduse õppetoolis assistendina, inglise ja ameerika kirjanduse tõlkija. *Akadeemias* on tõlkinud Birger Berghi “Keel Euroopa jaoks”, 1997, nr 6, lk 1130–1137.

KALLI KALDE

KEEL JA LOODUS

Noam Chomsky

Tõlkinud Triinu Pakk-Allmann

1. KEEL KUI LOODUSOBJEKT

Ma tahaksin kõnelda säärasest lähenemisest vaimule, mille puhul keelt ja muid niisuguseid nähtusi vaadeldakse loodusliku maailma osadena, mida tuleb tundma õppida tavaliste empiiriliste uurimis-meetoditega. Terminite “vaim” ja “vaimne/mentaalne” puhul ei pea ma silmas mingit metafüüsilist tähendust. Niisiis pean ma “mentaalset” võrdväärseks “keemilise”, “optilise” või “elektrilisega”. Teatavaid nähtusi, sündmusi, protsesse ja olekuid nime-tatakse vabas keeekasutuses “keemiliseks” vms, kuid sellega ei viidata ühelegi metafüüsilisele veelahkmele. Neid mõisteid kasutatakse lihtsalt maailma teatavate aspektide märkimiseks oma uurimisvaldkonnana. Me ei püüa kindlaks määrata tõelist *keemilise kriteeriumi*, *elektrilise tunnus* ega *optilise piire*. Samamoodi kavatsen kasutada ka “mentaalset” — umbkaudu sõna tavalise tähendusväljaga, kuid ilma sügavamate implikatsioonide-ta. “Vaimu” all pean ma silmas lihtsalt maailma vaimseid aspekte,

Language and Nature. — *Mind*. Vol. 104. No. 413. January 1995, pp. 1–61. [Tõlke aluseks on artikli esimene osa, lk 1–27.]

Avaldame autori nõusolekul.

Käesoleva artikli esimene osa põhineb 16. mail 1994 New Yorki ülikooli Meditsiinikoolis peetud Homer Smithi loengul ja 23. mail 1994 Londoni Ülikoolis peetud Jacobseni loengul. Teine osa põhineb 24. mail 1994 Londonis King's College'i Filosoofiliste uuringute kes-kuses peetud loengul, mis kandis pealkirja “Lingvistika — vaade individualistlikust perspektiivist”. *Autor*.

tundmata sel puhul suuremat huvi piiride täpsustamise või kriteeriumi leidmise vastu kui muudel juhtudel.

Umbes samamoodi kavatsen ma kasutada ka mõisteid "keeleline" ja "keel". Me koondame tähelepanu selle vaba rubriigi alla kuuluvatele maailma aspektidele ja püüame neid paremini mõista. Arutluse käigus võib tulla — ja ilmselt tulebki — ilmsiks mõiste, mis enam-vähem meenutab argist arusaama "keelest", ja me väidame, et koos komplekssete molekulide, elektriväljade, inimese nägemiselundkonna ja muu niisugusega kuuluvad maailmas olemasolevate asjade hulka ka seda laadi objektid.

Naturalistlik lähenemine maailma keelelistele ja vaimsetele aspektidele seab eesmärgiks arusaadavate seletavate teooriate loomise, pidades "tõeliseks" seda, mida selle ürituse käigus oleme sunnitud postuleerima, ning lootes lõpuks saavutada unifitseerimist "päris" loodusteadustega: ühtlustamist, mitte tingimata taandamist. Ulatuslikumad taandamised on teaduste ajaloos haruldased. Tavaliselt on "fundamentaalsemaid" teadusi ühtlustamise huvides tulnud radikaalselt üle vaadata. Hiljutiseks näiteks sellest on keemia ja füüsika juhtum: Paulingi keemilise sideme teooria unifitseeris need distsipliinid, kuid alles pärast seda, kui kvantrevolutsioon füüsikas oli loonud selleks võimaluse. Bioloogia ulatuslikku ühtlustamist keemiaga mõni aeg hiljem võib tõesti pidada taandamiseks, kuid see on ebatavaline ega ole sel erilist epistemoloogilist või muud tähtsust: füüsika "avardamine" hõlmamaks teadaolevaid fakte valentsusest, perioodilisustabelist, keemilisest massist jne ei ole sugugi vähem kehtiv ühtlustamise vorm. Käesoleval juhul omistavad need keele- ja vaimuteooriad, mis näivad kõige kindlamini püsivat naturalistlikel alustel, vaimule/ajule seda laadi arvutuslikke omadusi, millest küll hästi aru saadakse, kuid mille kohta ei ole piisavalt andmeid seletamiseks, kuidas võiksid need omadused esineda rakkudest koosneval struktuuril. Seega on probleem ühtlustamises, kuid see on tuttavat laadi.

Me ei tea, mismoodi võib vaadeldaval juhul kulgeda ühtlustamine, kas me oleme üldse leidnud õiged kategooriad, mille ühtlustamise poole püüelda, ega isegi seda, kas küsimus jääb üldse meie tunnetusvõimete piiresse. Miski ei anna tagatist lihtsalt eeldada, et mentaalsed omadused tuleb taandada "närvivõrgustiku omadustele", kui tsiteerida üht tüüpilist väidet (Patricia Church-

land 1994). Teistes valdkondades on niisugused väited sageli osutunud ekslikuks ega ole neil erilisi teaduslikke eeliseid käesolevalgi juhul. Kui närvivõrgustike teesi käsitleda uurimisteema pakkumisena, siis on kõik korras: elame, näeme. Kui sellega taotletakse enamat, siis kerkib üpris tõsiseid küsimusi.

Kognitiivse haardeulatuse kohta tuleb meeles pidada, et kui inimesed ei ole just üleloomulikud olendid, vaid osake looduslikust maailmast, siis on inimintellektil tema algsest kavandist tulenev ulatus ja piirid. Niisiis võib eeldada, et teatud küsimused ei ole neile kognitiivselt haaratavad, nii nagu rotid vastavate mõistete puudumise tõttu ei suuda läbida arvuliste omadustega labürinte. Sääraseid küsimusi võiks nimetada “inimesele mõistatuslikeks”, täpselt nagu mõned teised küsimused jäävad mõistatusseks rottidele. Nende mõistatuste hulka võib kuuluda küsimusi, mida me oleme tõstatanud, ja teisi, mida me ei oska õigesti — või üldse mitte — formuleerida. Nende käibetõdede pärast ei tule veel inimesi süüdistada “intellekti küündimatuses”. Ei pea me ju inimese embrüot “küündimatuks” paljalt seepärast, et tema geneetilised instruksioonid on piisavalt rikkalikud võimaldamaks tal kasvada inimeseks — ja välistamaks seega mõned teised arenguteed. Kõik oleksid õnnelikud, kui “küsimuste laadis toimuks nihe mõistatustelt-mida-me-suudame-ainult-aukartlikult-imestleda keerulistele-probleemidele-mida-on-lootust-lahendada” (Paul Churchland 1994).¹ Ei ole just väike ülesanne näidata, et toimub nihe traditsioonilisemate küsimuseasetuste suunas, ja igati õigustatud on pärida, kas silmapiir on ikka sama kättesaamatu kui alati, võib-olla koguni inimese bioloogilisest varustusest johtuvalt põhjustel.

Daniel Dennett väidab, et käsitus “episteemilisest piiritletusest” võib küll olla “doktrinaalselt mugav”, ent jääb “retooriliselt ebastabiilseks”, sest “Chomsky ja [Jerry] Fodor on üles kiitnud inimaju võime grammatiliselt analüüsida — ja seega eeldatavasti ka mõista — loomulikus keeles esinevate grammatiliste lausete lõputut hulka”, sealhulgas neidki, “mis kõige paremini väljendavad lahendusi vaba tahte või teadvuse probleemidele”, mille kohta

¹Need halvustavad märkused on sihitud McGinni (1991) pihta; McGinn osutab ka selle arutluse ekslikkusele. Vt lisaks McGinn 1993 ja Chomsky 1975a.

ta ekslikult väidab, nagu oleksin ma need kuulutanud “keelatud territooriumiks” (Dennett 1991). Ent isegi kui neid lahendusi on võimalik inimkeeles sõnastada — mida tuleb kõigepealt tõestada, mitte lihtsalt väita —, on see arutus ekslik. Esiteks, nagu hästi teada, on loomuliku keele laused tihti analüüsimatud (ja seda mitte oma pikkuse ega keelevõime olemusest mingis mõttes sõltumatu keerukuse tõttu). Teiseks, isegi kui neid analüüsida ja anda neile mingi tõlgendus, võivad nad osutada täiesti arusaamatuks; näiteid leida on liigagi lihtne.

Arenend teaduste ajalugu heidab mõnevõrra valgust unifitseerimispüüdlustele. Võtkem lähtepunktiks “mehhanistlik filosoofia”, mis saavutas haripunkti 17. sajandil: idee, et maailm on samasugune masin, nagu selle võiks konstrueerida vilunud käsitöömeister. Niisuguse maailmakäsituse juured on argimõistuslikkus arusaamas, millest see laenas otsustava tähtsusega eelduse, et objektid võivad vastastikku üksteist mõjutada ainult vahetu kontakti kaudu. Teatavasti väitis Descartes, et maailma teatud aspektid — eeskätt normaalne keelekasutus — ei ole mehhanismile võimetekohased. Nende käsitlemiseks postuleeris ta uue printsiibi; tema raamistikus on selleks teine substans, mille olemuseks on mõtlemine. “Unifitseerimisprobleem” kerkis küsimusena keha ja vaimu vastastikusest toimest. Oma olemuselt oli see metafüüsiline dualism naturalistlik, kasutades empiirilisi tõendeid maailma kohta esitatud faktuaalsete teeside jaoks — tõsi küll, need olid valed, aga see on ju reegliäärane.

Kartesiaanlik teooria varises peagi kokku Newtoni tõestades, et Maa ning planeetide liikumine ei mahu mehhanistliku filosoofia raamesse — arusaamadesse sellest, mida võiks endast kujutada keha või materia. Järele jäi pilt maailmast, mis on “antimaterialistlik” ning “tugineb suuresti spirituaalsetele jõududele”, nagu Jacob (1988) selle on sõnastanud.

Gravitatsioonijõu mängutoomist Newtoni poolt mõistsid juhtivad teadlased teravalt hukka. E. J. Dijksterhuis märgib, et “tõelise mehhanistliku filosoofia juhtfiguurid nägid gravitatsiooniteoorias (Boyle'i ja Huygeni sõnusti) tagasilangust keskaegsete arusaamade juurde, mida oli peetud kummutatuks, ning loodusteaduse õilsa ürituse reetmist” (1986: 479jj). Newtoni “mõistatuslikku jõudu” peeti naasmiseks pimedatesse aegadesse, millest teadlased

olid “end välja rebinud”, “skolastilise kvaliteetide ja võimete füüsika”, “animistlike seletusprintsipiide” ja muu selletaolise juurde, mis möönsid vastastoimet ka ilma “otsese kontaktita”. Tundus, nagu “oleks Newton väitnud, et Päike tekitab planeetides teatud kvaliteedi, mis sunnib neid liikuma elliptiliselt”. Omavahelises kirjavahetuses mõistavad Leibniz ning Huygens Newtonit hukka selle eest, et too hülgas usaldusväärsed “mehaanilised printsipiidid” ning pöördus tagasi müstiliste “sümpaatiate ja antipaatiate”, “imateriaalsete ja seletamatute kvaliteetide” juurde. Näib, et Newton jäi nendega nõusse. Tema kuulsa märkuse “Ma ei esita mingeid hüpoteese” taga on mure oma võimetuse pärast “leida põhjust sellele [gravitatsiooni-] jõule”, mis lahkneb nii märgatavalt “mehaanilistest põhjustest”. Seetõttu pidi ta leppima järeldusega, et “gravitatsiooni ei ole tegelikult olemas”; selle seadused seletavad küll ära “kõik taevakehade ja meie merede liikumised” — kuid sellegipoolest pidas ta oma postuleeritud printsipi “absurdseks”. Elu lõpuni otsis Newton mõnd “subtiilset hinge, millest on läbi imunud kõik tahked kehad ja mis neis varjatult uinub” ning mis võiks ära seletada vastasmõju, elektrilise külgetõmbe ja tõuke, valgusefektid, aistingud ja viisi, kuidas “elavate kehade osad tahete korralduse peale liiguvad”. Samalaadsed katsed keetsid veel sajandeid (vt Dijksterhuis 1986).

Need probleemid moodsa teaduse algusaegadest meenutavad mõnevõrra tänapäevast väitlust “keha ja vaimu küsimuse” üle. Nad tõstatavad ka küsimusi sellest, mis on õieti kaalul. Thomas Nagel märgib, et “vaimufilosoofia ajalugu viimase viiekümne aasta jooksul koosnebki üksnes mitmesugustest katsetest lahendada seda pealtnäha võimatut ülesannet [s.t vaimu taandamist materiaale] ning argumentidest, mis peavad näitama nende katsete läbikukkumist”. See lootusetu ülesanne seisneb “materialistliku maailmapildi lõpuleviimises”, tõlkides sellesse “mentaalsete nähtuste” seletuse “kirjelduse kujul, mis on kas eksplitsiitselt füüsikaline või kasutab ainult niisuguseid termineid, mida võib rakendada täiesti füüsikaliste nähtuste kohta”, või esitab ehk “välistel ja vaadeldavatel alustel” rajanevad “väidetavuse tingimused” (Nagel 1993: 37). Õpetlikus ülevaates vaimufilosoofia arengust sajandi jooksul arutleb Tyler Burge, et “naturalismi” (“materialismi”, “füüsikalismi”) esiletõusu 1960. aastatel võib käsitada kui “üht vähestest ortodoksiatest Ameerika filosoofias”: nimelt vaadet, et ei ole

olemas mingeid mentaalseid seisundeid (omadusi ega muud selle-taolist) "peale tavaliste füüsiliste entiteetide — entiteetide, mis on identifitseeritavad füüsiliste teaduste abil, või entiteetide, mida tavamõistus võiks pidada füüsiliseks" (Burge 1992: 31–32).

Vastupidiselt Newtonile endale ja tema kaasaegsetele eeldavad niisugused arutlused, et Newton püsis kenasti "materialistliku maailmapildi" piirides; see oleks tõsi ainult juhul, kui me mõistaksime "materialistliku maailmapildi" all kõike, mida teadus iganes välja nuputab, ükskõik kui tugevasti see lahkneks "mehaanilistest põhjustest". Ehk teisiti väljendudes, niisugused diskussioonid eeldavad mingit eelnevat arusaama sellest, mis on füüsiline või materiaalne, millised on füüsilised entiteetid. Mehhanistliku filosoofia raames oli neil termineil teatav tähendus, kuid mida tähendavad need maailmas, mis on rajatud Newtoni "salapärasele jõule" või veelgi salapärasemaile arusaamadele jõuväljadest, kõverast ruumist, lõpututest ühemõõtmelistest stringidest kümne-mõõtmelises ruumis või millele iganes, mille teadus võib kokku keerata homme? "Materia" või "keha" või "füüsikalise" mõiste puududes ei ole meil sidusat viisi "keha ja vaimu küsimusega" seotud probleemide formuleerimiseks. Mehhanistliku filosoofia päevil olid need reaalsed teaduslikud probleemid. Pärast mehhanistliku filosoofia langust on teadused postuleerinud kõike, mis mahub arusaadava seletava teooria raamesse, ükskõik kui vastukarva see oleks tavamõistusele. Neid muresid võib spetsiifiliselt mentaalse vallas teemaks võtta üksnes õigustamatuil dualistlikel eeldustel, mitte kuidagi aga maailma muude aspektide puhul.

Peagi sai newtonlaste antimaterialism kinnistunud tõsiasjaks. Kaheksateistkümnenda sajandi keskpaigas olid Diderot' materialistlikud veendumused ilmselt põhjuseks, miks tema kandidatuur Kuninglikus Seltsis nii ülekaalukalt tagasi lükati. Hume kirjutab, et "Newton paistis tõmbavat loori mõningate looduse saladuste eest", kuid "näitas samal ajal mehhanistliku filosoofia vajakajäämisi; ja nõnda kandis ta [Looduse] viimased saladused tagasi hämarusse, millesse need alati on mähkunud ja alati jäävad mähi-tuks" (tsiteerinud Gay 1977: 130).

Mõnikord oli eitatud võimalust, et need saladused hämarusse jäävadki. Isaac Beekman, keda Jacob määratleb kui "teadusrevolutsiooni esimest mehhanistlikku filosoofi", oli veendunud, et

“jumal on kogu looduse loonud nii, et meie aru [---] võib lõpuni mõista kõiki asju siin maa peal” (Jacob 1988: 52). Samalaadseid väiteid esitatakse sama veendumult ka tänapäeval ning on märkimisväärne, et seda teevad just need, kes nimetavad endid põikpäisteks teaduslikeks naturalistideks ja kes üldjuhul parafraseerivad Beekmani lauset, asendades “jumala” “loodusliku valikuga” — millele on veelgi vähem õigustust, sest siinsel juhul on *deus ex machina* paremini määratletud, nii et on hõlbus mõista, miks nende arutlused vett ei pea.

Kuigi Newtoni antimaterialismist on saanud teaduslik tervemõistuslikkus, ei ole tema muresid tegelikult murtud. Nende üks väljendusvorme oli arvamus, et loodust ei olegi võimalik tundma õppida. Teine versioon kinnitas, et teoreetilistele postulaatidele tuleks anda pelgalt operatsioonaalne tõlgendus. Lavoisier uskus, et “elementide arv ja loomus” on “lahendamatu probleem, millele võib anda lõputul hulgal lahendusi, millest ükski arvatavasti ei vasta Looduses antule. [---] Tundub äärmiselt tõenäoline, et me ei tea mitte kui midagi . . . [neist] . . . jagamatutest aatomitest, millest koosneb materia” ega saagi sellest iial midagi teada (tsiteerinud Brock 1992: 129). Boltzmann iseloomustas oma gaaside molekulaarteooriat pelgalt mugava analoogiana. Poincaré kinnitas, et ei ole mingit põhjust teha valikut valguse eeterlik-mehaanilise ja elektromagnetilise teooria vahel ja et me tunnustame gaaside molekulaarteooriat üksnes seepärast, et oleme tuttavad piljardimänguga. William Brock märgib, et keemiku aatomeid peeti “teoreetilisteks, metafüüsilisteks entiteetideks”; operatsiooniliselt tõlgendatuna pakkusid nad “kontseptuaalse aluse suhteliste massiarvude määramiseks ja molekulaarvalemite koostamiseks”, ja neid instrumentaalseid nippe hoiti lahus “äärmiselt vastuolulisest füüsikalise atomismist, mis väitis lausuvat midagi kõigi substantside lõpliku mehaanilise olemuse kohta”. Unifitseerimise ni jõuti alles pärast radikaalseid muutusi füüsikalises atomismis: pärast Bohri mudelit, kvantteooriat ja Paulingi avastusi.²

Unifitseerimisega saadi lõpuks üle kuristikust, mis enne Plancki oli paistnud ületamatuna: “Keemiku aine oli diskreetne ja

²Tsiteerinud Brock (1992: 165, 171). Viiteid Boltzmannile ja Poincaréle vt Chomsky 1986, milles tsiteeritakse ka John Heilbroni avaldamata doktoriväitekirja (California ülikool, Berkeley).

pidevusetu, füüsiku energia aga pidev”, “pilvepealne matemaatiline maailm täis energiat ja elektromagnetlaineid” (Brock 1992: 489).

19. sajandi keskpaigas peeti keerukaid molekule analüüsivaid valemiteid “pelgalt klassifitseerivateks sümboliteks, mis võtavad kokku reaktsiooni vaadeldud kulu”; arvati, et “molekulirühmade tõeline loomus on äraarvamatu” ja “aatomite tegeliku asetust molekulis”, kui see väljend ülepea midagi tähendab, ei ole neis valemites “iialgi võimalik kirjeldada”. Kekulé, kelle struktuuriline keemia sillutas teed lõplikule unifikatsioonile, kahtles isegi võimaluses “üldse kunagi esitada orgaanilise aine molekulide absoluutset koostist”; tema valentsuse mudelitel ja -analüüsil pidi ta enda meelest olema pelgalt instrumentaalne tõlgendus. Kuni 1870. aastateni tõrjus Kekulé mõtet, et “ratsionaalsed valemid [---] esindavad tõepoolest molekuli aatomite tegelikku asetust”. Veel 1886. aastal ei lubatud Prantsuse koolides õpetada atomistlikku teooriat ettekäändel, et see olevat “pelk hüpotees” — otsuse põhjal, mille oli vastu võtnud haridusminister, tuntud keemik Berthelot.

Nelikümmend aastat hiljem naersid silmapaistvad teadlased mõistelise absurdsusena välja G. N. Lewise oletuse, et “aatomite elektronkatted on vastastikku läbibistatavad”, nii et üks elektron “võib kuuluda korraga kahe eri aatomi elektronkattesse” — mis hiljem sai “uue kvantmehaanika üheks alustõeks” (Brock 1992: 476). Seda peeti “sama targaks kui öelda, et kui mehel ja naisel on ühisel pangaarvel kaks dollarit ja kummalgi oma isiklikul arvel veel kuus dollarit, siis on nii mehel kui naisel kummalgi kaheksa dollarit”, nagu kõlas üks vastuväide; see oli, nagu “istuksid elektronid igas nurgas kuivainekastide otsas, valmis suruma kätt [---] teistes aatomites asuvate elektronidega”, nagu üks kuulus Faraday lektor põlastavalt tähendas. Ameerika esimene Nobeli preemiaga auhinnatud keemik Theodore Richards lõi vaid käega jutu peale keemilise sideme tegelikust olemusest, nimetades seda metafüüsiliseks “lobaks”. See polevat midagi enam kui “väga tahumatu meetod mõningate keemilistest reaktsioonidest teada olevate faktide esitamiseks. Esitamiseviis” ja ainult esitamiseviis. Niisuguse skeptitsismi kummutamine Lewise ja teiste poolt sillutas teed lõplikule unifikatsioonile.

Neile hoiakutele ei ole raske leida kaasaegseid paarikuid kehavaimu probleemi arutelust, kuidas seda probleemi ka ei mõistetak. Ma arvan, et meil on paljugi õppida teadusajaloost alates hetkest, mil teadused hülgasid oma tavamõistuslikud alused, tundes parasjagu uuritava suhtes alati kerget kõhedust. Praeguseks peaksime juba suutma mõnda, et me võime ainult püüelda "parimate teooriate" formuleerimisele ilma ühegi sõltumatu hinnangukriteeriumita peale arusaamise hõlbustamise, ja lootma unifitseerimist ilma mingi eelneva doktriiniga selle kohta, kuidas või kas üldse see on saavutatav. Michael Friedman võtab asja kokku järgmiselt: "Uusaegse traditsiooni filosoofe" alates Descartes'ist "on kõige õigem käsitada mitte nii, nagu püüaksid nad seista väljaspool uut teadust, et siis mingist salapärasest, teadusest väljaspool asuvast vaatepunktist tõestada, nagu "peegeldaks" meie teaduslik teadmine kuidagimoodi mingit sõltumatult olemas olevat reaalsust. Pigem alustavad [nad] moodsa teadusliku teadmise *tõigast* kui mingist nii-öelda kinnispunktist. Nende mureks ei ole nii võrd selle teadmise õigustamine mingist "kõrgemast" seisukohast, vaid pigem uute *filosoofiliste* kontseptsioonide väljaütlemine, mida see uus teadus meile peale surub." Kanti sõnadega, matemaatikal ja loodusteadusel ei ole mingit filosoofilist uurimist vaja nende enda pärast, "vaid ühe teise teaduse: metafüüsika tarbeks" (Friedman 1993).

Sellest vaatenurgast on loodusteadused — olgu siis tegemist planeetide liikumisega, organismi kasvuga või keele ja vaimu küsimusega — ise "esimene filosoofia". Füüsika puhul on see mõte tänapäevaks juba käibetõde: vaevalt võiks leida filosoofi, kes põlgaks selle teaduse veidrad ja intuitsioonile vastuvõetamatud printsiibid ära ettekäändel, et need on vastuolus õige mõtlemisega ja seetõttu kehtetud. Kuid tavaliselt ei peeta seda seisukoha rakendatavaks kognitiivteadusele, eriti lingvistikale. Kusagil nende äärmuste vahel jookseb piir. Ühel pool seda piiri on teadus ise enda õigustus: kriitiline analüütik püüab leida ratsionaalsuse ja õigustatavuse kriteeriume teaduslike edusammude uurimisest. Teispool piiri muutub aga kõik: kriitik rakendab sõltumatuid kriteeriume, mis peavad andma hinnanguid ja otsustusi esitatud teooriate ja postuleeritud entiteetide kohta. Näib, et tegemist pole millegi muu kui "metodoloogilise dualismiga", mis on märksa hukutavam traditsioonilisest metafüüsilisest dualismist, mis oli

lõpuks vaimult naturalistlik teaduslik hüpotees. Alles seda dualistlikku positsiooni maha jättes saame näha, kuhu meie uurimus välja jõuab.

Nüüd peaksime suutma ka kujundada keha-vaimu probleemi suhtes mingi seisukoha, mis püsiks newtonliku materialismimahakiskumise ning "mehhanistliku filosoofia" lammutamise kiiluvees — nagu seda on teinud näiteks Joseph Priestley, kelle järelendus kõlab nii: "Mitte et kõik taanduks materiale, vaid lihtsalt seda sorti materiat, millele tugines kahe substantsi maailmavaade, ei ole olemas", ning "materiamõiste muutumise tulemusel ei klapi enam traditsioonilisemad viisid vormistada küsimust mõtlemise loomusest ja selle suhtest ajuga. Meil tuleb tegelda keeruka organiseerunud bioloogilise süsteemiga, mille omadusi traditsioonilise doktriini raames tulnuks nimetada *nii* mentaalseteks kui füüsilisteks" (Yolton 1983: 114).

Priestley sõnul on "material olemas tõmbe- ja tõukejõud", mis toimivad "reaalsel ja üldjuhul määrataval kaugusel sellest, mida nimetame kehaks kui niisuguseks" — omadused, mis on materia loomusele "absoluutselt olemuslikud". Seega saame üle naiivsest arvamusest, et kehadele (jätkem kõrvale aatomid) on omane sisim tahkus ja läbistamatus, heites kõrvale "vulgaarfraaseoloogial" ja "vulgaarmõistmisel" rajanevad väited, nagu näiteks püüu määratleda *mina* olemust, millele osutatakse fraasis "minu keha". Newtoni avastuste valgel peaks "material meie silmis kõrgemasse hinda tõusma, kuivõrd see küünib säärasena lähemale spirituaalsetele ja immateriaalsetele olenditele", sest sellest on eemaldatud "tahkuse, inertsuse ja tuimuse jõledus". Material ei ole enam "aistingute ja mõtetega sugugi vähem ühilduv" kui tõmbe- ja tõukejõududega. "Aistimis- ehk tajumisvõime ja mõtlemine" on "teatud organiseeritud materiasüsteemi" omadused; "mentaalseteks nimetatavad" omadused "tulenevad (olgu paratamatult või mitte) mingist säärasest orgaanilisest struktuurist, nagu seda on näiteks aju". Sama mõistlik on uskuda, "et aistimis- ja mõtlemisvõime on mingi konkreetse organiseerumisvormi paratamatu tagajärg, nagu heli on õhumasside konkreetse kokkupõrke

paratamatu tagajärg”. Inimeste mõtlemisvõime “on närvisüsteemi või täpsemalt, aju omadus”.³

Ettevaatlikumas toonis võiksime öelda, et sobivates tingimustes mõtlevad *inimesed*, mitte nende aju — aju ei mõtle, vaid pakub inimestele mõtlemiseks vajalikke mehhanisme. Mina võin sooritada pika jagamistehte protseduuri abil, mida mulle koolis õpetati, kuid minu aju seda tehet ei soorita, kuigi ta küll sooritab selleks vajaliku protseduuri. Samamoodi ei soorita mina pikka jagamistehet juhul, kui ma mehaaniliselt, pelga reageeringuna mingile kodeeritud sisendile Searle'i-stiilis “aritmeetilises toas” järgin juhtnööre, mida võiks tõlgendada minu poolt kasutatava algoritmina.* Sellest, et minu aju sooritab teatud algoritmi, ei järgne midagi; ja sama kehtib tõlkimise ja mõistmise kohta. Teatud olukordades *inimesed* mõistavad keelt; minu aju inglise keelest aru ei saa, nagu ka minu jalad ei lähe jalutama. Tavamõistlikult intentsionaalsuse omistamiselt inimestele on pikk samm selle omistamiseni inimeste kehaosadele või muudele objektidele. Ometi on see samm tehtud liigagi kergel jalal, mille tagajärjeks on ulatuslik ja pealtnäha küll mõttetu väitlus niisuguste ettepanud küsimuste üle, nagu masinate oletatav mõtlemisvõime: näiteks “kuidas oleks võimalik *empiiriliselt* tõestada, et mingi antud (tundmatu) objekt mängib malet” (Haugeland 1979: 620), või teha kindlaks, kas mingi artefakt või algoritm on võimeline tõlkima hiina keelt, sirutama mingi eseme järele, sooritama mõrva või uskuma, et hakkab vihma sadama. Paljude säärase väitluste allikana on äratuntav Alan Turingi klassikaline uurimus, milles ta pani ette Turingi testi tehisintellekti kontrollimiseks, kuid kahe silma vahele on jäetud Turingi tähelepanek, et “Esimest küsimust: “Kas masinad suudavad mõtelda?” pean ma nii mõttetuks, et see ei vääri isegi arutamist” (Turing 1950: 442). Siin ei ole küsimus tõsiasjas, vaid otsuse langetamises, kas võtta või mitte võtta kasu-

³Selles lõigus toodud tsitaadid Priestley'lt on võetud Passmore'ilt (1965: eriti 103jj). Samalaadsetele järeldustele jõudis generatsiooni võrra varem La Mettrie, olgugi teistelt alustelt lähtuvalt.

*Viidatakse John Searle'i “hiina toa” mõtteeksperimentidele, mis väidetavalt näitab, et arvutiprogramm ei saa mõtelda. Vt Searle'i artiklit “Vaimud, ajud ja programmid” *Akadeemias* (2001, nr 1, lk 66–91). *Toim.*

tusele teatav metafoorne keelepruuk, nagu näiteks kui me ütleme (inglise keeles), et lennukid lendavad, aga komeedid ei lenda — ja kosmosesüstikute puhul on sõnavalik maitse küsimus. Samamoodi võivad allveelaevad küll minna merele, kuid mitte ujuda. Sääraste teemade üle ei ole võimalik arukalt väidelda; ega ole see võimalik ka tehisintellekti ja kõigi selle hästi tuntud variantide puhul.

On ehk mõttekas võrrelda seda tänapäevast väitlust samalaadsete teemade aruteludega 17.–18. sajandil. Ka sel perioodil tunti laialdaselt huvi artefaktide võimete vastu ja vaieldi, kas ei või inimesed isegi olla pelgalt mõnevõrra keerukamad ja teistsuguse kavandi järgi ehitatud masinad. Kuid see väitlus oli loomult naturalistlik, tegeldes omadustega, mida näivalt ei olnud hõlmatud mehhanistlikusse filosoofiasse. Koondades tähelepanu keelekasutusele, visandasid Descartes ja tema järgijad, eriti Géraud de Cordemoy, eksperimentaalseid teste “teistele vaimudele”, lähitules seisukohast, et kui mingi objekt suudab lahendada kõige keerulisemad ülesanded, mida mina suudan välja mõelda kontrollimaks, kas see väljendab ja tõlgendab uusi mõtteid samamoodi nagu ma ise, siis oleks “ebamõistlik” kahelda minu vaimuga sarnaneva vaimu olemasolus sellel objektil. See on tavaline teadus, võrreldav happelisuse lakmustestiga. Masinsimulatsiooni projektiga töötati aktiivselt, ent sellesse suhtuti kui ühte viisi maailma kohta teadmisi omandada. Suur artefaktide meister Jacques de Vaucanson ei püüdnud oma publikut lollitada ega panna inimesi uskuma, nagu suudaks tema mehaaniline part tegelikult toitu seedida; pigem üritas ta mudelite ehitamise kaudu saada teadmisi elusolenditest, nagu on teaduslikule meetodile omane. Tänapäevane vaidlus jääb selle traditsiooni kõrval õige halba valgusse.⁴

Samalaadsed kaalutlused on jõus ka intentsionaalse terminoloogia puhul, mille abil tavaliselt kirjeldatakse maailmas aset leidvaid nähtusi. Nõnda ütleme, et asteroid suundub Maa poole, et juhitud rakett tõuseb Kuu poole, lill pöörduv valguse poole, mesilane lendab lille poole, šimpans küünitab kookospähkli haarama, John kõnnib oma laua suunas. Mõnel tulevasel naturalistlikul teorial võib kunagi ehk olla midagi ütelda niihästi normaalse

⁴Vt Marshall 1989; edasisi märkusi võib leida Chomsky *et al.* 1993; ja ulatuslikumat arutlust Chomsky 1966.

keelekasutuse kui ka juhtumite kohta, mida see püüab kirjeldada — mis on kaks täiesti eri teemat. Kumbagi neist uurimisvaldadest ei piiraks ei “vulgaarfraseoloogia [ega] -mõistmine”, täpselt nagu me ei eeldagi, et nägemisteooria peaks tegelema Clintoni ettekujutusega rahvusvahelistest turgudest või et keeleteooria peaks tegelema tõsiasjaga, et hiina keel on Pekingi ja Hong Kongi keel, kuigi romaani keel ei ole Bukaresti ega Rio de Janeiro keel — johtuvalt niisugustest teguritest nagu impeeriumide stabiilsus.

Eksitav oleks öelda, et me hülgame *teooriad*, mille kohaselt asteroid suundub Maa poole, päike loojub ja taevas tumeneb, et laine jõudis randa ja taandus jälle, et tuul vaibus ja lained raugesid, et inimesed kõnelevad küll hiina keelt, aga mitte romaani keelt jne, ja et me võiksime need teooriad asendada parematega. Õigem oleks öelda, et teoreetilise mõistmise püüd käib omi radu, juhtides täiesti erineva maailmapildini, mis ei õigusta ega tühistata meie tavalist kõnelemis- ja mõtlemisviisi. Neid võime hakata hindama, kujundama ja rikastama mitmel viisil, kuigi harva on teadus teejuhiks inimlikult olulistest valdkondades. Loodusteaduslik uurimistöo on eriline inimtegevuse vald, taotledes erilist liiki teadmiste omandamist, mis on inimestele kättesaadavad üksikutes valdkondades ja juhul, kui probleeme on võimalik piisavalt lihtsustada. Vahepeal elame igauks oma elu, püüdes võimalikult soodsalt lahendada radikaalselt erinevaid probleeme, mis on loomult liiga mitmekülgsed, et me võiksime loota taibata vähegi sügavamaid seletavaid printsiipe, kui neid ülepea olemas on.⁵

Priestley ja teiste 18. sajandi mõtlejate põhiväide tundub olevat väljaspool kahtlust: mõtlemine ja keel on organiseerunud materia, antud juhul pigem aju kui neerude või jalgade omadused. Selgusetuks jääb, miks peaks sellele järeldusele sajandeid hiljem uuesti elu sisse puhuma kui julgele ja uuenduslikule ideele: “Julge väide, et mentaalsed nähtused on läbinisti looduslikud ja põhjustatud aju neurofüsioloogilise talitluse poolt” (Paul Churchland 1994), hüpotees, et “inimvaimu võimed on õigupoolest inimaju võimed” (Patricia Churchland 1994); või et “teadvus on aju kõrgemasemeline või emergentne omadus”, “samasugune osa loomulikust bioloogilisest korrast nagu [---] fotosüntees, seedi-

⁵Mõnevõrra sarnaseid järeldusi erinevatelt alustelt võib leida Bakerrilt (1988) ja Chastainilt (1988).

mine või mitoos” (Searle 1992), või miks peaks Nagel kirjeldama viimast väidet kui “metafüüsilist tuuma” “radikaalsele teesile”, mis vajalikul määral selitatuna (mida ta küll peab ebatõenäoliseks) võiks olla “oluliseks lisanduseks keha ja vaimu probleemile võimalike vastuste andmisel” (Nagel 1993). Iga paari aasta tagant ilmub mõne tuntud teadlase sulest raamat, mis sisaldab “ehmatavat järeldust” või “hämmastavat hüpoteesi”, et inimeste mõtlemiss võime “on närvisüsteemi või täpsemalt, aju omadus”, materia “teatava organiseerumisviisi paratamatu tagajärg”, nagu Priestley selle küsimuse juba ammu on sõnastanud, kasutades sealjuures termineid, mis mõjuvad peaaegu käibetõdedena — ja on sama vähe informatiivsed, nagu käibetõed seda ikka kalduvad olema, sest ajuteadused ei ole olulisele arengule vaatamata veel kaugeltki sealmaal, et hakata täitma mõtlemise ja keele poolt tõstatatud probleemideni või isegi meile neist teemadest enam-vähem teadaoleva materjalini jäävat lünka.

Siin seisame silmitsi tüüpiliste unifitseerimisprobleemidega. “Närvikaartide variantsus ei ole diskreetne ega kahevalentne, vaid hoopis pidev, peenekoeline ja ekstensiivne,” kirjutab Edelman (1992), jõudes järelduseni, et arvutuslikud või konneksionistlikud vaimuteooriad peavad oma diskreetse iseloomu tõttu olema ekslikud. See ei ole sugugi arukam kui sada aastat tagasi tehtud järeldus, et keemia peab olema ekslik, kuna seda ei ole võimalik unifitseerida nähtusega, milles me tänapäeval oskame ära tunda rängalt ülevaesestatud füüsika: ja seda eeskätt just põhjusel, et “keemiku aine oli diskreetne ja pidevusetu, füüsiku energia aga pidev”.⁶ Lahknevus on siin täiesti olemas, kuid see ei ole mitte, nagu Edelman arvab, kognitiivteaduse “kriis”: pigem on tegemist unifitseerimisprobleemiga, mille puhul pildi iga tükki saab vajuda paika ainult sinna, kus tal ruumi on.

Põhimõttelist probleemi süsteemide leiutamisel, mis kujutaksid pidevaid sisendeid väga spetsiifilistesse diskreetsetesse väljunditesse, ei ole: üks näide sellest on neuraalse vastasmõju “kõikvõi-mitte-midagi” iseloom. Teise näite võib leida ühest hiljutisest

⁶Vt eespool, lk 1651. Mõningaid kommentaare valetõlgendustele, mida Edelman andis arvutuslikule teooriale, millele ta siin viitab, ja semantika loomusele, millest ta loodab leida “kriisile” lahenduse, vt Chomsky *et al.* 1993.

uurimusest, mis kasutab "termodünaamilist arvutimudelit näitamaks, et juba kergest pidevusetusest lateraalgenikulaadi sisendites arengu käigus piisab, et põhjustada väga suurt regulaarsust ühe peene tunnuse positsioonis, nihet kuult neljale kihile"; see tuleneb "väikesest häirest", mis "märgatavalt mõjutab suure struktuuri [---] üldist korrastust". Tegemist on ainult ühega paljudest seda laadi näidetest, märgib autor (Stryker 1994: 263). Milline ka ei oleks konkreetsete ettepanekute empiiriline staatus, ei ole keegi näidanud diskreetsete (arvutuslike või konneksionistlike) ja tsellulaarsete teooriate unifitseerimise probleemide liigierisust teistest unifitseerimisprobleemidest, mis on teaduse ajaloos esile kerkinud.

Praegu oleme olukorras, kus on olemas head ja järjest paranevad teooriad keele ja vaimu mõningate aspektide kohta, kuid ainult algelised kujutelmad selle kõige seosest ajuga. Võtkem konkreetne näide. Aju keelevõimet käsitlevate arvutuslike teooriate raames on praeguseks omandatud päris hea ettekujutus erinevustest eri liiki "hälvete" vahel — lahknevuste vahel ühest või teisest keelevõime üldprintsibiist. Viimase aja uurimistöö aju elektrilise aktiivsuse alal on leidnud paljudele neist hälbekategooriatest korrelaadid ning eristavat sorti elektrofüsioloogilise reageeringu süntaksi- või siis semantikareeglite rikkumisele (vt Neville *et al.* 1991; Hagoort *et al.* 1993; Hagoort, Brown 1994). Sellegipoolest on need leiud pisut veidravõitu, sest ei ole olemas ühtegi sobivat teooriat aju elektrilise aktiivsuse kohta üldiselt — s.t ei mingit teadaolevat põhjendust, miks peaks keegi saama just nii- ja mitte teistsuguseid tulemusi. Arvutuslikud teooriad seevastu tuginevad teadusliku naturalismi seisukohalt märksa tüsedamale alusele; ja eriti hälvete analüüs mahub arvestatava haardega seletava maatriksi raamesse.

Naturalistlik lähenemine keelele ja vaimule taotleb kõigi nende lähenemiste täiustamist, lootes jõuda tähendusrikkama unifitseerimiseni. Tavaliselt oletatakse, et toekamalt naturalistlikele alustele tugineva teooriaga on midagi tõsist lahti, nimelt "mentaalsuse probleem"; ja muretsetakse "eliminativismi" või "füüsikalismi" probleemide pärast, mis alles ootavad sidusat vormistust. Veel enamgi, see dualistlik tendents mitte ainult ei ole diskussioonis ning väitlustes valdav, vaid selle olemasolu eeldatakse otsekui

enesestmõistetavalt — kummaline nähtus mõtteloos, mis väärrib lähemat uurimist.

Kuidas võiks aga naturalistlik lähenemine kulgeda niisuguseid tendentse kõrvale jättes? Alustagem sellest, mida me nimetame loodusobjektideks, näiteks Jonesist. Algselt oleme huvitatud Jonesi teatud aspektidest, nimelt keeelistest. Leiame, et Jonesi aju mõningad elemendid on pühendatud keelele — nimetagem neid *keelevõimeks* [*language faculty*]. Ka keha muudel osadel võib olla spetsiifiliselt keelele kohandatud ehitus, ja keelevõime elemendid võivad olla hõlmatud ka elu muudesse aspektidesse, nagu võib oodata mis tahes bioloogilise elundi puhul. Need jätame esialgu kõrvale, püüdes aju keelevõime juures, mis on selgelt fundamentaalne. On veenvaid tõendeid, et keelevõime koosneb vähemalt kahest komponendist: “kognitiivsest süsteemist”, mis mingil moel informatsiooni talletab, ja sooritussüsteemidest [*performance systems*], mis kasutavad seda infot artikuleerimiseks, tajumiseks, maailmast kõnelemiseks, küsimuste esitamiseks, anekdootide rääkimiseks ja nii edasi. Keelevõimel on retseptiivne sisendsüsteem ja produktiivne väljundsüsteem, kuid sellega asi ei piirdu: ei ole olemas inimest, kes kõneleks ainult jaapani keelt ja mõistaks ainult suahiili keelt. Sooritussüsteemidel on juurdepääs ühisele infokogumile, mis neid omavahel ühendab ja annab mingit liiki juhtnööre. Võib juhtuda, et osa sooritussüsteemidest saab selektiivselt vigastada, võib-olla koguni langeb rivist välja, samas kui kognitiivne süsteem säilib kahjustamatult; ja on avastatud enamgi dissotsiatsioon, mis paljastavad samasuguse modulaarse struktuuri olemasolu, nagu seda võib oodata iga keerulise bioloogilise süsteemi puhul.

Pandagu tähele, et “modulaarsust” ei kasutata siin mitte selles tähenduses, mille talle on andnud Jerry Fodor oma huvitavas töös, mis piirdub ainult sisend- ja väljundsüsteemidega. Niisugused süsteemid annavad juurdepääsu keelevõime kognitiiv-süsteemile, kuid seisavad sellest lahus. Võib vabalt vastata tõele, et “psühholoogilised mehhanismid” “koosnevad sõltumatu-dest ja autonoomsetest võimetest, nagu näiteks nägude- ja keeletaju” (Mehler, Dupoux 1994), kuid need “mentaalsed organid” ei näi sobivat kitsamalt tõlgendatud modulaarsuse raamesse. Samuti ei ole siin, vastupidiselt paljude arvamusele, sugugi kasutatavad David Marri mõjukad ideed analüüsi eri tasemetest, sest tema-

gi vaatleb sisend- ja väljundüsteeme; antud juhul retinaalsete stimulatsioonide kujutamist* mingiks sisemiseks pildiks.

Jonesi keelevõimel on olemas "algseisund", mille paneb paika geneetiline pärand. Üldiselt eeldatakse, et sooritussüsteemid on täies ulatuses ära määratud algseisundiga — et igasugused seisundimuutused on sisemiselt suunatud või johtuvad välistest faktoritest nagu näiteks vigastused, mitte aga ühe või teise keele mõjuväljas viibimisest. See on kõige lihtsam eeldus ja ei ole põhjust pidada seda valeks, kuigi ta võib vabalt seda olla; selle kasutuselevõtmine tähendab keelega seotud tajuerinevuste kirjutamist kognitiivsüsteemi foneetiliste aspektide erinevuse arvele (näiteks meie võimetus tajuda hõnguse erinevusi seal, kus hindi keele kõneleja neid märkab), ilma et meil eeldusesse endasse eriti palju usku oleks, kuigi mõned tõendid selle kasuks räägivad. (Katsetingimustes märkavad inglise keele kõnelejad hindi keele vastandusi, mida nad keelelises kontekstis ei "kuule".) Sooritussüsteemid võivad vabalt olla keelele spetsialiseerunud. Juba väga väikestel lastel näib olevat paigas midagi täiskasvanu foneetilise süsteemi taolist; võib-olla on tegemist laiemale selgroogsete kategooriale omase erilise täiustusega. Mehler ja Dupoux (1994) pakuvad välja tööhüpoteesi, et "vastsündinud on täpselt samal viisil nagu täiskasvanudki tundlikud *kõigi* vastanduste suhtes, mis võivad ilmned *kõigis* loomulikes keeltes", ja varases keelekontaktis nad "õpivad unustamise teel", nii et enne aastaseks saamist on lapse kognitiivsüsteem selekteerinud olemasolevast potentsiaalset välja teatud alaosa.

Võttes aluseks need lihtsustavad oletused arengu kohta, vaatleme ainult keelevõime kognitiivsüsteemi, selle algseisundit ning hilisemaid staadiume. Kahtlemata on olemas kogemusi kajastavad seisundimuutused: inglise keel ei ole suahiili keel, vähemalt mitte päriselt. Ratsionaalne Marsi teadlane leiaks variatsioonid arvatavasti olevat üpris pinnapealsed ja järeldaks, et eksisteerib üks vähese variantsusega inimkeel. Ent Jonesi keelevõime kognitiivsüsteem *modifitseerub* vastuseks keelekogemusele, muutudes ühest seisundist teise seni, kuni ta ehk juba kuue kuni kaheksa

* *Kujutus [mapping]* ehk ühene vastavus kahe hulga vahel on selline vastavus, kus lähtehulga igale elemendile vastab vaid üks sihthulga element. *Toim.*

aasta vanuses põhiliselt stabiliseerub, mis tähendab, et hilisemad (mitteleksikaalsed) muutused, mida on täheldatud kuni puberteedieani, on sisemiselt suunatud.

Nimetagem Jonesi keelevõime kognitiivsüsteemi mingit seisundit katseliselt "keeleks" — või tehnilisemalt, "I-keeleks", milles "I" tähistab "internaalset", "individuaalset", sest tegemist on rangelt internalistliku ja individualistliku keelekäsitusega, mis selles suhtes on analoogiline nägemissüsteemi uuringutega.⁷ Kui Jonesi keelevõime kognitiivsüsteem on seisundis *L*, siis ütleme, et Jonesil on I-keel *L*. I-keel on midagi "kõnepruugi", ühe traditsioonilise keelearusaama taolist.

Hoolimata mõningasest sarnasusest standardse väljendusviisiga on terminoloogia siin siiski erinev, nagu võibki oodata juba naturalistliku uurimise esimestes etappides. Maailma keeled kirjeldavad sääraseid asju eri viisil. Inglise keeles öeldakse, et Jones oskab [*knows*] oma keelt; teistes keeltes kõneldakse keele rääkimisest, keelega rääkimisest jne, ja juba keelt ennast tähistavad mõisted on erinevad, kuigi ma ei ole leidnud ühtegi tõsist kultuuripiire ületavat uurimust. Need teemad pakuvad huvi loomuliku keele semantikale ning teistele naturalistlikele uurimisvaldadele, mis püüavad kindlaks teha, kuidas kognitiivsüsteemid, kaasa arvatud keel, toodavad vahel ka "rahvalikuks teaduseks" nimetatavat nähtust. Me kõneleme päikese poole pöörduvatest lilledest, hämarduvast taevast, mahakukkuvatest õuntest, keeli rääkivatest ja kõiksugu asju uskuvatest inimestest ja nii edasi; meie mõtlemis- ning mõistmislaad ja meie intuiitviised arusaamad sellest, kuidas maailm on kokku pandud, võivad, kuid ei pruugi olla otseses seoses niisuguste väljendustega. Rahvaliku teaduse elemendid pärinevad meie bioloogilisest varustusest, võttes eri kultuurilistes tingimustes erinevaid vorme. Teatud tõendusmaterjal viitab, et

⁷Siinkohal pandagu tähele, et meie tõlgendus säärastest uuringutest erineb mõningatest teistest filosoofilises kirjanduses ilmunutest. Termin "I-keel" on kasutusele võetud vältimaks arusaamatusi, mida võib põhjustada termini "grammatika" süstemaatiline kahemõttelisus, kui seda kasutatakse nii I-keelele kui ka keeleteadlase sellekohasele teooriale osutamaks. Seega ei sarnane Jonesi teadmised oma I-keelest (ühes tähenduses grammatikast) sugugi mõne keeleteadlase (osaliste) teadmistega sellest.

väikelapsed omistavad teistele uskumusi ning plaane ammu enne, kui nad omandavad selle väljendamiseks vajaliku sõnavara, ja sama võib kehtida täiskasvanute kohta üldiselt, kuigi väidetavalt ei leidu enamikus keeltes vastet inglise sõnale "uskumus" [*belief*]. Need on tõsised uurimisteedad, mida ei saa kergel käel ette võtta; meie intuiitiivsed arusaamad võivad pakkuda nende kohta teatud materjali, kuid ei midagi enam. Veel enam, kui palju teadmisi me rahvaliku teaduse kohta ka omandaksime, ei ole need mingil viisil relevantssed niisuguste teemade naturalistliku käsitluse seisukohalt, millega rahvalik teadus tegeleb omal kombel — järeldus, mida niinimetatud "füüsilise maailma" uurimisel peetakse käibetõeks, kuid maailma mentaalsete aspektide uurimisel hinnatakse (minu meelest küll kahtlase väärtusega eeldustest lähtudes) vaieldavaks või valeks.

Siiani olen ma püsinud Jonesi, tema aju, selle keelevõime ja viimase mõningate komponentide juures, mis kõik on looduslikud objektid. Võttes nüüd vaatluse alla Smithi, leiame, et tema keelevõime algseisund on enam-vähem identne Jonesi omaga; ja kui talle saaksid osaks kõik täpselt samasugused kogemused, siis kõneleks ta täpselt Jonesi keelt. See näib olevat tõene kogu meie liigi kohta, mis väga heas esimeses lähenduses tähendab, et algseisund on kogu liigile ühine omadus. Kui nii, siis kvalifitseeruvad *inimese keelevõime* ja selle ilminguteks olevad (I-)keeled igati looduslikeks objektideks.

Kui Jones kõneleb keelt *L*, siis teab ta paljusid asju: näiteks et *kuur* ja *puur* lähevad riimi ja et väljend *pruun kuur* koosneb kahest sõnast, mis vormilt on omavahel assonantsisuhtes, ning seda kasutatakse teatud eesmärgil projekteeritud ja kasutatava ning väljastpoolt pruuni ehitise kohta. Meie tahaksime teada saada, kust Jones niisuguseid asju teab. Paistab, et see käib umbes niimoodi.

I-keel koosneb arvutuslikust protseduurist ja sõnavarast. Sõnavara on kogum nimetusi [*items*], millest igaüks koosneb hulgast omadustest (ehk "tunnustest"), nagu näiteks omadus "bilabiaalne klusiil" või "artefakt". Arvutuslik protseduur selekteerib sõnavarast nimetusi ja moodustab väljendi, mis kujutab endast selliste tunnuste keerukamat kogumit. On alust arvata, et arvutuslik süsteem on sama hästi kui invariantne: teatavaid variatsioone esineb selle nendes osades, mis on tihedalt seotud taju ning artikulee-

rimisega, mis ei ole ka üllatav, sest just siin tehakse andmed kättesaadavaks keelt omandavale lapsele — protsess, mida minu arvates oleks õigem nimetada “keelde kasvamiseks” kui “keele õppimiseks”. Muus osas näib kogu keele variantsus asuvat sõnavara piires. Asja üks aspekt on “saussure’ilik suvalisus” — nimelt suvalised seosed mõistete ja helide vahel: geneetiline kood ei määra, kas mõiste *puu* seostub helidega “puu”, “tree” või “Baum”. Mõiste ja helide seos on omandatav minimaalse tõendusmaterjali põhjal, nii et variatsioon selles osas ei ole üllatav. Kuid võimalike helide hulk on kitsalt piiratud, ja mõisted võivad olla sama hästi kui kindlad. Teistsugust olukorda on ka raske kujutleda, arvestades sõnavara omandamise kiirust — teisest kuni kaheksanda eluaastani omandatakse keskeltläbi üks sõna tunnis, kusjuures tavaliselt omandatakse sõna üheainsa kuulmisega ning äärmiselt mitmemõttelistes tingimustes, kuid seda mõistetakse peene ja erakordse kompleksusega, mis ületab määratult parimateski sõnaraamatutes kirja pandu — mis, nagu kõige hõlmavamadki traditsioonilised grammatikaõpikud, annavad pelgalt vihjeid, millest piisab inimestele, kes vastuseid põhijoontes teavad juba sünnipäraselt.

Peale säärase tegurite võivad variatsioonid piirduda keele formaalsete aspektidega — käänete, pöörete ja muu selletaolisega. Isegi siin võib varieeruvus olla õige tühine. Pealtnäha paistab inglise keel sõnamuutmise rikkuse poolest järsult erinevat saksa, ladina, kreeka või sanskriti keelest; hiina keele puhul on erinevus veelgi märgatavam. On aga tõendeid sellest, et keelte sõnamuutesüsteemid on põhijoontes samased, erinedes ainult selle poolest, mil viisil on formaalsed elemendid ligipäasetavad arvutusliku protseduuri sellele osale, mis annab juhtnõore artikuleerimis- ja tajuelunditele. Muus osas näib mentaalne arvutus olevat identne, andes ka sõnamuutestruktuuri osas kaudseid tulemusi, mis on vaadeldavad, isegi kui infleksioone endid kõnes ei kuulu. Suurel määral võibki just see olla keele varieeruvuse aluseks. Väikesed muutused süsteemi funktsioneerimisladais võivad keelenähtuste plaanis mõistagi tekitada pealtnäha suurt varieeruvust.

Arvutuslikul protseduuril on omadused, mis suuremalt jaolt võivad olla sellele ainuomased. Lisaks on see “jäik” [*austere*] ega ole tal ligipääsu paljudele teiste kognitiivsüsteemide omadustele. Tundub näiteks, et tal ei ole “loendureid”. Ta registreerib külgne-

vust; seega võib igal teisel silbil olla mingi omadus (näiteks rõhk). Kuid ta ei suuda opereerida mõistega *kolm*. Ei ole näiteks teada ühtegi fonoloogilist süsteemi, milles midagi toimuks igal kolmandal silbil; ja süntaks tundub kinni pidavat "struktuurisõltuvuse" omadusest, suutmata kasutada lineaarseid või aritmeetilisi omadusi, mida väljaspool keelevõimet on märksa hõlpsam rakendada.

Selle teema seisukohast on tähenduslik Neil Smithi ja tema kolleegide hiljutine eksperimentaalne uurimistö (1993). Nad on uurinud inimest tingliku nimega "Christopher", kelle keelevõime tundub olevat kahjustamata, kuid kellel esineb raskeid kognitiivseid puudeid — näide mentaalse arhitektuuri korduvalt tuvastatud modulaarsusest. Christopher on omandanud umbes 16 keelt ja suudab neist kõigist tõlkida inglise keelde. Katsetesse oli kaasatud Christopher ja kontrollgrupp. Mõlemale õpetati berberi keelt ja väljamõeldud süsteemi, mis oli kavandatud keeleprintsipiide rikkumiseks. Nagu oligi oodata, õppis Christopher berberi keele hõlpsasti ära, kuid muude kognitiivsete võimete puudumisel ei suutnud suurt midagi peale hakata väljamõeldud süsteemiga. Kontrollgrupp saavutas väljamõeldud süsteemiga teatavat edu, suhtudes sellesse ilmselt kui mõistatamisülesandesse. Teatud äärmiselt lihtsaid reegleid nad aga ei avastanud: näiteks reegel, mille järgi lause kolmas sõna on rõhuliselt märgitud. Tundub, et keelevõime "jäikusest" piisas, takistamaks lihtsa, struktuurist sõltumatu reegli avastamist keelekontekstis. Loomulikult kuuluvad arvud meie keelekasutusse: nii suudame ju ära tunda ja mõista näiteks sonette. Samuti kuulub sinna järeldamisvõime, kuigi näib, et nendegi ressursside kasutamiseks on arvutuslik protseduur liiga jäik. Keelevõime on ühtaegu väga rikkalik ja väga vaesestatud, nagu võibki oodata mis tahes bioloogiliselt süsteemilt: spetsiifilistes valdkondades suudab see tõusta kõrgetasemeliste saavutusteni, olles samas vastavalt võimetu tegelema neist valdkondadest väljapoole jäävate probleemidega. Nagu juba eespool öeldud, peaksime seda ilmselt lugema kehtivaks kõigi oma võimete, sealhulgas ka niinimetatud "teadusloomise võime" — selle konkreetse omaduste ja võimete kogumi kohta, mida me kasutame loodusteadusliku uurimistö läbiviimiseks.

Olgugi äärmiselt spetsialiseeritud, ei ole keelevõime vastupidiselt veel hiljaegu levinud oletusele jäigalt seotud spetsiifiliste meeleliste modaalsustega. Nõnda on kurtide viipekeel struktuu-

rilt kaunis sarnane kõneldava keelega ja nende keelte omandamise viis on väga sarnane. Ulatuslikelgi sensoorsetel puuetel näib olevat tühine mõju keele omandamisele. Pimedad lapsed omandavad keele samuti nagu nägijad, sealhulgas isegi värvuste nimetused ja nägemiskogemusega seotud sõnad nagu "nägema" ja "vaatama". On inimesi, kes on saavutanud peaaegu normaalse keelepädevuse, saamata seejuures abi muudelt aistingulistelt sisenditelt peale nende, mida võib omandada käe asetamisega teise inimese näole ja kõrile. Näib, et keelevõime analüütilised mehhanismid käivituvad paljuski ühtemoodi, tulgu sisendmaterjal siis kuulmis-, nägemis- või koguni kompimismeelelt, kusjuures need näivad ka paiknevat ikka samades ajupiirkondades.

Need näited vaesunud sisendmaterjali juhtudest viitavad kaasündinud andide rikkalikkusele — kuigi keele omandamine isegi tavalisel viisil on piisavalt tähelepanuväärne, nagu tõestab kasvõi sõnavara omandamine, ja seda mitte ainult kiire tempo ega tulemuse keerukuse poolest. Nii suudavad juba väga väikesed lapsed taibata jabura sõna tähendust süntaktilise info põhjal lauses, mis on märksa keerukam kui ükski lause, mida nad ise suudavad moodustada (Gleitman 1990).

Tänapäeval peetakse tõepäraseks oletust, et keeleprintsiibid on fikseeritud ja kaasündinud ja et varieeruvust piiratakse kirjeldatud viisil. Seega on iga keel (sama hästi kui) määratud tema väärtuste valikuga leksikaalsetele parameetritele: ühe valikute ja da korral tunneksime me tulemusel ära ungari, teise korral aga joruba keele. Niisugune printsiiptidele ja parameetritele tuginev lähenemine pakub võimaluse juba generatiivse grammatika algusaegadel tärganud fundamentaalse pingele leevendamiseks. Nelikümmend aastat tagasi, kui tehti esimesed katsed esitada keelte tegelikke kirjeldusi, avastati kohe, et struktuur on määratult segasem, kui oli osatud ettegi kujutada, ja et traditsioonilised vormist ja tähendusest lähtuvad kirjeldused pelgalt riivavad keelte pealispinda, samas kui strukturalistlikud kirjeldused osutusid peaaegu ebarelevantseks. Veel enam, keelte arvatav mitmekesisus osutus illusiooniks kohe, kui hakati tähelepanu pöörama faktidele, mis varem olid vaikimisi jätud läbi analüüsivõime "lugeja intelligentsuse" hoolde. "Deskriptiivse adekvaatsuse" saavutamiseks tundus vajalik esitada väga keerulisi ülevaateid spetsiifiliselt ühest konkreetses keelest või koguni teatud keele konkreetsetest konst-

ruksioonidest: näiteks mahukad reeglistikud inglise keele relatiivlausete kohta. Oli aga ilmne, et miski säärane ei saa tõele vastata. Keeleomandamise tingimused näitavad selgesti, et protsess peab olema suurel määral seestpoolt suunatav nagu kõik muudki kasvamise aspektid, mis tähendab, et kõik keeled peavad olema ligilähedaselt identsed ja suuresti ära määratud algstaadiumi poolt. Viimase aja suuremad uurimisponnistused on juhitud sellest pingest, töötades naturalistliku lähenemise kallal: abstraherida deskriptiivsest rägastikust teatud arvutuslikku protseduuri suunavad üldprintsiibid, mis võimaldaksid konkreetse keele reegleid esitada väga lihtsas vormis ning piiratud muutuvusega.

Püüded pinge lahendamiseks sel moel viisid lõpuks printsiipidel ja parameetritel rajaneva lähenemise väljatöötamisele, mida ma just kirjeldasin. Pigem on siin tegemist julge hüpoteesi kui konkreetse teooriaga, kuigi pilt hakkab tükati selginema ja uued teoreetilised ideed on meid viinud tüpoloogiliselt erinevatest keeltest pärit relevantse empiirilise materjali määratule avardumisele.

Need ideed kujutavad endast radikaalset lahkulöömist umbes 2500 aastat püsinud rikkalikust traditsioonist. Kui nad on õiged, siis ei tõesta nad mitte üksnes keelte põhistruktuuri vägagi ulatuslikku sarnasust peaaegu invariantse arvutusliku protseduuri ja piiratud leksikaalse variatsiooni osas, vaid ka seda, et ei ole olemas mingeid reegleid ega konstruktsioone, mis ligilähedaseltki sarnanevad traditsioonilise arusaamaga neist, nagu see kanti üle varasesse generatiivsesse grammatikasse: ei ole näiteks reegleid relatiivlausete moodustamiseks inglise keeles. Pigem võib traditsioonilisi konstruktsioone — verbifraas, relatiivlause, passiiv jne — pidada taksonoomilisteks artefaktideks, mille omadused tulenevad märksa üldisemate printsiipide omavahelisest vastastoisest.

Printsiipidel ja parameetritel põhinev lähenemine eemaldab teineteisest kaks arusaama, mis I-keele mõiste raames kokku langevad: nüüd on olemas selge kontseptuaalne eristus ühelt poolt keelevõime seisundi ja teiselt poolt fikseeritud parameetritega algseisundi instantsiatsiooni vahel. Kui ei ole just tegemist imega, siis on sel moel samastatud asjad ikka empiirilisel erinevad. Inimese keelevõime tegelik seisund on suure hulga tegurite vastastoiseme tulemus, kusjuures ainult mõned neist tegureist on relevantssed keele loomuse uurimise seisukohalt. Teooriasisesematelt alus-

telt lähtudes käsitame seega I-keelt keelevõime ühe instantsina, keelevõime tegelike seisundite idealiseeringuna. Nagu ikka naturalistliku uurimuse puhul, on termin "idealiseerimine" siin pisut eksitav: see on protseduur, mida me järgime, püüdes avastada tõelust, looduse tõelisi printsiipe. Lubamatuks peetakse säärast tegevust üksnes maailma mentaalsete aspektide uurimise puhul — järjekordne näide hukutavast dualismist, mis tuleks ületada.

Neil suundadel saavutatud edu on tõstatanud uusi küsimusi, eeskätt küsimuse sellest, mil määral on printsiibid ise taandatavad arvutuse sügavamatele ja loomulikumatele omadustele. See tähendab, mil määral on keel "täiuslik", tuginedes loomulikele optimaalsustingimustele ja väga lihtsatele suhetele? Ühe teooria järgi pärinevad väljendi kõik keelekasutusse sisenevad omadused peale foneetiliste tunnuste, millele võimaldavad juurdepääsu artikulatoorsed-pertseptuaalsed süsteemid, täies ulatuses sõnavarast: arvutus korraldab neid kitsalt piiratud viisil, kuid ei lisa omalt poolt ühtegi tunnusojoont. See kujutab endast märgatavalt lihtsusstatud vormi varasematest oletustest, mis õigeks osutudes nõuaks keelevõime ja vaimu muude süsteemide vahelise "liidese" [*interface*] idee tõsist ümbermõtlemist. Teise viimase aja teooria järgi, mille põhijoontes pakkus välja Richard Kayne, puudub igasugune parameetiline variatsioon ajalises järjestuses. Pigem peegeldab järjestus arvutuse käigus määratud struktuuriomadusi: kõik keeled järgivad oma põhivormina järjestust alus-õeldis-sihitis. Kolmandad hiljaaegsed uurimused püüavad näidata, et kui moodustadagi võimalikke väljendeid, mida liides suudaks tõlgendada, siis keelustataks nad seetõttu, et teised samu leksikaalseid ressursse rakendavad arvutused on ökonoomsemad.⁸

Säärase eelduste põhjal oletame, et keeled on "õpitavad", sest õppida on üsna vähe, kuid osalt "kasutuskõlbmatud", mille üheks põhjuseks oleks asjaolu, et globaalsed ökonoomsustingimused võivad tekitada suurt arvutuslikku keerukust. Keelte "õpitavus" oleks küll üllatav empiiriline avastus: ei ole mingit üldist bioloogilist ega muud laadi põhjendust, miks peaksid keelevõime poolt kättesaadavaks tehtud keeled olema täiel määral ligipääsetavad, selleks nad aga osutuvad, kui keeli hakatakse määrama

⁸Samade küsimuste kohta vt Chomsky 1993b, 1994; ning seal viidatud allikaid.

lihtsate parameetrite fikseerimisega. See-eest ei ole midagi üllatavat järelduses, et keeled on osalt kasutuskõlbmatud. Ammu on teada, et sooritusüsteemid teevad tihti "vigu", see tähendab esitavad analüüsi, mis erineb kognitiivsüsteemi (I-keele) poolt ette nähtust. On uuritud paljusid väljendikategooriaid, mille tõlgendamisel tekib struktuurilisi probleeme: mitmeti sisestatud [*multiple-embedding*], nn aiaraja laused [*"garden path sentences"*], ja teised. Isegi lihtsad mõisted võivad tekitada tõsiseid tõlgendusprobleeme: näiteks sõnad, mille puhul kasutatakse kvantoreid või eitust. Sellised väljendid nagu "Eelmine suvi ei osanud arvatagi (mitte) sind näha" (tahtes öelda, et arvasin sind nägevat, kuid ei näinud) põhjustavad lõputult segadust. Mõnikord muutub segadus koguni kodifitseerituks, nagu idioomis "napilt möödab", mis tähendab "peaaegu pihtas", mitte aga "peaaegu möödab" (analoozne "napi õnnetusega").

Usk, et grammatiline analüüs on "lihtne ja kiire", kui kasutada üht tuntud väljendit, ja et keelemehhanismide teooria peab selle faktiga arvestama, on ekslik: see ei ole fakt. Probleem on siiski selles, kuidas näidata, et keele kasutuskõlblikud osised on korralikult ära määratud arvutuslike ja sooritusteooriatega — mis ei ole iseenesest sugugi väike ülesanne.

Seda laadi küsimused toovad meid juba meie praeguse uurimistöo piirialadele. Need on uudse sügavusega ja seetõttu ka uudset huviäratavad küsimused keele- ja vaimu-uuringutes.

Teised küsimused kerkivad liidese omaduste kohta: kuidas kasutavad sooritusüsteemid ära I-keele genereeritud väljendeid? Nende väljendite mõningad tunnusjooned pakuvad juhtnööre ainult artikuleerimis- ja tajusüsteemile: niisiis on keeleväljendi üheks elemendiks selle *foneetiline vorm*. Üldiselt oletatakse, et need juhtnöörid on ühised nii artikulatsioonile kui tajule, mis ei ole sugugi nii ilmselge ja seega seda huvitavam, kui juhtub olema tõsi. Väljendi teised omadused annavad juhtnööre üksnes kontseptuaal-intentsionaalsetele süsteemidele; väljendi seda osist nimetatakse tavaliselt *loogiliseks vormiks*, kuid tehnilises tähenduses, mis erineb teistest kasutustest; arusaamatuste vältimiseks nimetagem seda LV-ks. Jällegi oletatakse, et eksisteerib ainult üks niisuguste juhtnööride jada ja et see on lahus foneetilisest

vormist. Need oletused on veelgi vähem tõepärased ja seega, kui need tõesed on, on tegu eriti huvitavate avastustega.

Niisuguste oletuste kohaselt kujutab arvutuslik protseduur rea leksikaalseid valikuid kahest sümboolsest objektist — foneetilise vormist ja LV-st — koosnevasse paari, tehes seda teatud vaatepunktist optimaalseks hinnataval viisil. Nende sümboolsete objektide osiseid võib nimetada vastavalt “foneetilisteks” ja “semantilisteks” tunnusjoonteks, kuid me peaksime meeles pidama, et see kõik on puhtakujuline, täiesti internalistlik süntaks, mentaalsete representatsioonide ja arvutuste uurimine, mis paljuski meenutab uurimist, kuidas mõjutavad silma võrkkesta ärritused õhus pöörleva kuubi nägemist või kujutlemist. Ütleme, et väljendi *V* semantilised tunnused *S* on selle väljendi tähendus ja foneetilised tunnused *F* on selle kõla; sel juhul *V* tähendab *S* umbes samas mõttes nagu vastava ingliskeelse sõna puhulgi, ja *V* kõlab *F* umbes samas mõttes, kusjuures *S* ja *F* annavad sooritus-süsteemidele vajalikku informatsiooni.

Väljendile nagu “Ma värvisin oma maja pruuniks” pääsevad ligi sooritus-süsteemid, mis retseptiivselt poolelt seda tõlgendavad ja produktiivselt poolelt, tüüpjuhul seda ühe või teise kõneakti tarbeks kasutades, seda artikuleerivad. Kuidas see toimub? Artikuleerivaid-tajumuslikke aspekte on intensiivselt uuritud, kuid sellegipoolest mõistetakse neid tänini puudulikult. Kontseptuaal-intentsionaalse liidese puhul on probleemid veelgi segasemad ja võib vabalt olla, et need otsustavates aspektides jäävadki inimese naturalistlikus uurimistöös hoomamatuks.

Vahest kõige nõrgem usutav eeldus LV liidese kohta on see, et väljendi semantilised omadused koondavad tähelepanu maailma valitud aspektidele niisugusena, nagu teised kognitiivsüsteemid maailma arvavad olevat, ning pakuvad keerukaid ja äärmiselt spetsialiseerunud perspektiive, millelt neid vaadelda, hõlmates seejuures isegi kõige lihtsamatel juhtudel otsustavana inimlikke huvisid ja muresid. Lause “Ma värvisin oma maja pruuniks” puhul suruvad semantilised tunnused peale analüüsi, mis toimub kavatsusliku projekti ja kasutuse, tähistatud eksterjööri ning tegelikult veel märksa keerukamate eriomaduste raames. Kui ma värvin oma maja pruuniks, siis on majal pruun eksterjäär, kuid ma võin värvida oma maja pruuniks ka *seestpoolt*. Eksterjööri-interjööri

mõõtmes on olemas üks märgitud ja üks märkimata valik; kui ei ole viidatud kummalegi neist, võetakse vaikimisi arusaamiseks eksterjäär. See on sõnavara tüüpiline omadus: kui ma ütlen, et Jones on tublisti kasvanud, siis tahan ma öelda (enamasti), et ta on nüüd pikem kui enne, kuid ma võin ka öelda, et ta on seesmiselt (vaimselt) kasvanud, kasutades sel juhul märgitud valikut. Oma majas sees olles võin ma seda koristada, mõjutades sellega ainult maja sisemust, kuid ma ei saa oma maja samal ajal näha, kui just ei ole nähtav ka mõni maja välispind (näiteks aknast). Ja mingil juhul ei saa ma olla oma maja lähedal, kui ma olen selle sees, kuigi märkimata juhu puhul on maja ainult pind. Samuti on geomeetiline kuup pelgalt pind, ent kui me kasutame loomulikku keelt, siis ei saa kuubi sees asuv punkt olla kuubi lähedal. Samad omadused kehtivad üsna üldiselt: karpide, iglude, lennukite, mägede ja muu sellise puhul. Kui ma vaatan läbi tunneli mäe sisemusse ja näen seal valgustatud koobast, siis ei näe ma mäge; mäe nägemisest võib kõnelda ainult siis, kui ma näen selle välispinda (näiteks koopasügavusest, vaadates läbi tunneli välja paigaldatud peeglisse, milles peegeldub mäe pind). Sama kehtib ka võimatute objektide kohta. Kui ma ütlen teile, et ma värvisin kerakujulise kuubi pruuniks, siis märkimata juhu korral oletate te, et kerakujuline kuup on nüüd väljastpoolt pruun; ja kui ma olen selle sees, siis te taipate, et ma ei ole selle lähedal. Ja nii edasi, jõudes keerukusastmeteni, mida on kõvasti alahinnatud ja mis tõstatavad nii äärmuslikke "stiimulipuudulikkuse" probleeme, et keeleoskust võib selleski suhtes pidada suurel määral kaasastündinult determineerituks, seega enam-vähem kõigi keelte osas ühesuguseks, täpselt nagu me ilma mingi arutelu või arusaamiseta seda oletame kasvamise ja arengu muude külgede puhul.

Üsna tüüpilisel moel pakuvad sõnad vastuolulisi perspektiive. Linn on ühekorraga konkreetne ja abstraktne, hingeline ja hingestamata: Los Angeles võib süngelt oma saatust vaagida, kartes hävida järgmise maavärina või administratiivotsuse tagajärjel. London ei ole koht. Pigem on ta teatud *kohas*, kuigi ta ei ole selles kohas asuvate asjade kogusumma, mida võiks radikaalselt muuta või paigast liigutada, ilma et London seeläbi kübetki kahju kannataks. Londoni võib hävitada ja taastada, võib-olla koguni aastatuhandeid hiljem, ja ta jääb ikka Londoniks; ka Kartaago võiks tänapäeval uuesti üles ehitada, täpselt nagu Tom Jones, ol-

gugi ta täiesti konkreetne isik, võiks taaskehastuda putukana või saada nõia poolt konnaks muudetud ja jääda printsessi suudlust ootama, olles ikkagi kogu aeg Tom Jones — arusaamad, mis on väikestele lastele täiesti selged ilma mingite juhtnööride või asjakohase kogemusest.

Londoni abstraktne iseloom mängib otsustavat rolli linna individueerimisel. Kui London tehtaks maatasa, siis võiks *ta* — see tähendab Londoni — *uuesti* üles ehitada kuhugi mujale, ja see oleks ikkagi *sama* linn, London. Kui minu maja tehakse maatasa, siis võib ka selle (minu maja) kusagil mujal uuesti üles ehitada, aga see ei ole enam sama maja. Kui minu auto mootor viimse raasuni hävib, siis ei saa seda taastada, kuigi see on võimalik juhul, kui mootor on vaid osaliselt kahjustada saanud. Asesõnade puhul on tegemist sõltuvusega osutusest, kuid mitte tingimata sama asja suhtes; ja nii osutusliku sõltuvusega kui ka kitsama arusaamaga samasusest kaasnevad teatud rollid inimeste huvide ja murede äärmiselt keerukas ruumis. Otsustused võivad olla üpriski delikaatsed, hõlmates tegureid, mida on vaevalt uuritud.

Loomuliku keele väljendite säärate omaduste näitlikustamiseks võib leida hulgaliselt tegelikke näiteid. Me saame raskusteta aru päevalehes ilmunud artiklist õnnetu Chelsea linna kohta, mis “valmistub kolima” (siin vaadeldakse linna hingelisena), millele aga mõned elanikud on vastu, sest “linna ära kolides kaotaks see oma hinge”, kuna teised neile vastu vaidlevad, et “kui Chelsea ei koli, siis sureb ta üleujutuste kätte”. On olemas linn, mida nimetatakse nii “Jeruusalemmaks” kui “al-Qudsiks”, täpselt nagu Londonit nimetatakse nii “Londoniks” kui “Londres’iks”. Mis linn see on? Ta asukoht on tõsiste vaidluste teemaks isegi ÜRO Julgeolekunõukogu otsustes. Valitsus, mis tituleerib seda oma pealinnaks, on pidanud plaani al-Quds minema kolida, jättes samal ajal Jeruusalemma paigale. Arendusvõimude esimees seletas, et “Me peame leidma palestiinlaste jaoks pealinna, me peame leidma al-Qudsile asukoha” — kusagil Jeruusalemmast kirde pool. See ettepanek on täiesti arusaadav ja just sellepärast tekitabki see suurt ärevust al-Qudsi pärast muretsevate inimeste seas. Niisugune arutelu tõstataks keerdküsimusi, millesarnaseid me tunneme filosoofilisest kirjandusest, eriti veel siis, kui seda ettepanekut hakatakse ellu viima — kui me Wittgensteini kasulikke nõuandeid kahe silma vahele jättes hakkaksime oletama, et mingis

avalikus keeles osutavad sõnad "London" ja "Jeruusalemm" maailmas olemasolevatele asjadele, ja üritaksime täpsustada tähendusi ning kujutelmi tingimustest, mille puhul normaalse kasutuse eel-dused ei kehti.

Isegi (nimetatava) asja, vahest meie kõige elementaarsema mõiste staatus sõltub otsustavalt niisugustest keerukatest nüanss-idest nagu inimlikud tahteavaldused — jällegi üks nähtus, mis on mõisteta ilma vastava kogemusetagi ja mida määravad keele-ning muude võimete seesiselt olulised omadused. Hulk maas-se torgatud kepikesi võib olla mingi (pidevusetu) asi — näiteks püstandtara, tõke või kunstiteos. Ent samad maasse torgatud kepi-kesed ei ole asi juhul, kui need on maha jäänud metsatulekahjust.⁹

Ajalis-ruumilise pidevuse probleem ei ole nende küsimuste suhtes eriti relevantne, vastupidiselt vahetevahel arvatule (vt Put-nam 1993). Küsimus ei ole sugugi asjade pidevusetuses: Ameer-ika Ühendriigid on ruumis pidevusetud, kuigi on muutunud ni-metatavaks asjaks (kasutuse aja jooksul nihkudes mitmuslikult ainsuslikule — inglise keeles); ka lausung või teatrietendus võib olla ajas pidevusetu. Nagu ma just märkisin, tuntakse inimli-ke huvide sobivasse raamistusse asetunud pidevusetutes esemetes hõlpsasti ära nimetatavad asjad. Kas linna tõlgendatakse "rahva-teaduse" raames kui (võimalik, et) pidevusetut neljamõõtmelist objekti või mitte, see on juba faktiküsimus. Eeldus, et seda tehak-se või et semantiline teooria peaks väitma, et seda tehakse, nõuab juba fraaside "kolima (Chelsea'd)" või "endine (Chelsea)" jne üpris ebaloomulikku tõlgendamist — küsimused, mis tähelepanu koondamisel kitsalt objektile ja osutusele võivad hõlpsasti kahe silma vahele jääda. Linnade, majade jne individueerimisse kaa-satud omadused ning perspektiivid alles ootavad avastamist ning seletamist sõltumatult pidevuse küsimustest.

Ainete puhul ilmnevad samalaadsed erilise mentaalse kavandi küsimused. Võtkem termin "vesi", nagu selle tähenduseks pa-kub Hilary Putnam: samaekstensiooniline fraasiga "H₂O, pluss-miinus pisut reostust" (Putnam 1993, viitega tema teosele 1975). Isegi sellise kasutuse puhul koos selle küsitava pöördumisega loodusteaduse poole leiame, et mingi olluse pidamine veeks sõl-

⁹Samade küsimuste ning nende tähtsuse kohta Quine'i ning teiste selletaoliste õppimisteooriate jaoks vt Chomsky 1975a: 203.

tub erilistest inimhuvideist ning -muredest ja jällegi viisil, mis on mõistetav ilma vastava kogemuseta; “reostuse” mõiste katab veidi raskesti mõistetavat välja. Oletagem, et kraanist lastakse täis tass₁. See on tassitais vett, aga kui sinna kastetakse teekott, siis olukord muutub. Nüüd on see tassitais teed, midagi eelmisest erinevat. Oletagem, et tass₂ lastakse täis kraanist, mis on ühendatud reservuaariga, kuhu on visatud teed (näiteks uut tüüpi puhastina). Tass₂ sisaldab ikkagi vett, mitte teed, isegi kui keemiku silmis selle sisu tass₁ sisust ei erine. Ühest vaatenurgast sisaldavad mõlemad tassid üht ja sama ollust, teise kandi pealt aga erinevaid aineid; ent mõlemal juhul sisaldab tass₂ ainult vett ja tass₁ ainult teed. Tass₂-s on tee Putnami mõttes “reostus”, tass₁-s aga ei ole, ja vett ei ole meil seal üldse (välja arvatud selles mõttes, milles piimigi on peamiselt vesi ja samamoodi, kui täpne olla, ka inimene). Kui tass₃ sisaldaks puhast H₂O-d, millesse on kastetud teekotike, siis oleks seal tee, mitte vesi, kuigi H₂O molekulide tihedus selles võib olla suurem kui kraanist lastud või jõest võetud vees. Pandagu tähele, et tegemist on erakordselt lihtsa näitega, erinevalt selle klassikalistest paarikutest “maa”, “õhk”, “tuli” ja palju muid.

Lihtsaimatest näidetest edasi arutledes hakkab keerdküsimusi kuhjuma. Ma võin oma köögiukse pruuniks värvida, mis on selge ja konkreetne; kuid ma võin ka läbi ukse kööki astuda, vahetades kujundit ja asukohta. Laps võib oma pudeli lõpetada ja seejärel puruks lüüa — väljend, milles sisu ja mahuti vahelduvad kindlaksmääratud kavatsusliku osutuse läbi. James Pustejovsky on teinud huvitava uurimuse, milles ta vaatleb niisugustes süsteemides esinevat korrapära, ammutades — algupäraselt aristotellikke — ideid Julius Moravcsikult (1975, 1990).¹⁰ Liikudes edasi keerulisemate relatsiooniliste omadustega sõnade juurde ja struktuuride juurde, kus nad võivad esineda, leiame, et kognitiivsüsteem suunab tõlgendusi üksikasjalistes detailides viisil, mis eeldatavasti varieerub õige vähe, kuna asub nii kaugel võimalikest kogemustest.

Neuroloog Rodolfo Llinás (1987) on selle küsimuse hästi sõnastanud, kirjeldades taju kui “aistinguisenditest moduleeritud unenägu”, kusjuures vaim on “aju arvutuslik seisund, mida ge-

¹⁰Vt ka Pustejovsky 1993b ning teisi töid kogumikus Pustejovsky 1993a; samuti Chomsky 1975a.

nereerib välismaailma ja sisemise osutusraamistike kogumi vastastoime". Kuid unenägusid vormivad sisemised raamistikud on märksa keerukamad ja huvipakkuvad, kui sageli arvatakse, ja seda juba sõnavara tasandil, veelgi enam aga siis, kui pöördume arvutuslike protseduuride abil loodud väljendite poole.

Väljendite omadusi lahti kirjutades saame rohkem teada LV ("semantilise") liidese juhtnööridest, mida peale kõige muu mingil viisil tõlgendatakse maailmast mõtlemiseks ja kõnelemiseks. Ikka on ees tähtsaid ja hämaraid küsimusi: näiteks mis mõttes kuuluvad need omadused keelevõime juurde, eristatuna vaimu teistest võimetest, millega see on seotud? Missugune on leksi-kaalsete ressursside suhe näiteks uskumussüsteemidega? Säärase küsimused jäävad inimeste teadmiste, mitte tegemiste valdkonda. Isegi kui me leiaksime neile vastused, oleksime ikka veel väga kaugel arusaamisest, kuidas neid kognitiivsüsteemide ressursse kasutatakse. Raske on leida võimalust lahutada sellest küsimuste segadikust kuigivõrd säärast, millele saaks rakendada loodusteaduslikku uurimismeetodit.¹¹

Pandagu tähele, et selliste sõnade nagu "maja", "uks", "London", "vesi" jne omadused ei näita kuidagi, et inimestel oleks vastuolulisi või muidu segadust tekitavaid uskumusi. Säärase järelduse tegemiseks ei teki isegi kiusatust, kui me loobume empiirilisest oletusest, et sõnad nimetavad asju, välja arvatud konkreetsetes kasutustes, mis on äärmiselt keerukal moel piiritletud.

Kas me peaksime eeldama, et väljendid mingil seesmisel viisil nimetavad asju? Ehk üldisemalt, kas peaks kõige "nõrgemaid eeldusi" liideseühete ja nende mõttes- ning tegevusseastumise viiside kohta täiendama, hõlmamaks suhteid, mis kehtivad teatavate väljendite ning väliste esemete vahel? Tavaliselt seda eeldatakse, kuigi me peame hoolega eristama kaht varianti: (1) asjad, mis asuvad välismaailmas; ja (2) asjad, mis asuvad mingisuguses mentaalses mudelis, on esitatud diskursuses ja nii edasi.¹² Kui

¹¹Mõningaid kommentaare võib leida artiklist Chomsky 1993a.

¹²Siin ja ka allpool jätan ma kõrvale edasise oletuse, et need suhted kehtivad objektide kohta mingis avalikus keeles. See mõiste on empiirilisele uurimusele tundmatu ja tõstatab minu meelest lahendamatu probleeme, millega siiani pole veel tegeldudki. Mõningaid hiljutisi mõtisklusi võib leida Chomsky 1993a ning Chomsky *et al.* 1993.

me valime viimase variandi, siis on uurimus jälle internalistlik, kujutades endast süntaksi vormi. Võtkem aluseks esimene ja eeldagem edaspidigi, et on olemas kaks liidesetasandit, foneetiline vorm ja LV.

Oletagem, et me postuleerime foneetilise vormi elemendile α vastava välise objekti $*\alpha$ olemasolu, mille α valib oma *foneetiliseks väärtuseks*; niisiis Jonesi I-keele element [ba] valib endale mingi entiteedi $*[ba]$, mida ta "jagab" Smithiga juhul, kui viimase I-keeles leidub sellele vaste. Sellisel juhul võiks kommunikatsiooni kirjeldada säärase (osaliselt) jagatud entiteetide kaudu, mida on üsna lihtne konstrueerida: oletagem, et $*\alpha$ on üheliikmeline hulk $\{\alpha\}$, või vahest $\{3, \alpha\}$; või kui keegi soovib realistlikumat lähenemist, siis mingi molekulide liikumisel baseeruv konstrukt. Piisava kangelaslikkuse olemasolul oleks niisugust seisukohta võimalik isegi kaitsta, ent keegi ei tee seda, sest on selge, et see on pelk rattakeste kruttimine.

Sama võib teha ka LV liidese puhul. Oletagem, et arvutuslik süsteem konstrueerib α ühe või enamate leksikaalsete valikute põhjal, kus α on mingi LV-representatsioon või mõni muu selle põhjal arvatud süntaktiline objekt (väljend mingis formaalkeeles, teatud mentaalne mudel, jne). Seejärel võiksime postuleerida sellele *semantiliseks väärtuseks* mingi objekti $*\alpha$, mis on I-keele suhtes väline ja mida võib-olla jagavad Jones ja Smith. Jällegi võiks $*\alpha$ olla mingi suvaline konstruktsioon, millele me omistame soovitatavad omadused või millele mitmesuguste vahenditega saaks anda realistlikku jumet. Seejärel võiksime konstrueerida tõeteooriaid ja töötada välja ühistel entiteetidel põhineva kommunikatsioonikäsitluse — mis kahtlemata on tihti õige kummaline. Nagu kõigi teoreetiliste ettepanekute puhul, mis toovad sisse uusi entiteete ja printsiipe, nii tuleb siingi näidata, et just see variant on tavalisel empiirilisel kombel (seletusjõud jmt) õigustatav.

Suur osa kaasaegsest keelefilosoofiast tegeleb väljendite ja asjade vahel väidetavalt esinevate suhete analüüsimisega, uurides tihti intuitsioone säärase tehniliste mõistete kohta nagu "tähistama", "osutama", "tõene [millegi] kohta" jne, mis väidetavalt kehtivad väljendite ja millegi muu vahel. Ent neist mõistetest ei ole võimalik intuiitiivselt aru saada, täpselt nagu ei saa olla intuitsioone "nurkkiiruse" või "proteiini" kohta. Need on filo-

soofilisse diskursusesse kuuluvad tehnilised terminid kokkulepeline tähendusega, millel puuduvad vasted tavakeeles — mis on ka põhjus, miks Frege pidi leidma uue tehnilise tähenduse näiteks “Bedeutung’ile”. Kui vaadata üle tavaliste terminitega ette võetud mõtteeksperimentid, siis tunduvad kõik otsustused kokku varisevat või pigem muutuvat nii seotuks huvidega, et ei anna enam tähenduslikke tulemusi.

Asja siinkohal pikemalt uurimatagi võib öelda, et pole sugugi selge, et loomuliku keele ja selle kasutuse teooria peaks hõlmama “tähistuse-”, “tõesuse-” jmt suhteid mingiski tehnilise tähendus-teooriaga sarnanevas mõttes.

Mõnikord väidetakse niisuguseid tehnilisi mõisteid tarvitsetavat selleks, et käsitleda kommunikatsiooni, või siis tõesuse- ja väärusekaalutlustel. Esimene neist arvamustest on alusetu. Ka teine tundub ekslik. Vaadeldgem lihtsalt tavakeele sõnu, millest sai alguse see arutelu: “keelt” ja “vaimu”. Vaadeldgem kaht väidet keele ja vaimu kohta:

- (1) Hiina keel on keel, mida kõneldakse Pekingis ja Hong Kongis, kuid mitte Melbourne’is.
- (2) Vaim omaette paik on, ise võib Taeva teha Põrgust, Põrgu Taevast.

Esimene neist on tõene, kuid kindlasti ei ole “hiina keelel” reaalses maailmas tähistatavat selle sõna tehnilises mõttes ega pruugi keegi tõeväärtuse omistamiseks veel ka arvata, et tal on. Kui meid veenab Miltoni väide, siis oleme nõus, et teine lause on tõene, kuid soostumata sellepärast veel uskuma, et alus, asesõna, refleksiiv (või muudki nimisõnafraasid) osutaksid siin millelegi looduslikus maailmas või ka mõnes hämarapärases mentaalses maailmas olemasolevale. Vähemalt pole mingit kohustust niisugustele kiusatustele järele anda — nimelt alustel, mille tõi esile ideedeteooria kriitika 18. sajandil ja mida rohkelt on rikastanud kaasaegne tavakeelefilosoofia. Loomuliku keele sõnadel on üldjuhul niisugused omadused olemas. Sellega ei taheta veel eitada, et sääraseid väiteid on võimalik esitada ka osutuskavatsustega, ent need on juba märksa keerukama loomuga.

Igal juhul näib, et ei ole mingit erilist seost tõesuse või vääruse omistamise ja mingi osutus- või tähistusmõiste vahel üheski mõttes, mis võiks meenutada tehnilist diskursust.

Vaadeldgem kontrasti mõttes üht teist mõistet, mida ma olen kasutanud: *I-keelt*, mis esineb seda laadi väidetes nagu:

(3) *I-keelel* on üks peaparameter [*head parameter*].

See väide on väär, kui Kayne'i teooria on õige, ja võib olla tõene, kui teooria seda ei ole. Viimasel juhul on arukas öelda, et terminil "*I-keel*" on reaalses maailmas olemas tähistatav või vähemalt peaks kavatsuslikult olema. See väide kuulub samalaadsesse diskursusesse nagu väited H_2O või hapete ja aluste kohta või proteiinide spetsifitseerimise kohta geenide poolt. Need laused ei kuulu tegelikult loomuliku keelde: nad sisaldavad tehnilisi termineid nagu "*I-keel*", mis on sisse toodud sootuks teistsugusel viisil. Teadusharude arenedes kaugenevad need veelgi uurimise tavamõistuslikest ja tavakeelest pärit lätetest.

Mõistlik on eeldada, et niisuguse uurimistöö käigus me püüame luua süsteeme, milles hästikonstrueeritud sümbolised objektid peavad tähistama maailmas leiduvaid objekte: molekule, *I-keeli* ja nii edasi. Neid sümbolisüsteeme võib nimetada "*keelteks*", kuid see on pelk metafoor. Tüüpjuhul ei ole neil loomuliku keele omadusi, neid omandatakse ja kasutatakse hoopis teistsugusel viisil ning nad ei kujuta endast keelevõime algseisundi instantssi. Neisse süsteemidesse kuuluvaid sümboliseid objekte saame sõnadesse panna oma keele foneetika abil ning neid kasutades võime laenata oma keele konstruktsioone, isegi kui need sisaldavad termineid, mis on leiutatud või aluse saanud keeltes, mida me ei tunne ("*eigenvector*" [omavektor], "*homo sapiens*"), kuid kõik see ei puutu asjasse. Need süsteemid võivad loomulikust keelest suvalisel viisil lahknedada, kasutades diferentsiaal- ja integraalarvutust, keemilisi tähiseid ja diagramme või mida iganes.

Need sümbolisüsteemid võivad vabalt taotleda fregeliku ideaali saavutamist. Selle lähenemise kohaselt on olemas "*ühine avalik keel*" oma valemite või signaalidega, mis väljendavad ühiseid mõtteid. Sellel "*keelel*" on oma süntaks, nimelt hästiformeeritud valemite kogum; ei ole "*õiget vastust*" küsimusele, kuidas see hulk genereeritakse. Sellel on ka oma semantika, mis rajaneb *Bedeutung*'i — sümbolite ja asjade vahelise suhte — tehnilisel mõistel. Ehk ongi inimvaimu teadusloomevõime üks omadus püüda luua fregelikke süsteeme. Aga kui see nii on, ei kõnele see meile midagi loomulikust keelest. Siin puudub vaste mõistele

“ühine” ehk “avalik” keel. Süntaks on radikaalselt erinev. Siin on reaalne vastus küsimusele, milline on “õige genereerimisprotse-duur”; I-keeled on funktsioonid, mida vaadeldakse intensioonis. Ja tundub, et siin ei ole mingisugust “hästiformeeritud valemit” selles tähenduses, milles seda kasutab näiteks Quine oma käsitlustes ekstensionaalsest ekvivalentsusest ning tõlke määramatu-sest, või nagu seda kasutavad paljud lingvistid, psühholoogid, filosoofid ja teised, kes on tundnud huvi generatiivse võime, häs-timoodustatuse määratavuse, kontekstivabadele grammatikatele taandamise, teatavate teooriate ülemäärase jõu [*excess strength*] ja muude probleemide vastu, mida loomuliku keele kohta pole võimalik formuleeridagi, niipalju kui me sellest teame (vrd Chomsky 1980, 1986).

Mis puutub semantikasse, siis niivõrd kui me keelekasutust mõistame, näib argument osutusel rajaneva semantika poolt (väl-ja arvatud selle internalistlik süntaktiline versioon) mulle nõrk. Võimalik, et loomulikus keeles on olemas üksnes süntaks ja prag-maatika: “semantika” on sellel ainult “uurimise tähenduses, kui-das seda instrumenti, mille formaalne struktuur ja väljendusvõi-malused on süntaktilise uurimistöö teemaks, kõnelevas kogukon-nas tegelikult kasutatakse”, kui tsiteerida generatiivse grammatika varaseimat määratlust 40 aastat tagasi, mida mõjutasid Wittgen-stein, Austin ning teised (Chomsky 1975b: eessõna, ja Chomsky 1957: 102–103). Selle seisukoha järgi koosneb loomulik keel internalistlikest arvutustest ja neile nagu suurele hulgale muulegi infore ja uskumustele ligipääsu omavaist sooritussüsteemidest, mis teostavad neilt saadud juhtnööre teatud kindlal viisil, mis võimaldab meil muuhulgas rääkida ja suhelda. Ma ei jäta ruu-mi tööga, mida Scott Soames nimetab “keskseks semantiliseks tõsiasiaks keele kohta, [---] nimelt et seda kasutatakse maail-ma representeerimiseks”, sest ma ei eelda, et keelt kasutatakse maailma representeerimiseks sellises tähenduses (Soames 1989, tsiteerinud Smith 1992, kui keskset teemat keelefilosoofide jaoks).

Enne kui asume vaatlema internalistliku keeleperspektiivi de-tailsemaid küsimusi, lubage mul mainida mõningaid piiranguid. Mõnele olen juba viidanud: mõistlikkuse piires ei saa oletada, et üldised intensionaalsuse, sealhulgas keelekasutuse probleemid jääksid loodusteadusliku uurimistöö raamesse. Seda probleemi saab põhjalikumalt selgitada, pöördudes tagasi kartesiaanliku dua-

lismi juurde: teadusliku hüpoteesi juurde, mis eriti püüdis tabada ilmselt tõsiasja, et normaalne keelekasutus ületab mis tahes võimaliku masina võimeid. Kartesiaanliku raamistiku aluseid õõnestas avastus, et neid võimeid ületab isegi anorgaanilise materija käitumine. Ent neid argumente on võimalik rekonstrueerida, kuigi seekord ilma metafüüsiliste implikatsioonideta, sest materiamõiste on kadunud. Niimoodi ümbersõnastatult näivad need siiski esitatavat täielikku mõistatust. Neile ei avalda näiteks mingit mõju edasimineku kartesiaane intrigeerinud keerukatelt artefaktidelt tänapäevastele arvutitele, ja ajuteadused ei heida neile peaaegu mingit valgust.

Võimalik, et need probleemid pole reaalsed, nagu mõned ka arvavad. Võimalik, et need on küll reaalsed, kuid me ei ole leidnud õiget viisi neile lähenemiseks. Võimalik, et see viis, olgu see milline tahes, ületab meie kognitiivsete võimete piirid, teadusloomevõime haarde. Kui see nii on, ei tohiks see meid üllatada, vähemalt kui oleme valmis hellitama mõtet, et inimesed on osa looduslikust maailmast, rikkaliku haarde ja vastavate piiridega, ning et nad seisavad silmitsi probleemidega, mida neil ehk on lootust lahendada, ning mõistatustega, mis ei ole neile võimekohased — “looduse viimaste saladustega”, mis “alati jäävad hämarusse”, nagu oletas Hume, korrates mõningaid Descartes’i enda spekulatsioone.

Kirjandus

- Baker, Lynne Rudder 1988. Cognitive Suicide. — R. H. Grimm, D. D. Merrill, eds. *Contents of Thought*. Tucson: University of Arizona Press, pp. 1–18
- Brock, William H. 1992. *The Fontana/Norton History of Chemistry*. New York/London: Norton
- Burge, Tyler 1992. Philosophy of Language and Mind: 1950–1990. — *Philosophical Review*, vol. 101, pp. 3–51
- Chastain, Charles 1988. Comments on Baker. — R. H. Grimm, D. D. Merrill, eds. *Contents of Thought*. Tucson: University of Arizona Press, pp. 18–26
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton
- Chomsky, Noam 1966. *Cartesian Linguistics*. New York: Harper & Row

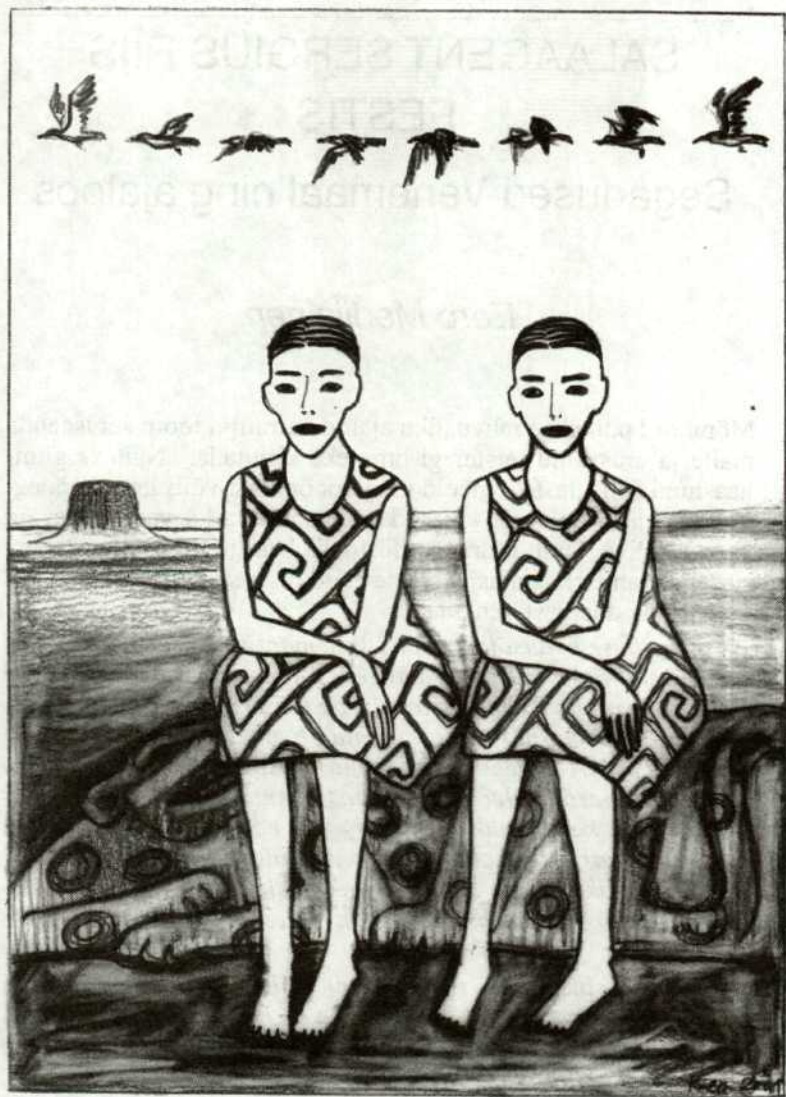
- Chomsky, Noam 1975a. *Reflections on Language*. New York: Pantheon
- Chomsky, Noam 1975b. *Logical Structure of Linguistic Theory*. New York: Plenum; University of Chicago Press. [Algne käsikiri 1955/56]
- Chomsky, Noam 1980. *Rules and Representations*. New York: Columbia University Press
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of Language*. New York: Praeger
- Chomsky, Noam 1993a. Explaining Language Use. — J. E. Tomberlin, ed. *Philosophical Topics*, vol. 20, pp. 205–231
- Chomsky, Noam 1993b. A Minimalist Program for Linguistic Theory. — K. Hale, S. J. Keyser, eds. *The View from Building 20*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Chomsky, Noam 1994. Bare Phrase Structure. — *MIT Occasional Papers in Linguistics*, vol. 5
- Chomsky, Noam *et al.* 1993. *Language and Thought*. London/Warwick, Rhode Island: Moyer Bell
- Churchland, Patricia 1994. Can Neurobiology Teach Us Anything about Consciousness? — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, vol. 67, no. 4, pp. 23–40
- Churchland, Paul 1994. Review of Searle 1992. — *London Review of Books*, 12 May, pp. 13–14
- Dennett, Daniel 1991. Review of McGinn 1991. — *Times Literary Supplement*, no. 4597, p. 10
- Dijksterhuis, E. J. 1986. *Mechanization of the World Picture*. Princeton: Princeton University Press
- Edelman, Gerald 1992. *Bright Sun, Brilliant Fire*. New York: Basic Books
- Friedman, Michael 1993. Remarks on the History of Science and the History of Philosophy. — P. Horwich, ed. *World Changes: Thomas Kuhn and the Nature of Science*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Gay, Peter 1977. *The Enlightenment: An Interpretation*. Vol. II. New York: Norton
- Gleitman, Lila 1990. The Structural Sources of Verb Meanings. — *Language Acquisition: A Journal of Developmental Linguistics*, vol. 1, pp. 3–55
- Hagoort, Peter *et al.* 1993. The Syntactic Positive Shift (SPS) as an ERP-measure of Syntactic Processing. — *Language and Cognitive Processes*, vol. 8, pp. 439–484

- Hagoort, Peter, Colin Brown 1994. Brain Responses to Lexical Ambiguity Resolution, and Parsing. — C. Clifton, ed. *Perspectives on Sentence Processing*. Hillsdale, New Jersey: Erlbaum
- Haugeland, John 1979. Understanding Natural Language. — *Journal of Philosophy*, vol. 76, pp. 619–632
- Jacob, Margaret 1988. *The Cultural Meaning of the Scientific Revolution*. Philadelphia: Temple University Press
- Llinás, Rodolfo 1987. Mindness as a Functional State of the Brain. — C. Blakemore, S. Greenfield, eds. *Mindwaves: Thoughts on Intelligence, Identity and Consciousness*. Oxford: Basil Blackwell
- Marshall, John 1989. On Making Representations. — C. Brown, P. Hagoort, T. Meijering, eds. *Vensters op de geest*. Utrecht: Stichting Grafiet
- McGinn, Colin 1991. *The Problem of Consciousness*. Oxford: Basil Blackwell
- McGinn, Colin 1993. *Problems in Philosophy*. Oxford: Basil Blackwell
- Mehler, Jacques, Emmanuel Dupoux 1994. *What Infants Know*. Oxford: Basil Blackwell
- Moravcsik, Julius 1975. Aitia as Generative Factor in Aristotle's Philosophy. — *Dialogue*, vol. 14, pp. 622–636
- Moravcsik, Julius 1990. *Thought and Language*. London: Routledge
- Nagel, Thomas 1993. The Mind Wins! Review of Searle 1992. — *New York Review of Books*, pp. 37–41
- Neville, Helen *et al.* 1991. Syntactically Based Sentence Processing Classes: Evidence from Event Related Brain Potentials. — *Journal of Cognitive Neuroscience*, vol. 3, pp. 151–165
- Passmore, John 1965. *Priestley's Writings on Philosophy of Science and Politics*. New York/London: Collier-Macmillan
- Pustejovsky, James, ed. 1993a. *Semantics and the Lexicon*. Dordrecht: Kluwer
- Pustejovsky, James 1993b. Type Coercion and Lexical Selection. — Pustejovsky 1993a
- Putnam, Hilary 1975. The Meaning of 'Meaning'. — K. Gunderson, ed. *Language, Mind, and Knowledge*. Minnesota Studies in the Philosophy of Science, vol. VII. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Putnam, Hilary 1993. Replies. — J. Tomberlin, ed. *Philosophical Topics*, vol. 20, pp. 347–408
- Searle, John 1992. *The Rediscovery of Mind*. Cambridge, Mass.: MIT Press

- Smith, Barry 1992. Understanding Language. — *Proceedings of the Aristotelian Society*, pp. 109–141
- Smith, Neil, Ianthi-Maria Tsimpli, Jamal Ouhalla 1993. Learning the Impossible: The Acquisition of Possible and Impossible Languages by a Polyglot Savant. — *Lingua*, vol. 91, pp. 279–347
- Soames, Scott 1989. Semantics and Semantic Competence. — *Philosophical Perspectives*, vol. 3, pp. 575–596
- Stryker, Michael 1994. Precise Development from Imprecise Rules. — *Science*, no. 263, pp. 1244–1245
- Turing, Alan 1950. Computing Machinery and Intelligence. — *Mind*, vol. 59, no. 236, pp. 433–460
- Yolton, John 1983. *Thinking Matter*. Minneapolis: University of Minnesota Press

AVRAM NOAM CHOMSKY (sünd. 7.12.1928) on Ameerika keeleteadlane ja filosoof, generatiivse grammatika rajaja. Õppis Pittsburghis, on töötanud alates 1955 Massachusettsi Tehnoloogiainstituudis (MIT). Eristas oma ehk mõjukaimas teoses *Süntaktilised struktuurid* (1957) grammatilist *pind- ja süvastruktuuri*; esitanud ja kaitsnud aastakümneid *universaalse grammatika kaasasündivuse* hüpoteesi, mis vastandub varem valitsenud empiristlikule keelekäsitusele. Chomsky on tuntud ka poliitilise aktivistina (vastustas aktiivselt Vietnami sõda ja muidki USA valitsuse poliitilisi samme), esindades *anarhistlikku* poliitilist mõtet.

Peateosed: *Syntactic Structures* (1957); *Aspects of a Theory of Syntax* (1965); *Cartesian Linguistics* (1966); *Reflections on Language* (1975); *Rules and Representations* (1980); *Knowledge of Language* (1986); *Language and Problems of Knowledge* (1988); *The Minimalist Program* (1995); *New Horizons in the Study of Language and Mind* (2000).

KALLI KALDE

SALAAGENT SERGIUS RIIS EESTIS

Segadused Venemaal ning ajaloos

Eero Medijainen

Mõnikord püütakse rahvusliku ajaloo narratiivi loomisel iseenda malle ja arusaamu teistelegi omaseks kirjutada. Näiteks gümnaasiumi XII klassile mõeldud ajalooõpikust võib leida mõnegi uue mõiste (Poola vabadussõda), ei unustata ka vanu tuttavaid nagu tootlike jõudude areng, tööstuslik baas jt. Käesoleva teema sissejuhatamiseks on asjakohane esile tõsta samast õpikust pärit käsitlust kodusõjast Venemaal:

Intensiivse kodusõja periood Venemaal algas mais 1918, kui suurel territooriumil piki raudteed Volgast kuni Vladivostokini Kaug-Idas algas tšehhide-slovakkide korpuse relvastatud väljastumine. See korpus oli formeeritud Esimese maailmasõja ajal Austria-Ungari armeest ülejooksnud meestest. Kui Venemaa Saksamaaga separaatrahu sõlmis, lubas ta Antandi surve all korpusel Kaug-Ida kaudu lahkuda ja Euroopas edasi sõjida. Saksamaa aga nõudis korpuse peatamist või vähemalt relvitustamist. Sellest puhkes konflikt. Kogu tšehhi-slovaki ešelonide kontrolli all olevat tohtu pikal maaribal algas rahvaülestõus nõukogude võimu vastu.

Antandi riikidel oli nüüd otsene põhjus ja ajend Venemaa sündmustesse sekkuda. Kevadel-suvel 1918 maabusid Põhja-Venemaal Murmanskis ja Arhangelskis inglise väed, Kaug-Idas USA, Jaapani ja Inglise väed.

Antant toetas ka [---] Eesti võitlust Nõukogude Venemaa-ga [---] Antandi seisukohast oli Venemaa Saksamaa vastases võitluses liitlane, kelle territooriumil tuli lihtsalt kord majja lüüa. (Lähiajalugu. . . 2000: 41–42.)

1917.–1918. aastate sündmusi on ikka ja jälle eri põhjustel uuesti kirjeldatud. Eesti kooliõpikutes jääb aga arusaamatuks, millised rahulepingud Brestis 1918. a kevadel siis valmisid. Kord räägitakse N. Venemaa ja Keskriikide (Saksamaa, Austria-Ungari, Bulgaaria, Türgi) vahel sõlmitud lepingutest, siis hoopis Venemaa ja Saksamaa vahelisest separaatlepingust. Lobdetavasti ei mõelda siiski tõsiselt, et Eesti Vabadussõda oli vaid katse Venemaal korda majja lüüa. Kuigi Lenin vist pidas paljude nõukogude võimu ohustavate interventide hulgas silmas ka Eestit. Peatugem seekord küsimustel, mis ulatuvad Eestist pisut kaugemale.

TŠEHHIDE JA SLOVAKKIDE TEEMA

Vahest polegi nii tähtis rõhutada, et tšehhide ja slovakkide korpus Venemaal ei kujunenud ainuüksi ülejooksikutest ja nende hulgas oli ka vangilangenuid. Tõsi, vangi sattusid nad mõnevõrra lihtsamalt kui muud Austria-Ungari impeeriumi alamad. Kuid teisedki tšehhid ja slovakkid peale Švejki näitasid üles mõningat riigitruudust, vähemalt sõja alguses, ja sattusid seepärast esialgu vangilaagrisse.

Küsigem hoopis — kas tšehhide ja slovakkide tegevus 1918. a mais ikka oli osa Venemaa kodusõjast, nagu õpik väidab? Ajaliselt tundub küll kõik kenasti klappivat, sest 1918. a suvel läks võimuvõitlus Venemaal intensiivsemaks ja verisemaks. Kuid ei tšehhid ega slovakkid ole kunagi olnud Venemaa alamad, juba seepärast ei saanud nemad olla sealses kodusõjas üheks sõdivaks pooleks, ammugi siis algatajaks.

Tšehhide ja slovakkide väeosad moodustasid Venemaal juba 1916.–1917. aastal iseseisva üksuse omaenda huvide ja vajadustega. Nad olid küll Venemaa liitlased, kuid mitte otseselt Vene kindralite käsutada. 1918. a kevadel-suvel ei kuulunud selle üksuse esmavajaduste hulka kindlasti tahtmine enamlastega võidelda või neid koguni kukutada. Kes ja miks sundis tšehhe ja slovakkid nii pikka koduteed ette võtma? Enamik 1917./1918. aastavahetuseks Kiievi lähistele kogunenud ligi 70 000 tšehhist-slovakist läks läbi Siberi Vladivostokini ja sealt mereteed pidi tagasi Euroopasse. Kas see meeleheitlik samm võeti tõepoolest ette *Entente*'i riikide surveel? Ja kes ning miks nende ešelone vahepeal peatas ning rel-

vi ära võtta tahtis, kas tehti seda tõesti ainuüksi sakslaste survele, nagu seisab kirjas õpikus?

Korpuse otsus minna koju läbi Siberi sündis iseseisvalt ning pigem *Entente*'i esindajate soovide vastaselt kui nende survele. Pikkemat teed eelistati seepärast, et läbi Arhangelski või Murmanski koju pöördudes olnuks karta arusaamatusi ja kokkupõrkeid enamlastega ning viimastega sõbralikes suhetes olevate austerlaste, ungarlaste ja sakslastega. Koduteel võis karta eriti Saksa allveelaevu, küsitav oli toiduainete ja muuga varustamine jne. Relvavõitlus sunniti tšehhidele ja slovakkidele peale hoopis otsemat teed koju pöörduvate Keskriikidest pärit endiste sõjavangide ning enamlaste endi poolt. Veel märtsis 1918 nõustusid bolševikud korpuse täis relvastuses minema laskma. Kuigi vastavas kokkuleppes ei välistatud ka võimalust, et osa nende vägedest jääks kohale, kui enamlased rinde taas avavad.

Rahvasajjade eest vastutav Stalin kiitis selle idee heaks, siis sekkus aga Trotski. Tema soovis kõiki tšehhe ja slovake ära kasutada tulevase Punaarmee tuumikuna ning ida poole sõitvad rongid peatati. Neisse saadeti punased tšehhid, kes asusid Punaarmee loomist propageerima. Enamlaste põhiloosungiks sai väide, et tšehhi ohvitserid on end Prantsuse imperialistidele maha müünud. Seepärast lubatavat neid küll kiiresti koju, aga tegelikult viiakse sõdima Läänerindele. Piki raudteed organiseeriti kõikjal miitinguid ja edasisõitmist lubati alles pärast miitinguid. Lisandus enamlaste erapoolik suhtumine konfliktidesse, mis raudteel puhkesid itta suunduvate tšehhide ja lääne poole sõitvate ungarlaste ja austerlaste vahel.

Veel olulisem on aga tõsiasi, et rahutused tšehhide ja slovakkide korpuses ühelt poolt, Vene valgete tegevus teiselt ning lõpuks *Entente*'i riikide Venemaal tegutsevate esindajate üleskutsed bolševike-vastaseid jõude toetada kolmandalt poolt lähtusid kõik hoopis erinevatest põhjustest. Need kolm tegurit ei olnud üksteisega seotud, vähemalt mitte 1918. a kevadel-suvel (Fic 1995: 70).

MIDA TÄHENDAB INTERVENTSIOON?

Entente'i riigid polnud sugugi mingi ühtne enamlastele vaenulik jõud, kes tahtsid neid iga hinna eest kukutada. Niisugune kujutus

kujunes alles hiljem ja seda tänu nõukogude propagandale (vt näiteks Vihalem, Krastin, Šarmaitis 1954). *Entente*'i riikide seas esines tõsisemaid eriarvamusi, eriti Venemaa edasise saatuse, aga ka konkreetsemalt tšehhide ja slovakkide korpuse kojutoimetamise küsimuses.

Lõpuks — kas *Entente*'i riigid tõepoolest ootasid ainult põhjust ja ajendit, et sekkuda Venemaa siseasjadesse? Mida üldse tähendab sekkumine Venemaa siseasjadesse 1917.–1919. aastal? Mainitud õpikus loetakse sekkumiseks küll ameeriklaste, inglaste, prantslaste, jaapanlaste väikeste (5000–7000-meheliste) väeüksuste saatmist paari sadamalinna ning raudteesõlmede kaitseks. Venemaa sündmustes osalesid aga aastatel 1917–1922 mitme teisegi rahvuse ning riigi esindajad ja väeosad, sealhulgas isegi Kanadast (Swettenham 1967). Kas näiteks ungarlastest, hiinlastest, austerlastest, sakslastest või isegi lätlastest koosnevate mitmekümnetuhandeliste väeosade tegevus bolševike poolel polnudki sekkumine? Pikantsust lisab veel väikese, ligi 1200-mehelise Soome punaste leegioni tegutsemine *Entente*'i poolel Murmanskis 1918. a suvest kuni 1919. a alguseni (Nevakivi 1970).

Kui nemad ei sekkunud Venemaa siseasjadesse, kas võib siis oletada, et enamlaste relvastatud riigipööre, Asutava Kogu laiali saatmine ja demokraatia algete likvideerimine ning terror elanikkonna kallal olid täiesti õiguspärased ja loomulikud nähtused ning ühe suveräänse riigi siseasjad? Katsed Venemaa demokraatlikke jõude aidata tähendasid aga sekkumist siseasjadesse?! Miks oli enamlastel õigus võõrastelt abi paluda, samal ajal kui vägivaldselt kukutatud Ajutise Valitsuse esindajate palvetele reageerimine tähendas sekkumist siseasjadesse? Pealegi polnud Leninil ja eriti Trotskil 1918. a kevadel midagi selle vastu, et liitlaste väeosad aitasid kindlustada Murmanskis ja Arhangelskis paiknevaid sõjajätkotstarbelisi ladusid (Kennan 1958: 46).

Mille poolest üks sõjaline interventsioon erineb sekkumisest humanitaarsetel kaalutlustel, kas on võimalik ka sekkumine sõjalistel ja ühtlasi humanitaarsetel eesmärkidel? Need küsimused pole aktuaalsed vaid tänapäeval, neid võiks küsida ka seoses Venemaa sündmustega aastatel 1917–1920. Paraku kanduvad need küsimused juba rahvusvaheliste suhete teooria valdkonda, mida siinkohal ei tahaks puudutada.

WILSON JA VENEMAA

USA president Woodrow Wilsoni suhtumisest sündmustesse Venemaal 1917. aastal ning ameeriklaste reageeringutest enamlaste võimuhaaramisele ning USA—Venemaa suhetest aastail 1917–1920 on kirjutatud arvukalt kõrgel tasemel ja teema eri aspekte avavaid uurimusi. Sealjuures on lähtunud mitmest kontseptsioonist.

Siinkohal pole isegi enam mõtet meenutada külma sõja aegset nõukogude propaganda versiooni, et kapitalistlik USA vihkas eriliselt sotsialistlikku N. Venemaad ning püüdis maailma esimest töölisriiki hävitada, Venemaa rikkusi endale kahmata, tema rahvaid allutada jne. Vene ajaloolased on ilmselt niisugustest stampidest üle saanud (Malkov 1999–2000).

Enne I maailmasõda ja sõja ajal ei olnud Venemaa teistele *Entente*'i riikidele ja USA-le kuigi mugav partner. Nagu väidab Arno Mayer: "Venemaa polnud liitlaste jaoks ei sõber ega vaenlane" (Mayer 1967: 285). Kuni 1917. a kevadeni jäi Venemaa USA välispoliitika ja diplomaatilise suhtlemise jaoks vähetahtsaks alaks. Sõjajärgne (George Marye) ja -aegne (David Francis) USA suursaadik Venemaal oli pigem Demokraatliku Partei kõrge funktsionäär ja mitte Vene asjatundja (Mayers 1995: 72–75). Samas pole õiglane kinnitada, et Wilsoni 14 punkti, mis Veneküsimuse (punkt 6) jaanuaris 1918 nii teravalt üles tõstis, oli reageering vaid enamlaste initsiatiivile ja vastus bolševike lubadustele arvestada rahvusliku enesemääramise printsiibiga.

Wilson ei kutsunud üles enamlasti kukutama, ammugi mitte Venemaad tükeldama, kuigi ka selles suunas teda mõjutati. Wilson nõudis oma kõnes Kongressi ees Vene alade viivitamatut vabastamist Keskriikide okupatsiooni alt. Ta isegi kiitis Leninit, kes astus suure sammu rahu suunas. USA president seisis vastu teiste *Entente*'i riikide survele saata Siberisse otsekohe jaapanlaste ekspeditsioonikorpus, mis avaks taas Idarinde.

David S. Foglesong, kes on uurinud põhjalikult ameeriklaste luuretegevust Venemaal neil aastail, rõhutab, et Wilsoni ja Ameerika administratsiooni peamine eesmärk polnud Siberis mitte niivõrd tšehhide abistamine või Keskriikide-vastase rinde taastamine. Tema arvates soovis Wilson tšehhide abistades teha eeskätt Siberit ohutumaks Vene demokraatiale (Foglesong 1995: 164),

kuigi lähtuti ka muudest kaalutlustest. USA luure Venemaal oli tema arvates laialdasem, kui enamlased kunagi avastasid või oskasid arvata, kuigi nõukogude propaganda sellest palju rääkis.

USA luure ülesanneteks peeti: a) üldist andmete kogumist, b) vahendite leidmist enamliku propaganda ja Saksa mõju vähendamiseks, c) opositsiooni julgustamist ja toetamist, d) USA majanduslike positsioonide parandamist võitluses teiste riikidega, eeskätt Suurbritannia ja Jaapaniga (Foglesong 1995: 111–112).

USA tuntud ajaloolase Betty M. Unterbergeri arvates sündisid uued sündmused juulis 1918 Wilsonit oma vaateid muutma. Ta pidi reageerima tšehhide korduvatele abipalvetele ja Thomas Masaryki otsesele pöördumisele, et USA kaitseks tšehhe ja slovake Venemaal vangilaagritest vabastatud endiste Keskriikide sõjavangide rünnakute eest. 6. juulil 1918 otsustaski president saata 7000 ameeriklast Siberisse koos sama suure jaapanlaste väeüksusega. Vastavas avalduses rõhutati aga eriliselt Wilsoni vastumeelsust sõjalise sekkumise vastu. Ta ei nõustunud Liitlaste Sõjalise Nõukogu loomisega Vladivostokis ega kiitnud heaks kindral Frederick C. Poole'i sõjalisi operatsioone Põhja-Venemaal (Unterberger 1987).

Ka hiljem, Pariisi rahukonverentsi ajal ei kiitnud Wilson heaks liitlaste interventsiooni Venemaale ning eelistas järgida oma 14 punktis välja öeldud põhimõtteid, mida Nõukogude diplomaatia edukalt ära kasutas (Thompson 1966: 91). Ta püüdis kasutada majanduslikke abinõusid, anda riiklikku laenu ja toetada erasektorit, et see arendaks kaubandussuhteid USA ja Venemaa vahel. Kaubanduse toetamisega loodeti tugevdada Vene eraettevõtlust, millest saaks kujunevale demokraatialle peamine tugi (Bacino 1999). USAs usuti, et kui mõnele Venemaa osale tagada normaalne olukord või tagada inimestele tegevusvabadus, infrastruktuur ja turg põllumajandusele ning kaubandusele ja kindlustada kohalikke võimuorganeid, siis see normaalsus tugevdab ühtlasi demokraatiat Venemaal. Linda Killen leiab, et juulis 1918 sündinud otsus sekkuda oli tehtud peamiselt majanduslike missioonide kaitseks Venemaal. Sõjaaegse kaubandusministeeriumi juurde (*War Trade Board*) loodi selleks otstarbeks koguni spetsiaalne Vene büroo, mis eksisteeris küll väga lühikest aega, oktoobrist 1918 kuni juulini 1919. Ta ei täitnud oma eesmärke, kuid oli siiski väga tähtsal kohal Venemaa ja USA suhetes (Killen

1983: 2, 7, 32). Victor M. Fic nõustub paljude Wilsonit uurinud ajaloolastega, et tema poliitika oli Venemaa suhtes äärmiselt lihtne — absoluutne mittesekkumine ja erapooletus. Otsust saata 14 000 meest Vladivostokki tšehhidele appi ei saa tema arvates pidada interventsiooniks ega sekkumiseks Vene siseasjadesse. Ka president ise ei pidanud seda sekkumiseks (Unterberger 1989: 265).

Kuid erinevalt teistest ei hinda Fic niisugust käitumist kuigi kõrgelt, ta ei pea seda korrektseks poliitiliseks otsuseks. Fic seadis oma uurimuse eesmärgiks tõestada, et otsus mitte sekkuda ja Venemaalt tagasi tõmbuda oli hoopis kolossaalne viga, millel olid rasked tagajärjed nii Venemaa enda kui ka kogu maailma jaoks.

1918. a 6. juuli otsusega tappis Wilson tema sõnul oma liitlaste senise initsiatiivi. Sel päeval Valges Majas toimunud koosolekul isegi ei arutatud Suure ekspeditsiooni ja Idarinde taasavamise võimalust. Presidendi senine poliitika mitte midagi teha asendus loosungiga teha midagi rõhuasetusega viimasele sõnale (Fic 1995: 139–140).

6. juulil seati kokkuvõttes küsimuse alla Venemaa edasine saatus. Sellega reedeti demokraatia võimalused Venemaal ja seda tegi mees, kes oli kuulutanud oma eesmärgiks päästa maailm demokraatia jaoks (Fic 1995: 330). Peterburis järgnes küll augustis 1918 lääneriikide luuresinduste teadmisel, aga peamiselt essee-ride teostatud meeleheitlik katse kukutada bolševikud salajase relvastatud putši abil, kuid see reedeti või paljastati varakult tšekistide poolt.

Viimane demokraatlikust Venemaast loobumise akt leidis aset Valges Majas 25. septembril 1918, kui päevakorda tuli taas tšehhide küsimus, seda seoses uue algava talvega. Siis otsustati veel kord, et Venemaale ei saadeta enam ühtegi USA väeosa. Lisaks venelaste reetmisele tähendas niisugune otsus Fici arvates lõpliku lõhet USA ja teiste *Entente*'i riikide vahel (Fic 1995: 381). Hiljem ei leitud enam ühist keelt ka rahukonverentsi ajal Pariisis.

Tšehhide peamine eesmärk oli aga selleks ajaks saavutatud — Prantsusmaa tunnustas tšehhide ja slovakkide Rahvusnõukogu Pariisis kui Tšehhoslovakkia valitsust 29. juunil, Suurbritannia 9. augustil ja USA 3. septembril 1918. Tšehhoslovakkia hakati

ühtlasi pidama *Entente*'i poolel sõdivaks riigiks ja nii tagati talle koht tulevasel rahakonverentsil.

X-TOIMIKUD EHK ROMANOVITE PÄÄSTMINE

Eelnev moodustab tausta mõistmaks USA käitumist lähematel kuudel ja aastatel. Järgnevalt sündmustest, millega on seostatud loo kangelase, USA mereväehvitseri Sergius Riisi tegevust 1918. a Venemaal.

Seoses tšehhide-slovakkide väeosade eduka hargnemisega piiki Trans-Siberi raudteed ja enamlastevastaste jõudude aktiveerumisega otsustasid bolševikud juulis 1918 mõrvata nende käes juba mitu kuud vaevelnud viimase tsaari perekonna. Operatsioon teostati 17. juulil saladuskatte all, mis põhjustas hiljem arvukalt kuulujutte. Visalt levisid teated, et tegelikult nad päästeti ja niihästi Nikolai II kui tema lapsed elasid hiljem mitmel pool Ida-Euroopa riikides ning USAs valenimede all.

Ühe niisuguse legendi avaldas 1975. a USA publitsist Gay Richards. Tema versiooni kohaselt toimus Romanovite päästmine tänu inglaste, jaapanlaste ja eriti ameeriklaste luureorganite ühisoperatsioonile ning asjast olid huvitatud ning teadlikud ka paar juhtivat bolševikku. Richardsi lähteideeks oligi Lenini auvõlg Saksamaa ees. Tänuks Berliini toetusele enamlaste võimulepääsemiseks Venemaal olevat Lenin lubanud omakorda päästa keiser Wilhelm II nõo Nikolai II ja tema perekonna.

Richards kirjeldab, kuidas viimasel hetkel vahetati välja Romanovite perekonda valvanud enamlaste valvemeeskond ning täpselt sel ajal, kui Ipatjevi majas kõlasid saatuslikud lasud, lahkus endise tsaari perekond tegelikult varuväljapääsu kaudu majast ja ameeriklastest salaagentide saatel ka Jekaterinburgist. Kogu teekond läbi Lõuna-Venemaa kuni Odessani ja sealt Musta mere kaudu Euroopasse kestis Richardsi andmeil enam kui seitse kuud juulist 1918 kuni veebruarini 1919.

Operatsiooni üksikasjad olevat varjul Luure Keskagentuuri (CIA) arhiivis eritoimikus koondnimega *Chivers Papers*. Kapteni, hilisema admiral Newton A. McCully üldjuhtimisel viisid operatsiooni läbi kaks Ameerika mereväe luure esindajat, leitnandid Hugo William Koehler ning Sergius M. Riis. Nemand kandsid selle ettevõtmise põhiraskust, sest olid põgeneva seltskonna saat-

jaks, julgestajaks ning selle eest vastutajaks kõige pikema perioodi jooksul.

Tulevane admiral McCully teenis mitmel USA sõjalaeval juba sajandivahetusel, Vene-Jaapani sõja päevil viibis ta mereväeatašee abina Peterburis ja Kaug-Idas. Tema ettekanded äratasid tähelepanu ning peatselt tehti mehele ettepanek asuda mereväeluure teenistusse. 1914. a lõpul saadeti McCully taas Peterburi atašeeks, kuhu ta jäi kuni juulini 1917. Tema teeneks pidas Richards vene keelt oskavate ning vene olusid suurepäraselt tundvate Koehleri ja Riisi värbamist USA mereväeluure (*Office of Naval Intelligence*) teenistusse.

Mõlema mainitud agendi varasem elulugu ja isegi päritolu on jäänud tänini mõnevõrra müstiliseks. Kummagi mehe sündi tõestavaid dokumente pole säilinud või pole neid leitud. Teada on, et Hugh William Koehleri vanemad rändasid Ameerikasse Austriast 1849. a. Mõnedel andmetel võis poisi soontes voolata ka keiserlikku verd. Nimelt olnud tema tegelik isa hoopis Austria kroonprints Rudolf. Ta oli perekonda lapsendatud (sündinud ilmselt 1886. a) ning talle tehti lapsepõlves selliseid erandeid, mida vennad ja õed nautida ei saanud (Capelotti 1991: 9–10). Aastail 1906–1909 õppis Koehler tänu vanaisa Henry toetusele USA tunnustatud merekoolis Annapolise mereakadeemias. Enne I maailmasõda jõudis noormees teenida Hiinas ja Jaapanis. Samal ajal õppis ta vene keelt ja igatses pääseda Venemaale mereatašeeks (Capelotti 1991: 21). Aastail 1915–1917 teenis ta USA sõjalaeval “South Carolina”. Ametlike dokumentide alusel saadeti Koehler 1918. a alguses New Londonisse Connecticutis täiendusõppustele ning juulis 1918 Queenstowni Iirimaaal. Kohale jõudis ta Iirimaaale 17. augustil 1918 ja peamiseks tegevuseks sai võitlus Saksa allveelaevade, spioonide ja iiri separatistide (Sinn Fein) vastu, kes lootsid toetust Keskriikidelt. Nii kinnitab noor USA meresõitjate ajaloo uurija Peter Capelotti oma spetsiaalselt Koehlerile pühendatud monograafias (Capelotti 1991: 25). Tema versiooni järgi kohtusid admiral Newton McCully ja Koehler alles 1919. a Saksamaal. Seejärel saanud Koehlerist äsja Põhja-Venemaalt naasnud McCully abi USA delegatsiooni koosseisus Pariisi rahukonverentsil. Gay Richardsi versiooni kohaselt oli aga Koehler 1918. a suvel Queenstownis Iirimaaal ainult teoreetiliselt

ja McCullyt tundis ta samuti hoopis varasematest aegadest (Richards 1975: 140–141).

Capelotti ei maini sealjuures üldse Riisi-nimelist isikut. Ta tunnistab, et Koehlerist sai “meie mees Venemaal”, täpsemalt Odessas, aga seda alles alates 1920. aastast. Nimelt saabusid McCully ja Koehler Novorossiiskisse 21. jaanuaril 1920. Seal mindi veebruaris 1920 edasi Odessasse. Aga juba 1920. a novembri alguses oli kindral Wrangeli saatus Krimmis otsustatud. Koehler (ja McCully?) lahkusid Lõuna-Venemaalt Poola kampaania järel, kui Budjonnõi ratsaarmee Krimmi jõudis (Capelotti 1991: 168).

1921. a nimetati Koehler sõjaväeatašeeks Poolas. Hiljem, 1923. a tuli ta tagasi laevastiku teenistusse ja õpetas mõnda aega Newporti merekoolis, vahepeal ka Annapolises. Veebruarist 1929 kuni surmani 17. juunil 1941 elas ta suhteliselt tagasitõmbunult maal ja tegeles aiandusega. Vahepeal toimus aga aastatel 1933–1934 ootamatu ja seekord viimane suur seiklus — Koehler saadeti N. Liitu Briti luure esindajana?! Capelotti arvates ei tahtnud britid ilmselt oma mehega riskida ja värbasid selleks Koehleri. Teise oletusena pakub ta võimaluse, et Koehler tahtis leida mingeid jälgi äsja Prantsusmaal enamlaste salateenistuse poolt röövitud kindral Kutjopovist, ja läks seepärast tagasi lõvikoopasse (Capelotti 1991: 194).

KES OLII SERGIUS M. RIISI?

Veel põnevam on aga teise niinimetatud USA eriangendi Sergius M. Riisi elulugu. Tegelikult on Richards üks vähestest, kes temast üldse midagi on kirjutanud, ja ainult tema on avaldanud mõned fotod Riisist ning on kohtunud Riisi poja ja viimase perekonnaga. Paraku pole siiani USA arhiividest leitud Riisi isikutoimikut ning mitte kuigi palju tema tegevust, eriti aastaid 1918–1921 kajastavaid ametlikke dokumente, kuigi just tegevuse eest Venemaal annetati talle USA kõrge autasu *Navy Cross*. Etteruttavalt olgu mainitud, et ka Eestis leiduvad Riisi kohta käivad andmed on äärmiselt vasturääkivad.

Richardsi esitatud ja Sergius Riisi enda levitatud andmete kohaselt sündis ta 30. septembril 1883 New Yorgis hõberebastega kaupleva taanlasest ärimhe perekonnas. 12-aastaselt võttis ta et-

te oma elu esimese suure seikluse ja põgenes kodust ühele Inglise purjelaevale, millel koka abina jõudis välja Austraaliani. Sealt saadeti poiss tagasi. Tänu sellele reisile jäi elu lõpuni külge hüüdnimi "Skipper". Umbes aastal 1900 asus Sergiuse isa karusnahaäri tõttu elama Venemaale ja nimetati vahepeal koguni USA Peterburi saatkonna kaubandusatašeeks, tõsi küll, auatašeeks. Järgnevatel aastatel omandas Sergius täiuslikult vene keele ning tema inglise keelde ilmus isegi vene aktsent, mis hiljem enam ei kadunudki.

1903–1905 osales Sergius ühel polaarekspeditsioonil ning asus seejärel õppima Annapolise mereväekooli, mille oma sõnul lõpetas juunis 1907. Esimese maailmasõja eel asutas Riis väikese erisuguseid luureteenuseid pakkuva erafirma, mis aga väga tugevaid jalgu alla ei saanud. USA astumisel I maailmasõtta saadeti Riis Inglismaale ja ta osales koos Briti kuningliku laevastikuga miinide laskmisel Põhjamerre. 1918. a kevadel määrati ta esialgu tõlgiks ja seejärel USA mereväeataše abiks Venemaal. Siinkohal olgu täpsustatud, et mereväeataše abi (*acting*, ka *assistant Naval attache*) tiitlit kandsid mõned teisedki 1918. a Venemaal tegutsenud USA ohvitserid. Näiteks Hugh S. Martin või Earl L. Parker. Viimasest sai hiljem asekonsul Riias ning ta jäi Baltikumini kuni 1940. aastani. 1940. a suvel jäi tema kui ajutise asjuri ülesandeks likvideerida USA saatkond Riias (*Question...* 1986: 124). Parker ja Riis olid ka hiljem väga tihedas kontaktis.

SEIKLUSED 1918. AASTAL

Alates 15. maist 1918 aitasid Lääne riikide sõjaväeatašeed enamlastel kolida Petrogradist minema suuri sõjaväe varusid. USA-d esindas mereväeataše Peter I. Bukowski, kogu Ameerika sõjaväelist missiooni Venemaal juhtis samal ajal kolonel James A. Ruggles ning missiooni sideohvitseriks suhtlemisel enamlastega määrati Raymond Robins (Bacino 1999: 56–57). Need aukraadilt kõrgemad ohvitserid leiavad sageli mainimist Venemaa ja USA suhteid analüüsivates üldkäsitlustes, erinevalt mereväeataše abidest. Sergius Riisi tegevuse kohta 1918. a Venemaal võib eristada kolme versiooni.

Ühe ja kõige utoopilisema pani kirja eespool mainitud Gay Richards. Romanovite päästmise lugu ei ole eriti tõsiselt võtnud ükski ajaloolane, kuigi Riisi puudutavaid allikaid tundis Richards

suurepäraselt. Paraku oli Richardsi raamatu peamiseks eesmärgiks ilmselt müügiedu. Romanovite hukkamise kahtluse alla seadmine ja legend nende hilisemast põrandaalusest elust tunduvad nii uskumatud, et tagaplaanile jäävad ka mõned selle versiooniga kaasnenud asjaolud, mida tasub Riisi tegevust uurides siiski tähele panna.

Teise ja veel fantastilisema versiooni on esitanud Sergius Riis ise. Ilmselt hakkas ta koostama oma raamatu käsikirja juba 1920. või 1921. aastal. Lugu valmis 1922. a suveks, mil ta oli juba Eesti teenistuses. Paraku pole kindlat tõendit, et tegemist oli just selle käsikirjaga, millest 1935. aastal sai raamat pealkirjaga *Yankee komisar*. Kui see nii polnud, siis pole kahjuks teada, mis mainitud käsikirjast sai. Kirjutise esialgse pealkirjaga *Maiden Lane* ümberlöömise kirjutusmasinal võttis enda peale Tallinnas asunud Briti konsulaadi passi- (luure)osakonna sekretär G. Joy Hailey. Võimalik, et tema säilinud paberite hulgast võiks leiduda käsikirja originaal.

Yankee komisar'is kirjeldab Riis, kuidas ta viibis augustis 1918 USA saatkonnas Petrogradis, kuigi raamatus ei mainita peaaegu üldse aastaid ja kuupäevi. Saatkonda olevat helistanud tema ametivend Briti esindusest ning teatanud sealse mereväeatašee kapten Francis Cromie tapmisest ning enamlaste sissetungist saatkonda. Teadaolevalt oli Cromie seotud esseeride mässukatsega ja ta tapeti 31. augustil 1918.

Atašeed otsustasid saatkonnast ja Petrogradist põgeneda. See ei õnnestunud Vologda ja Põhja-Venemaa suunas, kus sel ajal viibisid *Entente*'i riikide diplomaatilised esindused. Mehed arreteeriti ja eskorditi kahe punase komissari poolt Moskvasse Tšekaa peakorterisse. Teel sinna tapsid atašeed neid saatvad punased komissarid ja viimaste dokumente kasutades jätkusid lausa bondilikud seiklused. Sergius Riis tõusis komissar Vassili Galinski nime all väga kõrgete ametiteni ning puutus sealjuures kokku Trotski jt enamlaste liidritega. Odüsseia lõppes alles jaanuaris 1920 Odessas. Seal pääses Riis ühele Kreeka laevale, mis viis ta Konstantinoopoli. (Riis 1935.) Gay Richards oletas, et Riis kirjutas sellise seiklusjutu sihilikult, varjamaks oma tõelist missiooni Romanovite päästmisel.

KUS OLI RIIS 1918. AASTAL?

Millega Riis siis tegelikult Venemaal tegeles? Kahjuks leidub selle kohta vaid üksikuid tõendeid. Tema kuulus kindlasti sellesse pisut vähem kui 5000-mehelisse ekspeditsiooni, mille saatmise Põhja-Venemaale kiitis Wilson heaks mais 1918. See väeosa pidi tegutsema Inglise kindrali ülemjuhatusel all ja ülesandeks sai liitlaste sõjaväe ladude kaitsmine sakslaste ja soomlaste võimalike rünnakute vastu. Kennan nimetab seda ekspeditsiooni ameeriklaste üheks kõige ebaõnnestunumaks operatsiooniks Venemaal (Kennan 1958: 379). Alates septembrist 1918 toimusid Põhja-Venemaal juba mitmed tõsised kokkupõrked liitlaste ja enamlaste vahel, kusjuures ameeriklased kandsid järgnevate lahingute põhiraskust (Dobson, Miller 1986: 133). Miks lahinguteni jõuti, oleks aga hoopis omaette teema. Olgu vaid mainitud, et ameeriklaste kaotused osutusid küllaltki suureks, ulatudes enam kui 500 meheni.

Eesti Riigiarhiivis Riisi isiklike paberite seas on säilinud üks lühike ingliskeelne kiri 24. augustist 1918, mis on kirjutatud USA sõjalaeva "Housatonic" pardal. Sellest võib järeldada, et Riisile määrati mingisugune uus ülesanne (*new duty assignment*) ja ta oli sunnitud kiiresti lahkuma. (ERA, f 4002, n 1, s 8, l 5.) See aga tähendab, et ta ei saanud olla juulis 1918 Siberis ega Romanovitega tegelda. Kirjast võib järeldada, et Riis lahkus Põhja-Venemaalt rongiga, aga mis oli sõidu sihtkohaks — kas Vologda või Petrograd? Kui sihiks oli viimane, siis pole välistatud tema osalus augusti lõpu sündmustes Petrogradis. Seega võis ta olla esseeride mässu tunnistajaks ja viibida endises USA saatkonnas Cromie tapmise ajal. Kuid vähemalt oktoobri keskel 1918 on ta juba Arhangelskis tagasi. See tähendab, et seiklused komissarina Venemaal on vaid hea fantaasia vili.

Augustis 1918 Vologda kaudu Arhangelskisse jõudnud USA suursaadik Venemaal David Francis saatis 18. oktoobril 1918 Washingtoni telegrammi kokkuvõttega vestlusest Briti kindrali Edmund Ironside'iga. Selles teatas saadik muuseas, et *acting naval attache* Riis pöördus äsja tagasi retkelt raudteed kaitsvate liitlaste väeosade juurde (*from the railroad front*). Riisi kinnitused olid Ameerika ning eriti Prantsuse sõdurid väga rahulolematud, sest nendeni olid jõudnud kuuldused peatselt sõlmitavast vaherahust.

Prantslased olla pärast seda avalikult keeldunud edasi sõdimast, sest nad ei tahtnud sõida inglaste huvide eest Põhja-Venemaal. Ameeriklased olid nakatunud samasugustest meeleoludest, kuigi Riis olevat neid veennud, et vaheahu pole veel alla kirjutatud ja sõda jätkub (Francis 1921: 294). Seega võisid Riisi eriülesanneteks augustist kuni oktoobrini 1918 olla luure ja vastuluure liitlaste vägedes, aga seda mitte eriti kaugel Arhangelskist. Võimalik, et ta pidi tegelema ka propagandaga võitlusvõime ja meeleolude tõstmiseks ameeriklaste seas. Oma hilisemas ametlikus eluloos kinnitas Riis, et ta osales lahingutes Arhangelski lähedal veel jaanuaris ja juunis 1919 ning seejärel esindas USA mereväge Denikini vägede juures, seda siis juba eespool mainitud admiral McCully alluvuses.

RIISI KONTAKTID EESTIGA

Millal Riis sai teadlikuks Eestist ja eestlaste olemasolust? Üsna tõenäoliselt juba enne I maailmasõda koos isaga Peterburis ja mujal Venemaal tegutsedes. USA-l oli oma kaubandusesindaja "Revalis" juba XIX sajandil ning järgnevad suhted püsisid regulaarsed, ehkki mitte alati ühesuguse huviga. Ilmselt õppis Riis samal ajal ka näiteks soome keelt, mida ta mõnedel andmetel oskas päris hästi. Puuduvad aga andmed, et Riisil oleks 1918–1919 olnud kontakte nn Eesti leegioniga või teiste eestlastega, kes sel perioodil samuti Põhja-Venemaal tegutsesid. Juba iseseisvunud Eesti riigiga võis Riis kokku puutuda esmakordselt alles 1919. a suvel.

Märtsis 1919 otsustas Ameerika delegatsioon Pariisi rahukonverentsil saata Baltikumi sõjalise erimissiooni eesotsas kolonel Warwick Greene'iga (Foglesong 1995: 245; *Question...* 1986: 41). Peatselt otsustati sinna saata ka senine USA mereväeatašee Skandinaavias John Gade. Viimane kinnitas, et Eesti ja Baltikum väärivad igakülgset toetust. Mõned teisedki USA Vene-ekspertid soovitasid juba Pariisi konverentsi ajal Balti riike tunnustada.

Siiski jäi kõlama arvamus, et baltlastel puudub enesemääramise kogemus ja kuna seal esineb kalduvusi enamlusele, siis ei saa nende iseseisvust tunnustada. Samas oldi valmis sinna saatma ajutist asjurit või erikomissari. John Gade hakkaski kandma

tiitlit *USA commissioner* Baltikumis ning saabus koos abilistega novembris 1919 Tallinna (Gade 1942: 154).

Leedust pärit ajaloolase Tarulise arvates suhtus Gade Balti ja eriti Leedu poliitikutesse teatud eelarvamustega (Tarulis 1965). Ka Eesti puhul leidis Gade, et kui nad peaksid viima ellu enamlikke lubadusi maareformi osas või sõlmivad enamlastega rahu, siis tuleb abi peatada (Foglesong 1995: 245–261).

Veel varem, kui Gade'ile allutati kõik USA esindajad Baltikumis, tegutsesid siin juba Punase Risti esindused. Nimelt anti 1918. a suvel USAs teada kavast saata sõdivatesse piirkondadesse Punase Risti missioonid, mis kujunesid sageli katteks varjatud luuretegevusele. Esimesed sellised missioonid saabusid Baltikumi 1919. a kevadel ja hoolitsesid peamiselt sõjavangide vabastamise ja vahetamise eest, aga tegeldi ka muuga. Näiteks sai Ameerika Punase Risti *commissioner* Lääne-Venemaal ja Baltikumis kolonel Edward Ryan novembris 1919 medali Judenitšilt abi eest, mida osutati Loode-Venemaa armeele. Narvas paiknes spetsiaalne Punase Risti kontrollpunkt, mida juhtis kapten Allen Campbell Robinson, kellele allusid veel kapten Wilbur F. Howell, leitnant Clifford Blanton, leitnant George Winfield jt (*Question...* 1986: 75).

1919. a suvel saabus Soome lahte seitse suurt USA laeva, lastiks 18 000 tonni jahu, 1500 tonni peekonit ning tuhandeid tonne muid toiduaineid. Tegemist oli USA omapärase panusega võitluses enamluse vastu, millega tegeles Hooveri juhitud ARA ehk näljahädaliste abistamise ühendus.

Suurema osa Ameerika ametnike jaoks oli otsene sõjaline sekumine Baltikumis mõeldamatu. See ähvardas kaasa tuua niihästi suuri ohvreid kui ka arusaamatusi liitlastega. Seepärast piirduti nn humanitaarabiga, enamlust loodeti võita leivaga.

Sergius M. Riis liitus Riias paikneva USA komissariaadiga (*Office of the commissioner of the U.S.*) ametlikult alles 1920. a mais, mil seda asutust hakkas juhatama John Gade'i asemel uus mees Evan E. Young. Viimase alluvuses saabusid Baltikumi mitmed teisedki tulevased USA välispoliitikat ja diplomaatiat suunavad mehed, sealhulgas Loy Henderson, Robert F. Kelley jt. Need mehed rajasid hiljem Riigidepartemangus tugeva Vene-probleemidega tegeleva suuna, sealjuures juhatasid Young ja Kelley pikka aega Riigidepartemangus rajatud spetsiaalset Ida-Euroo-

pa osakonda ning tänu neile muutusid USA esindused Baltikumis 1920.-1930. aastatel peamisteks Venemaa kohta informatsiooni hankivateks ja Vene-eksperte ettevalmistavateks keskusteks (Propas 1984).

Evan E. Young püüdis 1920. aastast kuni 1922. a kevadeni korraldada Washingtoni ja eriti Riigidepartemangu vastuseisu Balti riikide *de jure* tunnustamisele. Ta saatis sinna regulaarselt vastavaid ametlikke ettepanekuid (*Question...* 1986: 150–153). USA ametivõimud jäid siiski kindlaks ühtse ja jagamatu Venemaa põhimõttele, see kuulus omapäraselt koos rahvusliku enesemääramise ideega ameeriklaste poliitilisse leksikoni. Washingtoni segas ka demokraatliku Venemaa uue suursaadiku Boris Bahmetjevi tegutsemine. Viimane andis Wilsonile oma volitused üle juulis 1917 ja jäi ametisse kuni 1922. a kevadeni (Budnitski 2000: 134–166). Bahmetjevile eraldati USA poolt ulatuslikku krediiti ning miljonitesse dollaritesse ulatuvat abi. Suur osa sellest jõudis lõpuks Venemaale. Bahmetjevi loobumine aktiivsest poliitikast polnud siiski ainuke põhjus, miks USA lõpuks Balti riike 1922. a suvel *de jure* tunnustas (Medijainen 1992).

Sergius Riisi tegevusest USA komissariaadis Riias, tema tööülesannetest ja tegevuspiirkonnast pole teada kuigi palju. Ta osales aktiivselt Riias asutatud, enam kui 20 meest ühendava *The American Luncheon Club*'i tegevuses. See klubi oli mõeldud eeskätt siin ametiasjus viibivate ja ajutiselt Baltikumi külastavate ameeriklaste omavahelise suhtlemise hõlbustamiseks. Riisi peamiseks huviobjektiks jäi siiski Eesti, just neil aastatel kujunes tal tihe kontakt mitme Eesti poliitiku ning sõjaväelasega. Tõenäoliselt tekkiski alles siis Riisil idee esineda väliseestlasena, kes nüüd Ameerikast tagasi tuli ja on valmis Eesti riigi teenistusse astuma. Kohane perekonnanimi oli üheks sobivaks ajendiks. Miks Riis USA riigiteenistusest lahkus, pole teada. Hilisematel hinnangutel oli tegemist nn kahtlaste asjaoludega. Viidati tema sidemetele vene emigrantidega, aga ka seotusele enamlaste organiseeritud pseudopõrandaaluse organisatsiooniga "Trust". Nii-sugustesse kahtlustustesse võiks suhtuda skeptiliselt, sest "Trust" sündis siiski mõnevõrra hiljem, alles pärast seda, kui Riis oli juba Eesti riigi teenistusse astunud.

Võib oletada, et mainitud USA komissariaadi tegevus Riias oli 1922. a kevadel juba ngunii lõppemas ja et loodavasse USA

saatkonda talle mingit uut ametikohta ei pakutud, siis otsustas Riis vastu võtta Eesti välisminister Ants Piibu pakutud suhteliselt kõrge ametikoha Eesti saatkonnas Londonis. Selle nimel luiskas Riis Eesti ametivõimudele, et ta on päritolult eestlane, ning taotles Eesti kodakondsust. See palve täituski 1922. a septembris. Kuid juba alates aprillist 1922 võeti mees Eesti sõjaväe teenistusse ja talle anti kapteni auaste. Ühtlasi pidi temast saama ka välisministreeriumi esindaja. Kuni viimase ajani puudusid andmed, kes Riis tegelikult on, ja võeti tõena tema enda sõnu, mille alusel täideti mehe teenistusleht aastail 1922–1923. Iseküsimus on, kas isegi Ants Piip ei teadnud Riisi tegelikku minevikku. Igal juhul sai välisminister Piibust Riisi veendunud toetaja ja suhteliselt lähedane sõber, kes jäi temaga kirj vahetusse ka pärast 1923. aastat, mil Riis skandaaliga Eesti teenistusest lahkuma pidi.

INTRIIG LONDONIS

22. mail 1922 kirjutas alles paar kuud tagasi Londonisse jõudnud Eesti saadik Oskar Kallas oma päevaraamatusse: “S. Riis, Saatkonna uus I sekretär — sõjaväeline atašee, tuli praegu (kl. 1), Tallinnast üle Hulli siia. Tal on nähtavasti laiemad ülesanded, mis mulle tundmata, kuna ta oma asju näit. temale määratud tuppa ei lasknud viia, vaid seletas, et ta ülesanded talle ei luba Saatkonda elama jääda ja et ta umbes 5-toalist erakorterit tarvitab, “et läbi käia”” (ERA, f 1583, n 1, s 642, l 129).

Sekretäril oli kaasas välisminister Piibu toetus ja soovitus kiri, milles ta selgitas uue mehe saatmist, sest Riisil olid määratud sidemed Inglise sõjaväes ja diplomaatilistes ringkondades (ERA, f 1583, n 1, s 641, l 7).

Saadiku sissekannetest päevaraamatus õhkub rahulolematust oma uue alluvaga, kellel näivad olevat palju paremad eeldused Londonis läbi lüüa kui temal endal. Heale inglise keelele lisanduvad arvukad tutvused nii ameeriklaste kui inglaste seas ja suurepärase välimus. Viimast rõhutas Riis kohe erilise mundriga.

Juba 21. juulil 1922 sai Kuresaeres puhkav Ants Piip Riisilt ingliskeelse kirja, milles viimane muuseas teatas: “Lisan siinjuures foto oma paraadmundrist (*court uniform*), mille ise tellisin ja kujundasin. Lisan ka arve — 110 naela: 18 šillingit: 8 penni. Maksin oma taskust ja oleksin tänulik, kui te saaksite kompen-

seerida, sest see on vaid esindusvorm.” (ERA, f 4002, n 1, s 20, l 19.)

Mundrist kujunes peatselt väike skandaal, mida võimendas proua Aino Kallase analoogiline probleem tema enda esinduskleidi ja sinna juurde kuuluvate sulgedega. Riisi mundrit kritiseeris A. Kallas üpris karmilt: “[---] hankis endale fantastilise hoo- vimundri, mis kultikanditega oli ilustatud õlgadest püksisäär- teni ja mille juurde kuulus kolmnurkne sulgtuttidega admirali- kübar.” (Kallas 1945: 51.) Aino Kallas teeb oma mälestustes Riisile korduvalt ja mitmel puhul teadlikult ülekohut. Ilmselt oli konflikt tema ja Riisi vahel üsna terav. O. Kallase sõnul käi- tunud Riis “häbematult teenija, kaaslaste, minu ja minu naise vastu” (Eesti Kirjanduslooline Arhiiv, f 186, m 86:1, l 77–78).

Aino Kallas ei varja, mida tema ja tõenäoliselt ka Oskar te- gelikult pelgasid: Riis näis algusest peale olevat seadnud enesele sihiks saada ise saadikuks ja toimis hoolimatult selle järgi. Saadi- ku proua ei selgita, mida siis Riis tegelikult tegi, kuidas ta toimis, et see neile ei meeldinud. Ta annab vaid mõista, et Riisi nime- tamine Londoni oli riiklikust seisukohast mõistatuslik ning Eesti huvidele kahjulik (Kallas 1945: 51, 1958: 73).

RIISI TEGEVUS LONDONIS

I sekretäri ja sõjaväelise atašee Sergius M. Riisi tegevus oli Londo- nis üsna mitmepalgeline. Eeskätt täitis ta muidugi Tallinnast tule- vaid instruksioone ja esindas Eesti kaitsejõudude huve 1920. aas- tatel kogu Euroopa ja eriti Eesti jaoks kõige olulisema riigi pea- linnas. Siinkohal ei peatuks sõjaväeatašee igapäevase töö rutiinil, mis sisaldab informatsiooni vahendamist, oma riigi huvide ja vajaduste tutvustamist ning nende kaitset. Atašee ülesandeks oli näiteks Eestile vajalike relvade ja muude kaitseotstarbeliste vahendite muretsemine. Ta püüdis hankida Suurbritanniast või- malusi Eesti ohvitseride täiendus- ja väljaõppeks. Selleks tuli sõlmida ja arendada tihedaid suhteid Inglise vastavate ametiasu- tustega. Riisi puhul tähendas see mitmeid avalikke esinemisi Eesti tutvustamiseks erinevates klubides ja sõjaväeosades. Tema osales ka rahvusvahelise komisjoni töös, mis tegeles Lääneme- re puhastamisega sõjaaegsetest meremiinidest. Mõnel juhul võis märgata teatud arusaamatusi Riisi ja Eesti sõjamineisteriumi vahel

seoses paari tellimusega, mille puhul heideti Riisile ette omapead tegutsemist, kuid sõjaväelased jäid temaga üldjoontes rahule.

Probleeme tekitas Riisi soov kaasa rääkida Eesti välispoliitika kujundamisel ning eriti katsed teha seda jõulisemalt, aktiivsemalt, kui olid valmis Eesti enda diplomaadid. Oma hilisemas pöörumises Eesti võimude poole meenutas Riis kaht suurt saavutust, mis õnnestusid peamiselt tänu temale. Esiteks pidas ta enda teeneks, et USA Eestit ja teisi Balti riike 1922. a suvel *de jure* tunnustas. Teiseks kinnitas Riis, et Inglismaa andis Eestile nn julgeolekuga-rantii olla abiks hädaajal (ERA, f 4002, n 1, s 20, l 132). Mõlema mainitud suure saavutusega on lood enam kui kahtlased. Kindlasti oli Riisil nii inglaste kui ka Londonis töötavate ameeriklaste seas olulisi tutvusi. Saadik Kallas tunnistas, et USA suursaadik Londonis võttis eestlasi isiklikult vastu just nimelt tänu Riisi vahendusele. Tõepoolest pakkus Riis välja nn oma "skiimi" ehk kava, kuidas kiirendada USA *de jure* andmist. Selle kava kohaselt tuli Washingtonile esitada vastavasisuline noot, millega kaasneuksid mitmed kirjutised nii Euroopa kui ka USA enda ajakirjanduses. Riis rõhutas, et käituda tuleks eelkõige ameerikalikult. Plaani toetasid ka Leedu ja Läti esindajad Londonis. Vaid kümme päeva pärast Riisi ja Kallase kohtumist Londonis USA suursaadikuga järgnes 28. juulil 1922 USA ametlik *de jure* tunnustus Balti riikidele. Paraku oli kokkulangevus juhuslik ja tunnustamise taga oli hoopis tõsisem, juba aastaid kestnud diplomaatiline võitlus, mis nüüd edukalt lõppes. Siiski pole välistatud, et mingisuguse tõe lõpliku otsuse langetamisel andis Riisi tegevus või tema tutvused Riigidepartemangus.

Ka Suurbritannia tagatisi Eesti iseseisvusele oli kaubeldud juba välisdelegatsiooni päevil alates 1918.–1919. aastast. Sama idee oli välisminister A. Piibul muidugi meeles Riisi 1922. a Londonisse läkitades. Ta andis sekretärile kaasa juhised, mida saadik peaks kohtumisel Briti välisministriga järgima.

Nimelt võeti juba veebruaris Londonisse saadetud O. Kallas Inglise välisministri lord Balfouri poolt esimest korda vastu alles 13. juulil 1922. Saadik meenutaski sellel kohtumisel vastavalt Piibu soovitusel, et Inglise valitsus andis Eestile juba 25. septembril 1919 üle noodi, milles lubati arutada küsimust, kas ja kuidas Eestit toetada, kui talle kallale tungitakse. Nüüd palus saadik ammuse noodi saatuse kohta lähemat teavet. Ühtlasi kinnitas

saadik, et Eesti on valmis mis tahes tingimustel vastu tulema Briti igasugustele soovidele, olgu siis kaubanduslikele või muudele, seda nii Eesti maismaal kui ka territoriaalvetes. Välisministri täpsustava küsimuse peale kinnitas Kallas, et Briti laevastikul oleks võimalik Eestis sõeladusid soetada ja sealsetes sadamates ning laevatehastes tuldaks Briti laevadele kõigiti lahkelt vastu. Inglise välisminister pidas avaldust äärmiselt huvitavaks, kuid mingit siduvat lepingut või suusõnalisi lubadusi paraku ei järgnenud. Riis kinnitas siiski, et juba eelmisel päeval (12. juulil 1922) olid paar kõrgemat ohvitseri nii Briti sõjamineisteriumis kui Admiraliteedis kinnitanud, et valitsus pole Eesti abistamise vastu. Paraku ei tähendanud mõned vestlused sõjaväelastega veel mingeid kohustusi ega siduvaid lubadusi. Mingit garantiid Eestile ei antud ka edaspidi, pigem anti peatselt avalikult teada, et mingisuguse otsese sõjalise abiga ei tohiks Eesti arvestada.

VALEARVESTUS?

17. juulil 1922 tutvustas Sergius Riis Londonis Eesti kindralstaabi kava desarmeerimiskonverentsiks. Tegemist oli Eesti reageeringuga Nõukogude Vene ettepanekule kutsuda lähemal ajal kokku Läänemere-äärsete riikide desarmeerimiskonverents. Vastav ettepanek tehti Moskvast juba juunis 1922. Järgnes pikem ettevalmistusperiood, mis lõppeski 30. novembril 1922 Moskvast kokkutulnud konverentsiga. N. Venemaa vajas seesugust algatust eri põhjustel. Osalt oli see mõeldud omapäraseks vastusammuks Washingtoni merekonverentsile (novembrist 1921 kuni veebruarini 1922), kuhu Nõukogude delegatsiooni ei kutsutud.

Washingtoni merekonverentsil oli terve rida tahtmatuid tagajärgi, mida allakirjutajad ei osanud ette näha. Need takistasid või isegi välistasid võimaluse I maailmasõja järel tekkinud riikidel muretseda endale uusi sõjalaevu. Eesti tajus neid takistusi juba 1922. a ja mitte alles 1926. a, nagu arvab näiteks Donald Stoker (2000: 80) Pealegi polnud probleemiks mitte ainult uute laevade ostmine. Eesti püüdis juba 1922. a oma sõjalaevad inglastele maha müüa, et siis uued asemele osta. Ka Riisile anti Londonisse minnes korraldus uurida laevade ostu-müügi võimalusi, aga ta ei suutnud selles liinis midagi ette võtta.

Washingtoni merekonverents oli oma iseloomult desarmeerimiskonverents. Seepärast pidas ka Moskva tähelepanu võitmiseks vajalikuks kutsuda kokku desarmeerimisalane nõupidamine. Samas keeldus ta aga arutamast punalaevastiku piiramise küsimust, mis oli Venemaa naabritele Läänemere ääres just väga oluline. Niisugust tausta silmas pidades esitas Riis veel ühe huvitava ettepaneku, mis hakkas kandma nimetust Läänemere neutraliseerimise kava.

Ants Piibule tutvustas S. Riis oma projekti juba 5. juulil 1922 (*Public Record Office*, FO 371/9269). See nägi ette rahvusvahelise lepinguga garanteeritud neutraalse Läänemere piirkonna loomise 13. meridiaanist ida poole. Tegemist oli ideega siduda punalaevastik mingisuguse rahvusvahelise lepinguga, et sel teel tagada ühtlasi vähemalt kaudne kontroll tema suuruse, relvastuse jms üle. Nii lootis Riis vähendada ohte, mida tajusid kõik väikeriigid. Vastav nõupidamine pidi kokku tulema Rahvasteliidu egiidi all, aga peamiselt Eesti juhtimisel ja organiseerimisel. Riis rõhutas, et hiljutised muutused Saksa- ja Venemaa suhetes (Rapallo leping) sunnib niisuguse konverentsi kokkukutsumisega kiirustama.

Kuivõrd olid välisminister Piip ja Riis sellist kava jõudnud omavahel kooskõlastada, pole täpselt teada. Veel enne, kui välisminister jõudis nüüd konkreetsele skeemile reageerida, hakkas Riis seda Londonis juba tutvustama ja propageerima. Idee isenesest polnud sugugi uudne. Vastavad punktid olid kirjas Tartu rahulepingutes, mis N. Venemaa kirjutas alla Eesti ja Soomega 1920. a. Seal oli juttu nii Soome lahe neutraliseerimisest kui ka Eesti alalisest neutraliteedist. Hiljem idee mõnevõrra vaibus. Aga samal päeval kui Riis saatis kava Piibule, kohtus O. Kallas Rootsi saadiku Palmstiernaga Londonis ja viimasega koos arutati samuti Läänemere neutraliseerimise kava ning võimalusi sõjalaevade vähendamiseks. Rootsi esindaja arvas, et Inglismaa oleks vististi neutraliseerimise vastu, sest viimase huvides olevat igas tähtsamas vees oma sõjalaevu pidada. Põhjalikumalt tutvustas Rootsi saadikule oma kava Riis ise lõunal Eesti saatkonnas 14. juulil 1922. Seekord arvas Palmstierna, et ka Prantsusmaa on niisuguse plaani vastu (EKLA, f 186, m 83:5). Riis jätkas plaani tutvustamist asjaosaliste riikide diplomaatidele ja eriti sõjaväeatašeedele. Nii jõudsid need kiiresti vastavate riikide valitsusteni ja idee teki-

tas suhteliselt suurt elevust kõikjal. Paraku selgus üsna peatselt, et plaan ei sobi isegi Eestile, rääkimata Suurbritanniast ja teistest Läänemere-äärsetest riikidest. Ants Piip hoiatas saadik Kallast juba 24. juulil 1922, et Riisi kavatsus Balti mere neutraliseerimise konverentsi asjus on praegu varajane.

Hiljem kordas ta sama Riisile endale pikemalt: “[---] mis puutub Teie poolt ettepanud Balti mere neutraliseerimise ja desarmeerimise konverentsi kohta, siis on siin V. Valitsus väga tagasihoidlik ja ei taha oma peale ühtegi algatust võtta. Ma arvan isegi, et pole meie poolt tark seda küsimust algata, võib olla isegi sellega mitte nõus olla, sest vaevalt oleks see tõsiselt meie huvides, kui briti, prantsuse ehk ameerika laevastikul Balti merde sõit keelatud ja seega hädakorral võimata just meile abi anda.” (ERA, f 4002, n 1, s 20, l 67–67p.)

Tegemist oli kahe põhimõtteliselt erineva nägemusega rahvusvahelistest suhetest ja rahu kindlustamise võimalustest Läänemere ääres 1922. aastal. Riisi ettepanek lootis Eesti julgeolekut kindlustada läbi rahvusvahelise koostöö, läbi konverentside ja neil väljatöötatavate ühisdokumentide ning -põhimõtete või ideaalide kaudu. Ta püüdis N. Venemaad kaasa tõmmata nn positiivse kaasamise abil, teha lepingute ja mingi julgeolekurežiimiga sidudes. Idee lähtus eeldustest, et lisaks Eestile on rahust ja *status quo*’st vähemalt Läänemere piirkonnas huvitatud kõik lähemad naabrid.

Eesti poliitikud ja diplomaadid, aga ka teiste riikide esindajad mõtlesid siiski vanades reaals poliitilistes kategooriates. Julgeoleku kindlustamise vahendit nägid nad eelkõige sõjalises koostöös, sõjalistes liitudes ja rahu parimaks tagatiseks pidasid nad sõjaks valmistumist. Võimalik, et takistus idee realiseerimiseks tulenes ka Eesti poliitikute ja diplomaatide kogenemusest. Eesti esindajad kohkusid ehk ära nii julgest ettepanekust, et nemad peaksid juhtima Läänemere neutraliseerimise väljatöötamist. Kardeti kolleegide negatiivseid reageeringuid.

Ettepanek oli siiski uudne ja harjumatu ning pakkus diplomaatidele ja sõjaväelastele Läänemere ümber kõneainet veel mitmeks aastaks. Riisi toetada paraku ei julgetud, ideed peeti ebaõnnestunuks ja Riisist sai rünnakute märklaud. Pealegi tekitas Eestis kadedust tema suhteliselt kõrge töötasu, vastav järelepärimine kõlas koguni Riigikogus. Riisi positsioone nõrgendasid oluliselt tülid saadiku ja Aino Kallasega. Lugu lõppes terava sõnavahetu-

se ning Sergius Riisi vabastamisega ametist 1923. a algul. Uus välisminister Aleksander Hellat asus täielikult Kallase poolele ja kutsus Riisi jõuludeks 1922 Tallinnasse aru andma.

Briti konsul Tallinnas J. E. P. Leslie saatis uuele välisministri-le Curzonile 23. jaanuaril 1923 põhjaliku ülevaate kõigest, mida tal õnnestus Riisi kohta teada saada. Ta kinnitas, et Riisi plaan Läänemere neutraliseerimiseks oli Eesti diplomaatide kinnitusel ainuüksi tema enda eraviisiline algatus. Välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Eduard Virgo rõhutas Leslie'le, et see polnud ainuke Riisi omatahtsi, ilma ministeeriumi heakskiiduta tegutsemine.

Selleks ajaks olid ka Tallinnas teatavaks saanud mõned faktid Riisi varasemast eluloost, mida ta kas salgas või mille kohta Eesti võimudele otseselt valetas. Riis ei suutnudki tõestada, et ta ikka oli USA merekoolis Annapolises õppinud ja omas õigust ennast *commander*'iks kutsuda. Pikantsust lisas fakt, et sel ajal saadi teada Riisi Ühendriikides elavast abikaasast, kuigi ta Eestis esines poissmehena. Paraku pole tänaseni leitud andmeid tema esimese abielu kohta, teada pole isegi naise nimi, abiellumise aasta, laste olemasolu jms. Oma raamatus *Yankee komisar* rääkis Riis küll ühest fiktiivsest abielust aitamaks kena daami Venemaalt välja pääseda, kuid see lugu lõppes enne, kui ta Eestisse jõudis.

Saadik Kallas kinnitas Hellatile, et "Inglise Foreign Office ja sõjaministeeriumil olnud juba pikemat aega (igatahes juba septembris 1922) S. Riisi minevik teada. Olla "imetletud", miks eestlased ta oma teenistusse võtnud ja olla ettevaatlik oldud temale teadete andmisega. Igatahes läheb siin siis veel mõni aeg elada, enne kui umbusaldus väheneb. Mulle on arusaamata, miks S. R-i minevik, millest tema ametisse võtmisel ometi teada pidi olema, minu eest salajas hoiti ja mind seda enesel siin lasti leida." Saadikule olevat Londonis mõista antud, et tavaliselt luurega seotud tegelasi ei võeta diplomaatilisse teenistusse. Kallase sõnul olnud Riisi "minevik (Ameerika salakuulaja) juba tema ametisse võtmise ajal kodumaal tuttav olnud. Alles tema tegevus Londonis ja tema kriminaalsete kalduvuste praktiline avaldamine sundis [---] lähemalt uurima, kes ja mis S. R. on." (EKLA, f 186, m 86:1.)

Aino Kallas kinnitas oma päevaraamatutes peaaegu rahulolevalt, et "mr. R. peeti ühe suure riigi agendiks või rahvapärasemalt üteldes salakuulajaks ja ta kadus niisama äkitselt kui oli ilmunud".

A. Kallas luiskab, kinnitades, et “meie esimene sekretär kapten Riis kutsutakse ära, põhjustel, mida me veel ei tea.” Samas on ta tulemusega rahul: “see puhastab siin õhku, mis hakkas juba olema lausa kõrvetav.” (Kallas 1945: 51, 1958: 73.) Aino Kallas teadis põhjusi päris täpselt, tema ise oli neist üheks.

EDASINE SAATUS

Sergius Riisi lahkumine osutus talle küllaltki valuliseks. Meeleheites nõudis ta O. Kallaselt avalikku vabandamist Riigikogu ees, ähvardas teda kohtuga ja oma rohkete tutvuste kasutamise saadiku karjääri rikkumiseks. Kõik see ei aidanud ja ametlikult alates 1. märtsist 1923 polnud Riis enam Eesti riigi teenistuses. Riis keeldus ära andmast oma diplomaatiliselt passi ja sõitis peatselt tagasi Ameerikasse. Seal üritas ta taaskäivitada oma sõjajärgset firmat, mis pakkus mitmesuguseid luureiselooga teenuseid välismaal, aga ka näiteks töölisliikumise vastu. Kahjuks ei sujunud see äri mitte kõige paremini.

1923. a teisel poolel püüdis Riis veel kahel teel Eesti teenistusse kaudselt tagasi pöörduda.

Juulis 1923 saatis Riis Tallinna välisministeeriumisse pikema seletuskirja ja palus õiglus taas jalule seada. Ühtlasi teatas ta, et Eesti konsul New Yorgis Hans Leoke olla tema juures käinud ja palunud abi USAs ilmuva kommunistliku meelsusega väliseestlaste ajalehe *Uus Ilm* kahjutuks tegemiseks. Ta teatas oma valmisolekust asjas kaasa lüüa, kui Eesti võimud teda rehabiliteerivad. Siis selgus aga, et Riis oli kava taas ise välja töötanud ja hoopis Leokesele vastava ettepaneku teinud. Konsul koguni protesteeris ja kinnitas, et ei võta Riisi seetõttu enam kunagi jutule.

Teise katse tegi Riis läbi relvade kaubitsemisega tegeleva inglise firma Dashwood & Partners. Viimane pakkus sõjavarustust ka Balti riikidele ja Riis oli äriühenduses juba Londoni päevil. Nüüd tegi ta eraviisiliselt ettepaneku rajada Eestisse firma äriesindus. Seda plaani arutati ka Eesti kindralstaabis. Kindral Jaan Tõrvand leidis septembris 1923, et Riisi tegevus Eestis ei või meile kahjulik olla, sest tema soovitud vaatluspunkt “rajatakse arvatavasti selleks, et näha ida poole. Mis ta seal näeb, see on meile ükskõik.” (ERA, f 957, n 11, s 237, l 87.)

Mõlemad plaanid nurjusid ja peatselt tegutses S. Riis juba Hiinas. Alates 1923. a lõpust asus ta naftaga tegeleva firma Standart Nobel teenistusse insener-konsultandina. Ühtlasi saatis ülevaateid Inglise lehtedele. Tõenäoliselt olid need ametid legaalseks kattevarjuks ka muule tegevusele. Riisil olid jätkuvalt tihedad sidemed mitte ainult Ühendriikide luurega. Ta hoidis kontakti ka Boris Savinkovi ja viimasega seotud inimestega. Pole andmeid, kas see on vaid omapärane kokkusattumus, et samadel aastatel ja aladel tegutses Kantoni ja Harbiini piirkonnas endine kõrge enamlane Vassili Jakovlev. Just nimelt Jakovlevi on seostatud sündmustega Jekaterinburgis juulis 1918 ning ühtlasi on teda peetud topeltagendiks, kes töötas nii tšekistide kui Inglise luure heaks. Riis ja Jakovlev puutusid suure tõenäosusega omavahel kokku juba 1918. a Venemaal. 1927. a saabus Riis tagasi Euroopasse. Peamiseks põhjuseks nimetas ta kodusõda Hiinas, mis jõudis Harbiini ja Kantoni piirkonda, kus Riis peamiselt tegutses.

Nüüd sai tema peamiseks tegevuspiirkonnaks Poola ja ta esindas seal ametlikult Standart Oil Company huve. 1932. a abiellus Sergius Poolas Elsaga, kes pärines Radziwillide perekonnast. 1930. aastate teisel poolel oli ta seotud eraettevõtlusega. Täpsemalt omandas ta kaks laeva ning tegeles kaubandusega. Samas jätkusid tema sidemed ilmselt nii USA, Poola kui Balti riikide luureesindustega. Mõnedel andmetel aitas just Riis organiseerida Läti luureteenistust.

Ta ei unustanud ka Eestit. 1927. a alguses tegi Riis konkreetse ettepaneku eestlastega koostööd jätkata. Ta lootis taastada oma õigused kui Eesti reservi arvatud ohvitser, kes ta formaalselt seni oligi olnud. Vastavas kirjas Jaan Tõrvandile palus Riis leida endale koht Eesti mereväes. Nii olla talle soovitanud nii kolonel Burvikov kui ka Eesti atašee Washingtonis kolonel Viktor Mut. Tallinna ja täpsemalt merejõudude juhataja Hermann Salza vastus oli karm: "Riis'i jaoks minul vaba kohta ei ole. Arvan, et tema vaevalt meile mingit kasu tooks." (ERA, f 495, n 7, s 4794, l 16, 22.) Lugu lõppes hoopis Sergius Riisi väljaarvamisega Eesti reservohvitseride ridadest 1928. aastal. Ettekäändeks oli tema Ameerika Ühendriikide kodakondsus, mida kolleegid Poola luurest kinnitasid. Eesti poliitiline politsei kogus mõnda aega veel andmeid Riisi kohta, aga muid ametlikke sidemeid ei taastatud. Samas ei tehtud Riisile takistusi, kui ta soovis Eestit külastada.

Üks selline külaskäik toimus 1929. a suvel, mil Riis elas lühikest aega Kuressaares, ilmselt taas Ants Piibu külalisena. Pärast seda külaskäiku katkevad Eestis leiduvad andmed Riisi saatuse kohta.

Poolas elas Riis kuni II maailmasõjani, mis tabas teda isegi varem, kui Saksa väed sinna sisse marssisid. Tema Königsbergis asunud viiemastiline kuunar "Andromeda" konfiskeeriti juba novembris 1938. Probleemiks sai võlg, sest Riis ei suutnud laeva eest tasuda. Asi oli aga tema väitel kinni natslikes seadustes, mis kehtestasid ranged piirangud valuuta ülekannetele. Riis pöördus abi saamiseks USA võimude poole. Ta lubas toimetada Inglismaale või Ameerikasse 1000 tonni Saksamaalt põgenevate inimeste vara ning 50–100 põgenikku, kui laev õnnestub kätte saada. Paraku müüdi laev 1939. a alguses oksjonil siiski maha (*The New York Times*, 9. II 1939).

Riis ja tema pere (abikaasa Elsa ning poeg Earl) pöördusid nüüd Ameerikasse. Teise maailmasõja päevil tegutses Riis taas ohvitserina USA mereväes. Sõja ajal ja eriti pärast seda säilisid tal suhted Eesti peakonsulaadiga ning mõnede Eesti endiste diplomaatidega, kel õnnestus USAsse pääseda. 1950. aastatel ja eriti 1961. a elas ta elavalt kaasa külma sõja kulmineerumisele ning Hruštšovi külaskäigule Ameerika Ühendriikidesse. Sel perioodil saatis ta ridamisi marksismi, Nõukogude Liitu ja selle liidreid analüüsivaid memorandumid presidentidele Trumanile, Eisenhowerile ja Kennedyle. Neis esines Riis Vene-küsimuste, aga ka Baltikumi eksperdina. Ta kinnitas, et oli 1923. a Eesti, Läti ja Leedu nõunikuks Rahvasteliidu küsimustes. Ühtlasi olevat ta sel ajal aidanud rajada Baltikumi põrandaalust luurevõrku, mis tegutses Riisi sõnul veel 1950. aastatelgi (Riis 1962: 55). Tegemist oli ilmse liialdusega, aga tundub, et Riisile tüüpilise liialdusega, mida ei tulekski väga pahaks panna. Sergius Martin Riis elas Eesti ja teiste Balti riikide saatusele aktiivselt kaasa ja püüdis vähemalt kaudselt neid toetada kuni oma surmani 12. märtsil 1963.

KAS RIIS OSKAS EESTI KEELT?

Kõige selgema vastuse niisugusele küsimusele andis Aino Kallas. Tema kirjutas halvustavalt: "mr. Riisi eesti keel oli puine" (Kallas 1945: 51). Toetudes Eestis leiduvatele paberitele ei tohiks tema keeleoskuses samuti kahelda. Riigiarhiivist võib leida mitmeid

eestikeelseid dokumente, millel Sergius Riisi allkiri. Kohati on tegemist pikkade ja erialaste tekstidega, mis on kirjutatud täiesti veatult. Kas see tähendab, et ta suutis eesti keeles kirjutada? Rääkis küll puiselt, aga kirjutab veatult? Siis pidi tema lühikese ajaga omandatud perfektne keel säilima ka pärast nelja Hiinas veedetud aastat, sest jaanuaris 1927 kindral Tõrvandile saadetud kiri oli samuti eesti keeles ja veatu!

Kahjuks puuduvad nii Eestis kui USAs andmed Sergius Riisi ema kohta. Isa oli küll Taani päritolu, aga see ei tähenda, et tema ema keel ei võinudki olla pärit Eestist. Kindlasti ei saanud aga Riis eestikeelset kooliharidust, kirjutama ja lugema õppis ta teistes keeltes. Eesti keelt võis ta omandama hakata alles aastail 1919–1920. Hilisematel kokkupuudetel Eesti poliitikutega 1920. ja veel 1940.–1950. aastatelgi ei kasutanud ta seda keelt enam kordagi (andmed Riisi sõjajärgselt erasekretärlt Jon Spellerilt). Seega võiks oletada, et Riis omandas eesti keele teatud tasemeni, mis lubas räägitust ja loetust aru saada ning isegi rääkida. Siiski tundub, et oma kirjades eesti võimudele aastail 1922–1923 ja hiljemgi kasutas ta mõne tõlgi abi. Paraku võib ainult oletada, kes see (need) inimesed olid ja kas selle kohta võiks olla säilinud mingeid allikaid.

VEEL LAHTISI KÜSIMUSI

Millised võiksid olla kirjeldatud episoodist — Sergius Riisi lühikesest, vähem kui aasta kestnud karjääril Eestis riigi teenistuses — tehtavad järeldused? Kõigepealt olid sellel mõned vahetud ja võimalik, et kogu Eestile saatuslikud tagajärjed. Tema konflikt saadik Oskar Kallasega ajendas viimast tõstma kõrgel tasemel küsimuse, “kas on Londoni ülepea militaar-atašeed vaja?” (ERA, f 957, n 11, s 237, l 38). Küsimus jõudis juulis 1923 valitsuse ja Riigikogu väliskomisjoni ühisele istungile. Kuigi sellel nõupidamisel jäi kõlama sõjaväelaste arvamus, et atašee ametikoht on siiski vajalik, siis tegelikult uut meest Londoni enam ei saadetud. Eestil polnud seega pärast Sergius Riisi ja 1923. aastat enam sõjaväeatašeed riigis, mida peeti sõdadevahelisel perioodil kõige olulisemaks teguriks rahvusvahelistes suhetes. Kas polnud see mitte Eesti välisesinduste väljaarendamisel üks suurematest möödalaskmistest

Washingtoni saatkonna sulgemise ja selle taasavamisest aastatel 1939–1940 loobumise kõrval? (Medijainen 1995.)

Mis oli aga Londonis kujunenud intriigi taga? Kas probleemiks olid vaid perekond Kallase ja Riisi iseloomujoontest tulenevad arusaamatused? Siinjuures tuleks meenutada, et diplomaatide ja sõjaväelaste vastuolud polnud kindlasti mingi spetsiifiline Eesti probleem. Tegemist on üldtuntud fenomeniga, mis tekitas probleeme alates atašeede ilmumisest riikide välissteenistusse XIX sajandil ja on jätkunud viimase ajani. Selliseid intriige ja kokkupõrkeid tunnevad paljude riikide välissteenistused (Vagts 1956, 1967). Diplomaadi ja sõjaväeesindaja funktsioonid ja otsesed tööülesanded on sageli põhimõtteliselt üksteisele vasturääkivad, seega on konfliktid sinna juba paratamatult sisse kodeeritud.

Teiselt poolt võiks küsida, kas Londonis aastail 1922–1923 juhtunud ei avaldunud esmakordselt see eri põlvkondade vaheline konflikt, mida on otsitud nn vapside liikumisest 1930. aastatel. Eesti juhtivatesse riigiametitesse sattusid iseseisvumise järel inimesed, kellel olid selleks kahtlematult suured teened. Samas vajasid 1920.–1930. aastatel kiiresti muutuv sise- ja eriti välispoliitiline situatsioon pidevalt värsket mõtet, mida vanad tegijad alati pakkuda ei suutnud. Tuletagem meelde, et Oskar Kallas oli 1922. a Londonisse saadikuks minnes juba 54-aastane. Meile jääb paraku vaid võimalus spekuloida mõttega, milliseks oleks kujunenud Eesti asend rahvusvahelistes suhetes, kui saadikukohale oleks tõusnud mõni Kallase noorem kolleeg.

Kolmandalt poolt tundub, et probleemiks kujunes erinev arusaam rahvusvahelistest suhetest või erinev maailmavaade. Eesti poliitiline ja sõjaajalugu ei tunne sellist konflikti, mida näiteks Soomes meenutatakse nn “majoritülina”. See avaldus juba kodusõja päevil 1918. a kevadel ja jätkus teravalt hiljemgi. Tüli väljendus vastuoludes Vene impeeriumis karjääri teinud ja hiljem aukraadilt mõnevõrra kõrgemate ohvitseride ning teiselt poolt Saksamaal koolituse saanud nn jäägrite vahel. Viimaste seas andsid tooni aukraadilt pisut madalamad, aga samas hoopis aktiivsemad ohvitserid.

Eesti sõjalisel, poliitilisel ja kultuurilisel eliidil oli võrdlemisi homogeenne taust. See tähendas, et rahvusvahelistes suhetes mõeldi ja käituti küllaltki sarnaselt. Tooni andis reaalspoliitiline mõtteviis, mis tähtsustas eelkõige otsest, sõjalist julgeolekut. Nii-

sugune mõtteviis leppis Eesti väiksuse ja nõrkusega ning vältis aktiivseid katseid olukorda kuidagi muuta. Kas Sergius Riis ei toonud USAst kaasa just seda teistmoodi mõtlemist, millest siin aru saada ei tahetud ega suudetud?

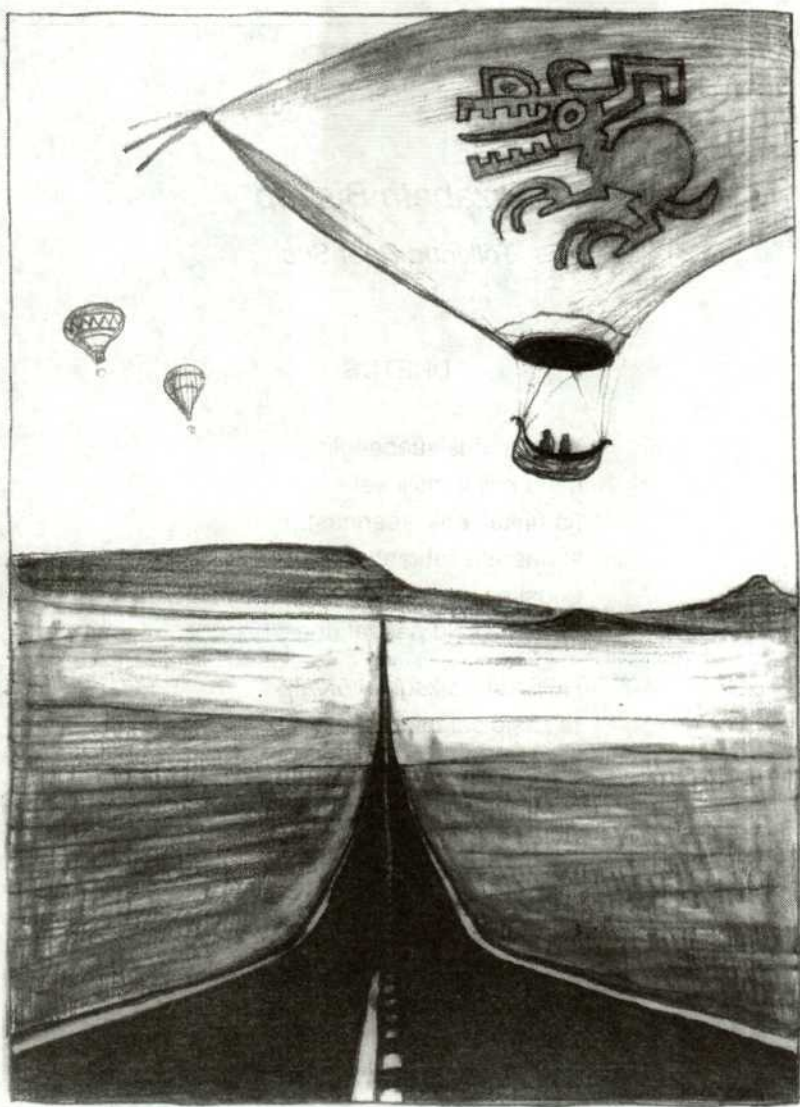
Kirjandus

- B a c i n o , Leo J. 1999. *Reconstructing Russia. U.S. Policy in Revolutionary Russia, 1917–1922*. Kent, Ohio, London
- B u d n i t s k i 2000 = Олег Будницкий. Б. А. Бахметьев — посол в США несуществующего правительства России. — *Новая и новейшая история*, Но. 1, стр. 134–166
- C a p e l o t t i , Peter Joseph 1991. *Our Man in the Crimea. Commander Hugo Koehler and the Russian Civil War*. University of South Carolina Press
- D o b s o n , Christopher, John Miller 1986. *The Day We Almost Bombed Moscow. The Allies War in Russia 1918–1920*. London, Sydney, Auckland, Toronto: Hodder and Stoughton
- F i c , Victor M. 1995. *The Collapse of American Policy in Russia and Siberia, 1918. Wilson's Decision Not to Intervene (March–October, 1918)*. East European monographs, No. CDXI, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York
- F o g l e s o n g , David S. 1995. *America's Secret War against Bolshevism. U. S. Intervention in the Russian Civil War, 1917–1920*. The University of Carolina Press
- F r a n c i s , David R. 1921. *Russia from the American Embassy. April, 1916–November, 1918*. New York: Charles Scribner's Sons
- G a d e , John A. 1942. *All My Born Days. Experiences of a Naval Intelligence Officer in Europe*. New York: Charles Scribner's Sons
- K a l l a s , Aino 1945. *Leiuretkeedel Londonis*. Vadstena
- K a l l a s , Aino 1958. *Suurlinnade udus ja säras*. Lund
- K e n n a n , George F. 1958. *The Decision to Intervene. Soviet-American relations, 1917–1920*. Vol. II. Princeton, New Jersey
- K i l l e n , Linda 1983. *The Russian Bureau. A Case Study in Wilsonian Diplomacy*. The University Press of Kentucky
- L ä h i a j a l u g u . XII klass. 2000. Koostanud Andres Adamson. Tallinn
- M a l k o v 1999–2000 = Виктор Мальков. Вудро Вильсон и Новая Россия (февраль 1917 — март 1918 г.). — *Новая и новейшая история*, Но. 6, стр. 110–128, Но. 1, стр. 123–166

- Mayer, Arno Joseph. 1967 (1968). *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and counterrevolution at Versailles, 1918–1919*. Weidenfeld and Nicolson
- Mayers, David 1995. *The Ambassadors and America's Soviet Policy*. New York, Oxford
- Medijainen, Eero 1992. USA *de jure* tunnustusest Balti riikidele. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2167–2179
- Medijainen, Eero 1995. Aino Kallas ja Eesti diplomaatia. — *Ajalaval. Kangelane ja väärtused*. Tartu—Helsinki, lk 54–66
- Nevakivi, Jukka 1970. *Muurmannin legioona. Suomalaiset ja liittoutuneiden interventio Pohjois-Venäjälle 1918–1919*. Helsinki
- Propas, Frederic L. 1984. Creating a Hard Line Toward Russia: The Training of State Department Soviet Experts, 1927–1937. — *Diplomatic History*, Vol. 8, No. 3, pp. 209–226
- Question... 1986 = *A Question of Trust. The Origins of U.S.-Soviet Diplomatic Relations: The Memoirs of Loy W. Henderson*. Edited, with an introduction, by George W. Baer. Stanford University, Stanford, California, Hoover Institution Press
- Richards, Gay 1975. *The Rescue of the Romanovs*. Old Greenwich, Connecticut: The Devin-Adair Company
- Riis, Sergius Martin (1935). *Yankee komisar*. New York: Robert Speller Publishers
- Riis, Sergius Martin 1962. *Karl Marx. Master of Fraud*. New York
- Stoker, Donald J. Jr. 2000. Unintended Consequences: The Effects of the Washington Naval Treaties on the Baltic. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. XXXI, No. 1, pp. 80–94
- Swettenham, John 1967. *Allied Intervention in Russia 1918–1919, And the Part Played by Canada*. London
- Tarulis, Albert N. 1965. *American-Baltic Relations 1918–1922: The Struggle over Recognition*. Washington
- Thompson, John M. 1966. *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace*. Princeton, New Jersey
- Unterberger, Betty Miller 1987. Woodrow Wilson and the Bolsheviks: The “Acid Test” of Soviet-American Relations. — *Diplomatic History*, Vol. 11, No. 2, pp. 71–90
- Unterberger, Betty Miller 1989. *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*. The University of South Carolina Press
- Vagts, Alfred 1956. *Defense and Diplomacy. The Soldier and the Conduct of Foreign Relation*. New York
- Vagts, Alfred 1967. *The Military Attache*. Princeton

Vihalem, P., J. Krastin, R. Šarmaitis 1954. *Ameerika-Inglise interventsioon Baltimaades aastail 1918–1920*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

EERO MEDIJAINEN (sünd. 1959), lõpetas 1983. a TRÜ ajaloolasena. Ajalookandidaat 1990. a Tartus, *dr. phil.* 1997. a, Tartu Ülikooli lähi-ajaloo õppetooli dotsent. *Akadeemias* avaldanud arvustuse koguteosele *The Baltic in International Relations* (1989, nr 8, lk 1750–1756) ja “Soome sillast nii või teisiti” (1998, nr 1, lk 176–183), järelsõna Brūno Kalniņši artiklile “Läti riigi rajamine” (1992, nr 4, lk 804–808) ja artiklid “USA *de jure* tunnustusest Balti riikidele” (1992, nr 10, lk 2167–2179), “Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene tööaasta” (1993, nr 4–5, lk 675–689, 1051–1069, 1083–1084), “Eesti välisministeeriumi viimased kuud” (1993, nr 11, lk 2323–2351, 2460–2461), “Konstantin Pätsi testamendist” (1995, nr 6, lk 1123–1135) ning “Orientatsiooniotsingu- test Eesti välispoliitikas” (1996, nr 3, lk 451–480).

KALLI KALDE

LUULET

Elizabeth Bishop

Tõlkinud Reet Sool

UNETUS

Kuu kirjutuslauapeeglis
näeb miljon miili eel
(ja uhkelt ehk iseennast,
ei naerata iial teel),
unest nii kaugel ära — ehk
on tema vaid päeval unes.

Hüljatud Kõiksuse kõrval,
ta käsib sel minna eest,
ja otsib mõne veesilma
või peegli, kus puhata teest.
Ämblikuvõrku kõik mured
ja kaevu meie eest

äraspidisse ilma
kus kura- on hüvakätt,
kus varjud on tõeliselt kehad,
kus ärkvel me kogu öö,
kus taevas on madal, kui mereveed
on sügavad nüüd, ja mind armastad veel.

Tõlkija tänab abi eest Mari Ivaskit.

HILINE SAADE

Võluri keskõisest käisest
raadiolauljad
saadavad kõik oma armastuslaulud
üle kastemärgade murude.

Ja nagu ennustaja
nii nendegi üdissesõõbivaid oletusi võib mõista nagu soovite.

Kuid Navy Yardi antennil ma leian
paremaid tunnistajaid
armastusest suveööl.

Viis kauget punast tuld
pesitsevad seal; Fööniksid
põlemas vaikselt, kuhu kaste ei ulatu.

KÜLM KEVAD

Jane Dewey'le, Maryland

Miski pole nii kaunis kui kevad.

Hopkins

Külm kevad:

kannike purunes murul.

Kaks või enam nädalat kahtlesid puud;

väiksed lehed ootasid,

hoolikalt ilmutades oma tunnusjooni.

Viimaks vajus raske roheline tolm

su suurte ja sihitute mägede üle.

Ühel päeval, päikesepaiste jahedas valges puhangus

neist ühes sündis vasikas.

Emma lakkas ammumast

ja sõi aegamisi päramisi,
armetu vari,
kuid vasikas tõusis peagi jalule
ja näis end tundvat lõbusalt.

Järgmine päev
oli palju soojem.

Rohekasvalge kontpuu vallutas metsa,
iga kroonleht hõõgus kui suitsuots;
ja laiguline juudapuu seisis
ta kõrval, liikumatult, ent peaaegu enam
liikumises kui mis tahes tabatav värv.
Kolm hirve harjutas hüppamist üle su tarade.
Noored tammelehed paiskusid üle tõsise tamme.
Laulusidrikud valmistusid suveks,
ja vahtrapuul kaaslane kardinal
plaksutas piitsa, ja magaja ärkas,
sirutades miilidepikkusi rohelisi jäsemeid lõunast.
Ta mütsil löid valendama sirelid,
siis ühel päeval nad langesid lumena.

Nüüd õhtul
tõuseb noorkuu.

Mäed muutuvad pehmemaks. Pikad rohututid sirguvad
iga lehmakoogi kohalt.

Härgkonnad häälitsevad,
rasked põidlad sõrmitsemas lõtvu keeli.

Valguse all, su valge eesukse vastu,
kõige pisemad õõliblikad nagu hiina lehvikud
laotuvad lahti, hõbe ja hõbekuldne
üle kahvatukollase, oranži või halli.

Nüüd tihedast rohust jaanimardikad
tõusevad lendu:

üles, siis alla, siis jälle üles:
süüdatud tõusvas valguses,

hõljudes ühes samasse kõrgusse
— just nagu mullid šampuses.
— Hiljem palju kõrgemale.
Ja su varjulised karjamaad pakuvad
neid erilisi hõõguvaid ande
igal õhtul nüüd suvi läbi.

ELIZABETH BISHOP (1911–1979) on Ameerika luuletaja, kelle elu kulges rännates Uus-Inglismaa, Nova Scotia (Kanada), New Yorgi, Key Westi (Florida) ja Brasiilia vahel. Avaldanud neli luulekogu (*Põhi ja lõuna*, 1946; *Külm kevad*, 1955; *Rändamise küsimused*, 1965; *Geograafia III*, 1976), proosat ja tõlkeid portugali, prantsuse ja hispaania keelest. Tema kogutud luuletused ilmusid 1979. aastal.

Akadeemias on temast kõnelnud Astrid Ivask (Jüri Talvet, Intervjuu Astrid Ivaskiga; 1996, nr 1, lk 72).

TUMEDA AINE LUGU

Jaan Einasto

1. PROLOOG

Juhtusin kord lugema Thomas Kuhni raamatut "The Structure of Scientific Revolutions" (Teadusrevolutsioonide struktuur). See oli 1970. aastate keskel, tumeda aine probleem oli päevakorral ning võitlus selle kontseptsiooni pooldajate ja vastaste vahel oli saavutanud haripunkti. Taipasin, et tumeda aine avastamise lugu on väga sarnane Kuhni raamatus kirjeldatud teadusrevolutsioonidega. 1985. aasta suvel toimus Princetoni ülikoolis tumedale ainele pühendatud konverents. Konverentsi lõppsõnas viitas Scott Tremaine tumeda aine loole kui tüüpilisele teadusrevolutsioonile. Ka Binney ja Tremaine oma monograafias galaktikate dünaamikast rõhutasid tumeda aine avastamise revolutsioonilist iseloomu.

Tartu täheteadlased on osalenud tumeda aine uurimisel pikka aega, alates Eesti kaasaegse astronoomia koolkonna rajajast Ernst Öpikust ja tema õpilasest Grigori Kuzminist kuni tänapäeva astronoomideni välja. Tumeda aine probleemiga on tegelnud paljude

Avaldan tänu oma kolleegidele Arthur Cherninile, Maret Einastole, Mirt Gramannile, Urmas Hauale, Jaak Jaanistele, Mihkel Jõe-veerule, Ants Kaasikule, Enn Saarele, Erik Tagole ja Jaan Vennikule, samuti lahkunud akadeemik Jakov Zeldoviõtšile ja tema kolleegidele Moskvas, kelle panus tumeda aine ja universumi ehituse avastamisel on hindamatu. Erilist tänu võlgnen oma abikaasa Liiale, kes osales uurimuste varases staadiumis ja võttis oma kanda paljud perekondlikud mured, kui olin tööga väga hõivatud. Käesoleva loo kirjutamise ajendiks sai autori ettekanne Valencia ülikoolis septembris 2000 toimunud konverentsil "Moodsa kosmoloogia ajalooline areng". Konverentsil osutatud külalislahkuse eest võlgnen tänu professor Vicent Martinezele.

maade täheteadlased, kes kõik on sattunud sellele probleemile eri teid mööda. Püüan selles loos kirjeldada, kuidas jõudsid tumeda aineni Tartu astronoomid ja millised olid meie raskused lahenduse leidmisel. On ilmne, et tumeda aine lugu näiteks Princetoni astronoomi pilguga oleks teistsugune. Kuid on samuti ilmne, et erinevad vaatekohad täiendavad üksteist.

2. ERNST ÖPIK JA GALAKTIKATE LOOMUS

Ernst Öpik sündis Kundas 1893. aastal ja alustas füüsika ja matemaatika õppimist iseseisvalt koolipölvles. Ülikoolihariduse saamiseks siirdus ta Moskvasse, sest seal oli kergem tundide andmisega elatist teenida. Et tal olid füüsika ja matemaatika põhitõed selged juba varasemast ajast, sai ta kohe alustada uurimistööd. Öpik üritas aru saada taevanähtustest. Lahendamata probleeme oli sel ajal üsna palju. Astronoomid olid alles hiljuti veendunud olnud, et kõik palja silmaga nähtavad tähed ja lugematud nõrgemad tähed moodustavad suure tähesüsteemi — Linnutee, kuhu ka meie Päike tavalise tähena kuulub. Sel ajal samastasid paljud astronoomid Linnutee kogu universumiga. Näiteks ilmus 1914. aastal Inglise astronoomi *sir* Arthur Eddingtoni monograafia “Tähtede liikumine ja universumi ehitus”. Tegelikult oli juttu vaid tähtede liikumisest Linnutees — s.o meie galaktikas.

Linnutee ulatuse ja mõõtmete selgitamine pörkas raskusele — polnud teada, kas valgus nõrgeneb neeldumise mõjul ning moonutab seega tähtede näivaid heledusi, mida tuleks kauguste määramisel arvestada. Ühes oma esimeses 1915. aastal avaldatud töös arutleb Öpik selle küsimuse üle. Ta töötab välja meetodi, kuidas määrata aine tihedust Galaktika tasandi ligidal tähtede vertikaalsete liikumiste põhjal tasandi suhtes, et leida neelduva aine hulka. Tähed liiguvad galaktika sümmeetriasandi suhtes üles ja alla. Mida suurem on vertikaalne kiirus, seda kõrgemale tasandi kohale suudab täht liikuda. Kiiruste ja kauguste omavaheline võrdlemine võimaldab arvutada gravitatsioonivälja tugevuse ja aine tiheduse tasandil. Analüüsidest olemasolevaid nappe andmeid, leiab Öpik, et aine tihedus galaktika tasandi ligidal on täiesti seletatav tuntud tähtede külgetõmbega. Sellest teeb Öpik järelduse, et tumedat neelduvat ainet Linnutees ei saa olla kuigi palju, vastasel korral oleks selle mõju vertikaalsetele liikumistele märgatav. See on

Joonis 1. Ernst Öpik koos oma abikaasa Alide ja autoriga Rahvusvahelise Astronoomia Liidu kongressil Brightonis Inglismaal 1970.

esimene meile teada olev uurimus tumeda aine kohta meie galaktikas. Nagu hiljem näeme, pöördusid täheteadlased selle probleemi juurde veel korduvalt tagasi.

Teine lahendamata probleem oli udukogude loomus. Selleks ajaks oli teleskoopide abil avastatud tuhandeid udukogusid. Mõned neist sarnanevad gaasipilvega, nagu näiteks Orioni tähtkuju asuv udukogu, teised on ketta- või rõngakujulised (need sarnanevad planeetidega ja neid kutsutakse planetaarseteks udukogudeks), kolmandad on spiraalse ehitusega, leidub ka elliptilise kujuga udukogusid. Täheteadlaste arvamused udukogude loomusest lahknesid — mõned arvasid, et tegemist on meie Linnutee sees asuvate gaasiliste moodustistega, teised jälle tõid argumente, mis

viitasid sellele, et udugogud asuvad Linnuteest kaugel ja moodustavad iseseisvaid saari universumis. Probleemi arutamiseks korraldas Ameerika Teaduste Akadeemia 1920. aastal arutluskoosoleku, kus argumentidega ühe ja teise arvamuse poolt esinesid tuntud Ameerika astronoomid Curtis ja Shapley. Kindlale tulemusele see arutelu ei viinud. See näitab ilmekalt, et teaduslikke probleeme ei saagi lahendada vaidluse teel, selleks on vaja küsimust põhjalikumalt uurida.

Vaidlejad ei osanud aimatagi, et selleks ajaks oli õige vastus juba teada. Ernst Öpik tundis ka selle küsimuse vastu huvi. Öpik jälgis hoolega teaduslikku kirjandust ja märkas, et Ameerika astronoom Slipher oli mõõtnud Andromeeda tähtkujus asuva udukogu pöörlemiskiiruse. See oli kangelaslik jõupingutus. Fotoplaadid polnud sel ajal kuigi tundlikud ega teleskoobid kuigi võimsad. Slipheril kulus mitu ööd, et jäädvustada fotoplaadil Andromeeda udukogu keskmise, heledama osa spekter. Kujutisest oli näha, et spektrijooned on pisut kaldu, mis viitab udukogu pöörlemisele. Udukogu ühes servas kaugeneb aine vaatlejast, teises servas aga ligineb talle, see põhjustab spektrijoonte kaldumise vastavalt Doppleri seadusele. Öpiku õnneks ei osanud Ameerika astronoomid selle vaatluse tähtsust aimata. Murdes pead, kuidas seda vaatlust kasutada udugogude probleemi lahendamiseks, leidis Öpik peagi meetodi Andromeeda udukogu kauguse leidmiseks. Meetodi idee seisneb selles, et kauguse kasvades kahanevad lineaarsed mõõtmised pöördvõrdeliselt kaugusega, heledused aga kauguse ruuduga. Andromeeda udukogu keskosa näiva heleduse saab lihtsalt leida fotomeetristest vaatlustest. Absoluutne heledus on seotud massiga, mõlemat saab väljendada Päikese ühikutes. Siin tegi Öpik tähtsa oletuse — ta eeldas, et Andromeeda udukogu sarnaneb meie galaktikaga ning seetõttu massi ja heleduse vahekord on samasugune nagu meie galaktikas. See suurus on leitav meie galaktika andmetest. Tuginedes omaenda aine tiheduse määramisele galaktikas, leidis Öpik, et massi ja heleduse suhe on 2,63 Päikese ühikutes. Viimane samm mõttekäigus oli Andromeeda näivate ja absoluutsete heleduste ning näivate ja tegelike lineaarsete mõõtmete omavaheline sidumine, mille põhjal saab leida Andromeeda udukogu kauguse. Tulemuseks sai Öpik 785 kiloparsekit (ligi kaks miljonit valgusaastat) — see kaugus ületab enam kui kümnekordselt meie Linnutee läbimõõdu. Järeli-

kult on tegemist iseseisva galaktikaga väljaspool meie Galaktikat. Oma tulemused kandis Öpik ette Moskva astronoomiasõprade seltsi koosolekul 1918. aastal. Need tulemused olid nii olulised, et ta kordas oma analüüsi, kasutades uusi andmeid massi ja heleduse suhte kohta, tulemused avaldas ta seekord maailma juhtivas astronoomia-ajakirjas *Astrophysical Journal* 1922. aastal.

Mõned aastad hiljem määras Andromeeda udukogu kauguse Ameerika astronoom Hubble, kasutades hoopis teist meetodit. Tal õnnestus avastada Andromeeda udukogus muutlikke tähti (nn tsefeide), mille perioodi pikkus on seda suurem, mida heledam on täht. Perioodi ja heleduse suhet oli võimalik kalibreerida meie galaktikas asuvate tsefeidide abil. Andromeeda kauguseks sai Hubble 220 kiloparsekit. Moodsate andmete järgi on kaugus 700 kiloparsekit — seega oli Öpiku tulemus Hubble'i omast täpsem.

Nende töödega tegi Öpik kindlaks spiraalsete udukogude loomuse. Ühtlasi näitas ta, et meie universum on väga palju suurem, kui seni oli arvatud. Kaua aega omistati udukogude kauguse esimese määraja au Hubble'ile, alles viimasel ajal on hakatud Öpiku tööle tähelepanu pöörama. Paar aastat hiljem tegi Hubble teise väga olulise avastuse — ta märkas nimelt, et galaktikad eemalduvad meist seda kiiremini, mida kaugemal nad asuvad. Sellest võib järeldada, et kogu universum paisub. Olgu veel lisatud, et Ernst Öpik oli üks esimesi astronome, kes oskas paisumisest teha järelduse, et universum mitte ainult ei paisu, vaid ta on ka üsna hiljuti tekkinud. Sel ajal oli levinud arvamus, et Linnutee ja seega ka universumi vanus on vähemalt sada tuhat miljardit aastat. See järeldus põhines tähtede liikumise analüüsil. Tähtede omavahelised kohtumised ja põrked on üliharuldased, ometi näitavad liikumise andmed, et tähed moodustavad Galaktikas hästi segunenud ja tasakaalulise süsteemi, nii nagu molekulid ja aatomid tavalises gaasis. Tolleaegsed arvutused näitasid, et tasakaalu saavutamiseks kulub aeg ulatub tuhandete miljardite aastateni. Öpik aga leidis, et on rida üksteisest sõltumatuid vanuse määramise meetodeid, mis kõik viitavad hoopis lähemale universumi vanusele. Esimene on meteoriitide ja Maa kivimite vanus, mida juba sel ajal osati radioaktiivsete isotoopide omavahelise vahekorra abil määrata. Vanimate meteoriitide vanus oli 3–4 miljardit aastat. Teiseks tähtede eneste iga. 1930. aastate alguseks olid Öpikul juba olemas

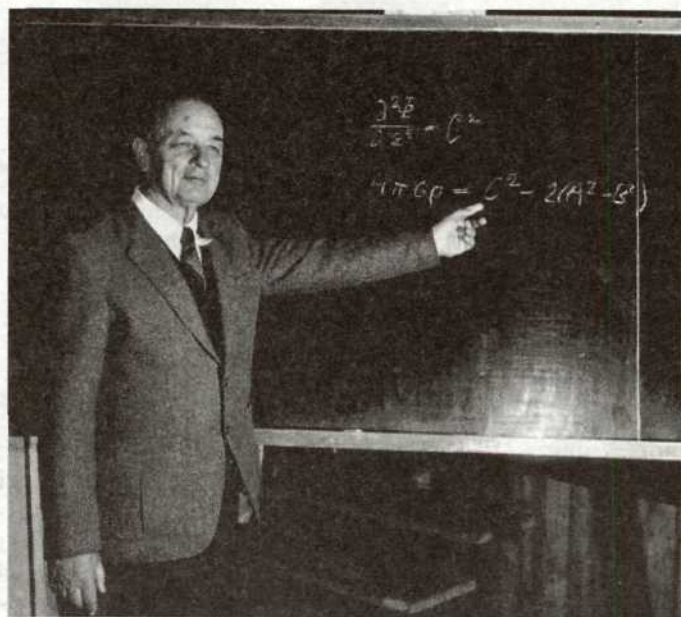
tähtede energia allikate ja evolutsiooni teooria põhialused. Talle oli selge, et peamiseks tähtede energia allikaks on vesiniku põlemine heeliumiks tuumareaktsioonide käigus. Sellise reaktsiooni käigus vabanev energiahulk oli ka ligikaudu teada, samuti tähtede poolt ajaühikus väljakiiritava energia hulk. See võimaldas hinnata tähtede vanust. Selgus, et kuumad hiidtähed on veel väga noored, nende olemasolu kinnitab, et tähetekes Galaktikas jätkub ka praegu. Päikesesarnaste tähtede elueaks leidis Öpik umbes kolm miljardit aastat. Linnutes leidub arvukalt täheparvi, need lagunevad aja jooksul, nende dünaamiliseks elueaks sai Öpik ka mõned miljardid aastat. Lõpuks maailma paisumine. Kui maailm praegu paisub, siis pidi ta varem olema väiksem, paisumiskiirusest oli lihtne arvutada paisumiseks kulunud ajavahemikku, mis tolleaegsete andmete põhjal oli umbes kaks miljardit aastat. Öpik juhtis tähelepanu sellele, et kõik need sõltumatud vanuse hinnangud annavad umbes sama tulemuse, ja tegi siit järelduse, et see ei saa olla juhuslik, vaid kinnitab kogu universumi tekkimist mõne miljardi aasta eest, tõenäoselt mingi plahvatuse tagajärjel.

Moodsad andmed on kinnitanud Öpiku mõttekäigu õigsust, ainult universum on osutunud tublisti vanemaks — umbes 15 miljardit aastat. Nende avastustega oli lõppenud esimene suur paradigmade vahetus moodsas kosmoloogias: Linnutee maailm asendus suhteliselt hiljuti tekkinud paisuva galaktikate maailmaga. On meeldiv tõdeda, et selle maailmapildi kujunemisel on mitu otsustavat sammu teinud Eesti astronoom Ernst Öpik.

3. GRIGORI KUZMIN JA LOKAALNE TUME AINE; UUE OBSERVATOORIUMI EHTUSE ALGUS

Öpiku tööd galaktikate ehituse uurimisel jätkas Grigori Kuzmin. Ta sündis Viiburis 1917. aastal; peagi siirdus pere Tallinnasse, kus Grigori sai keskkariduse. Juba koolipoisina tundis ta huvi astronoomia vastu ja edasiõppimine Tartu Ülikoolis oli haridustee loomulikult jätkuks. Tartus juhendas Kuzmini õpinguid Ernst Öpik. Nii nagu õpetaja, alustas ka õpilane teadusuuringuid juba üliõpilasena. Tema esimeseks tööks oli kosmilise tolmaine evolutsiooni uurimine Päikese ümbruses. Järgnes aine tiheduse määramine tähtede vertikaalsete võnkumiste põhjal ning Andromeeda udukogu ehituse ja dünaamika üksikasjalise mudeli koostamine.

See loetelu näitab üles üllatavat sarnasust Öpiku noorpõlve töödega. Esimesed olulised tulemused sai Kuzmin juba 1942. aastal, kuid sõja-aastatel jäid need avaldamata (nagu ka Öpiku esimene töö Andromeeda udukogu kaugusest). Varem kuulus observatoorium Tartu Ülikooli juurde. 1947. aastal loodi uuesti avatud Eesti Teaduste Akadeemia juurde Füüsika, Matemaatika ja Mehhaanika Instituut, mille koosseisu viidi ka observatoorium. Alguses ei suutnud uus instituut omale õiget tegevust leida, kuid 1950. aastal määrati direktoriks astronoom akadeemik Aksel Kipper, kes oli hariduse saanud samuti enne sõda. Kipperi eestvõttel taastati Tartu Observatooriumi publikatsioonide väljaandmine. Nii sai ka Kuzmin võimaluse oma tööde avaldamiseks. Kuzmin avaldas 1952. aastal kolm tööd, mis olid pühendatud aine tihedusele Päikese ümbruses, meie galaktika mudelile ja tähtede liikumise kolmandale integraalile.

Joonis 2. Grigori Kuzmin selgitamas lokaalse tiheduse arvutamist Galaktikas. 1970. aastad.

Aine tiheduse määramine Galaktika tasandi ligidal oli vahepeal muutunud aktuaalseks probleemiks. Seda probleemi analüüsis tuntud Hollandi astronoom Jan Oort, kes leidis oma 1932. aastal avaldatud töös, et tuntud tähtedest ei piisa Galaktika vertikaalse kiirenduse seletamiseks, mistõttu tuleb oletada tumeda aine olemasolu Galaktika tasandi ligidal. Oorti tulemuse kontrollimine oligi ilmselt Kuzmini töö eesmärgiks. Ta kasutas sama mõttekäiku nagu tema eelkäijad, kuid arendas gravitatsioonikiirenduse ja aine tiheduse leidmise meetodit edasi. Esiteks ta leidis, et tiheduse arvutamiseks pole vaja määrata gravitatsioonivälja kogu ulatuses, nagu Oort arvas, vaid ainult gravitatsioonikiirenduse muutumise kiirus Galaktika tasandi ligidal. Viimane kiirus on lihtsal viisil seotud tähtede keskmiste kiiruste ja tähepopulatsiooni paksuse suhtega. Teiseks leidis Kuzmin viisi, kuidas vaatlusandmeid nii kasutada, et tähtede kiirustes ja koordinaatides esinevad võimalikud vead teineteist kompenseeriks, nii et tulemus oleks võimalikult vähe sõltuv vaatlusvigadest (mis paratamatult esinevad). Oma tulemused vormistas ta kandidaadiväitekirjana, mida kaitses edukalt 1952. aastal. Põhitulemuseks oli väide, et vaatlusandmed ei kinnita tumeda aine olemasolu Galaktika tasandi ligidal.

Sellega esitas Kuzmin väljakutse niihästi Oortile kui ka Moskva astronoomidele, kes olid samuti seda probleemi uurinud ja saanud kinnitust tumeda aine olemasolule Galaktika tasandi ligidal.

Kuid sellega asi ei piirdunud. Oma teises samal aastal avaldatud uurimuses töötas Kuzmin välja uudse meetodi Galaktika ehituse kirjeldamiseks. Selle oluliseks osaks oli seose leidmine Galaktika pöörlemiskiiruse ja tiheduse vahel. Varem kasutati mudelit, mis esitas gravitatsioonivälja konstantse tihedusega ellipsoidide summade abil. Kuzmin leidis mudeli, milles tihedus võib muutuda pidevalt. See täiendus võimaldas senisest palju täpsemini kirjeldada tiheduse ja pöörlemiskiiruse käiku. Ei sarnane ju Galaktika näiteks Maaga, mis lõpeb terava pinnaga, vaid hoopis gaasipilvega, mille servad pole teravad. Galaktikas mängivad gaasimolekulide asemel osakeste rolli tähed. Lisaks senisest täpsemale empiirilisele mudelile leidis Kuzmin ka teoreetilise seletuse mudeli interpreteerimiseks, töötades välja tähtede liikumise nn kolmanda integraali teooria. Liikumise integraalid on suurused, mis jäävad konstantseks tähtede liikumisel Galaktikas. Varem tunti kahte liikumise integraali, energia ja nurkmomendi

püsivuse integraali. Kolmandal integraalil pole nii lihtsat interpretatsiooni, kuid selle olemasolu on vajalik, et seletada tähtede orbiitide iseloom.

Need tulemused ilmusid esialgu vaid Tartu Observatooriumi publikatsioonides. Peatselt avanes võimalus nende esitamiseks astronoomilisele üldsusele. 1950. aastate alguses algatas Kipper mõtte rajada uus observatoorium väljapoole Tartut, kus oleksid paremad vaatlustingimused. See pole tegelikult uus idee, seda kaalusid Tartu astronoomid nii Esimese kui ka Teise maailmasõja eel, olude sunnil jäid tookord kavatsused realiseerimata. Teise maailmasõja järel alustasid paljud astronoomiakeskused Nõukogude Liidus uute observatooriumide ehitamist, teistes maades tehti sellega alust tunduvalt varem. Et leida ürituse teostamiseks raha, pidas Kipper vajalikuks kindlustada ettevõtmisele astronoomiaüldsuse toetuse. Selleks korraldati Tartus 1953. aasta kevadel üleliiduline nõupidamine, ehk nagu seda kutsuti, Astronoomia Nõukogu väljasõidu pleenum. Olin selle ettevalmistamise ajal parasjagu Moskvas oma uurimistöök vajalikke andmeid kataloogidest välja kirjutamas. Moskva poolelt oli üheks aktiivseks korraldajaks professor Pavel Parenago, tunnustatud autoriteet Galaktika ehituse uurimisel. Arutasime koos pleenumi programmi, kuhu lülitati umbes võrdselt Tartu ja Moskva astronoomide ettekandeid. Moskva poolt oli peamiseks esinejaks Parenago ise, kes oli äsja lõpetanud uurimuste tsükli, mis oli väga lähedane Kuzmini omale. Meie poolt olid peakõnelejateks instituudi direktor professor Aksel Kipper ja Grigori Kuzmin. Sõna said ka noored astronoomid, allakirjutanu kõrval koguni üliõpilased ja amatöörid.

Tartu meeste ettekanded jätsid sügava mulje. Kipper rääkis oma gaasudukogude kiirguse teooriast, mis võimaldab senisest palju täpsemalt seletada gaasudukogude ehitust. See teooria on tänini aluseks gaasudukogude spektrite tõlgendamisel. Erilist huvi pakkusid aga Parenago ja Kuzmini ettekanded, mis olid pühendatud samale küsimusele. Parenago oli hiilgav lektor ja esitas oma tulemused temale omase selguse ja lihtsusega. Kuzmin oli sellal veel tundmatu noor uurija, ja võis karta, et tal on lootusetu võistelda Moskva tippudega. Tõepoolest puudus Kuzmini ettekandes Parenagole omane sära. Vaiksel häälel arendas ta samm-sammult oma mudelit, põhjendas oma uuendusi ja võrdles mudelit vara-

sematega, eriti Parenago omaga. Ettekande kulgedes selgus üha enam, et tema lähenemine on hoopis sügavam ja avaram ning et tema mudel on täiesti uus samm Galaktika ehituse uurimisel. Lõppkokkuvõttes oli kõigil tunne, et Tartu mehed tegid seekord Moskva professoritele ära 2:0. Moskva meeste auks tuleb öelda, et nad ei saanud kadedaks: nad tunnustasid Tartu astronoomide kõrget taset ja andsid tugeva toetuse meie plaanidele observatooriumi arendamiseks.

Sellel lool oli veel teinegi tulemus. Sel ajal oli meil moes oma teadlaste tulemuste mahategemine. Eesti Teaduste Akadeemia juhtkonnas valitses arvamus, et meie astronoomid tegelevad väheoluliste probleemidega ja et oleks aeg need tööd asendada aktuaalsematega, näiteks mitšurinliku bioloogiaga. Tartusse konverentsile saadeti Teaduste Akadeemia asepresident akadeemik Gustav Naan ülesandega aidata vormistada astronoomia "matused". Naan kuulas ettekandeid ja märkas imestusega, et lood on hoopis vastupidised. Ka temale tuleb au anda — ta orienteerus kiiresti ümber ning temast sai astronoomide peamine toetaja akadeemilistes ringkondades.

Pleenumi järel kutsus Kipper kõik Tartu astronoomid oma koju pidulikule õhtusöögile. Tol ajal polnud meid palju, nii et mahtusime ilusti tema laua ümber. Pärast esimest pokaali heitis Kipper pilgu kogunenud astronoomidele ja sõnas: "Poisid, nüüd on aeg tööle hakata." Moodustati observatooriumi kolleegium, mitteametlik astronoomide kogu, kes hakkas tegema ettevalmistusi uue observatooriumi rajamiseks. Üheks esimeseks ettevõtmiseks sai asukoha otsimine. Selleks tegime koos abikaasa ja üliõpilastega jalgratastel sõite Tartust põhja ja lõuna poole, otsisime kõrgendikke, kuhu oleks võimalik observatoorium ehitada. Huvitav kokkulangevus — meie esimene peatuspaik 12. juunil 1953. aastal oli Tõravere mäel, kuhu hiljem ehitatigi observatoorium. Järgnevatel aastatel tehti nii Tartust põhja kui ka lõuna pool väljavalitud kohtades meteoroloogilisi vaatlusi. Me ei lootnudki leida erinevusi tähtede kujutise kvaliteedis, vaid üritasime selgitada võimalikke erinevusi selgete ööde arvus, sügiseste udude esinemise sageduses jne. Olulisi erinevusi põhja ja lõuna suuna vahel ei leitud, nii tehti otsus lõuna suuna kasuks, kus Tartuga ühendus oli parem. Asukoha lõplikuks valikuks tegi kogu observatooriumi kollektiiv 12. jaanuaril 1957 bussisõidu kohtade võrdlemiseks, ehitusplat-

siks valiti välja Tõravere kõrgendik umbes kilomeetri kaugusel Tartu-Riia maanteest ja Tõravere raudteepeatusest. Kipper pidas oluliseks parajat kaugust suurtest magistraalidest, et liiklus meie tegemisi, eriti astronoomilisi vaatlusi liialt ei segaks, kuid teiselt poolt, et ka bussi- ja rongipeatus oleks paraja jalgsikäigu kaugusel. Nagu meie elu uues observatooriumis näitas, olid need Kippereri seisukohad väga ettenägelikud.

1957. aasta kevadel algasid tegelikud ehitustööd ning 1961. aasta mais kolisid esimesed astronoomid Tõravere, meie pere kaasa arvatud. Peahoone polnud veel valmis ning mitme aasta jooksul olid ajutisteks tööruumideks kaks korterit.

Uue observatooriumi ehitamise mured ei võtnud siiski kogu aega endale, nii et saime jätkata oma uurimusi. Endiselt oli päevakorras galaktikate modelleerimine. 1956. aastal avaldas Hollandi astronoom Maarten Schmidt töö, kus esitati uus Galaktika mudel. See koosnes nagu varasemadki Hollandis koostatud mudelid paljudest konstantse tihedusega ellipsoididest. Erinevalt varasematest mudelitest püüdis Schmidt oma mudelis kujutada Galaktika reaalseid populatsioone, leiti ka Galaktika ehitust iseloomustavate parameetrite ehk konstantide täpsustatud väärtused. See mudel leidis astronoomilise üldsuse poolt väga laialdast kasutamist. Seal oli toodud ka aine tiheduse uus hinnang Päikese ümbruses. Schmidt leidis, et aine tihedus ületab tunduvalt tähtede poolt määratud tiheduse. Teiste sõnadega — tema hinnangul leidub Galaktika tasandis märgatav kogus tumedat ainet. Samale tulemusel jõudis Hollandi astronoomia suurkuju Jan Oort paar aastat hiljem.

Hollandlaste tulemus erines Tartu astronoomide omast ligi kaks korda. Et selgitada erinevuse võimalikke põhjusi, analüüsis Kuzmin oma materjali uuesti läbi ja võrdles oma tulemusi väga hoolikalt teiste omadega, samuti soovitas ta oma õpilastel Heino Eelsalul ja Mihkel Jõeveerul ette võtta uus tiheduse määramine, kasutades uut vaatlusmaterjali ja teistsugust meetodikat. Eelsalu tulemused valmisid 1959. aastal, Jõeveeru omad ilmusid 1972 ja 1974. Nii Kuzmini enda uus analüüs kui ka Eelsalu ja Jõeveeru oma kinnitas Kuzmini varasemaid tulemusi — kõik andmed näitasid, et Päikese ümbruses on tumeda aine hulk tühine.

Lokaalse tumeda aine olemasolu Galaktikas on aktuaalne praegugi. Seda probleemi uuris 1980. aastatel üks juhtivaid Amee-

rika astronoom John Bahcall. Ta töötas välja Galaktika mudeli, mis mitmeti sarnanes Schmidti omaga, ja pühendas suurt tähelepanu aine tiheduse määramisele Päikese ümbruses. Tema andmetel on lokaalse tumeda aine tihedus ligikaudu võrdne tavalise aine omaga, seega ületab aine kogutihedus tavalise aine tiheduse kahekordselt. 1985. aastal toimus Princetoni ülikoolis esimene Rahvusvahelise Astronoomia Liidu korraldatud tumeda aine uurimisele pühendatud konverents, kus mul oli võimalus osaleda. Andsin oma ettekandes ülevaate Kuzmini, Eelsalu ja Jõeveeru tulemustest. Ettekandele järgnenud arutelul võttis sõna John Bahcall. Ta juhtis tähelepanu erinevustele Tartu (see tähendas Nõukogude Liidu ehk Ida) ja Lääne astronoomide tulemuste vahel, rõhutades, et meil (Idas) kasutatud andmed on vanad ja vähese täpsusega. Oma vastuses oleksin tahtnud rõhutada, et Tartu koolkond on Öpiku rajatud ning et me kuidagi ei taha end identifitseerida saamatute Ida astronoomidega, mistõttu meile ei meeldi käsitada vaidlust poliitilise probleemina Ida ja Lääne vastuolude taustal. Hoidusin siiski teravustest ja piirdusin sellega, et rõhutasin Kuzmini erakordset oskust leida õige tulemus ka mitte kõige parema vaatlusmaterjali alusel. Hilisemad uurimused on veel kord kinnitanud Kuzmini tulemusi. Bahcalli auks tuleb öelda, et ta kirjeldas konverentsi kogumikus oma ettekande lisas üsna ulatuslikult Kuzmini meetodit. See vahejuhtum pole meie suhteid varjutanud. Olen olnud külaline Bahcalli kodus, samuti on Tartu astronoomidel tihe teaduslik kontakt tema abikaasa Neta Bahcalliga, kes uurib universumi makrostruktuuri nagu meiegi.

4. GALAKTIKA POPULATSIOONID

Minu esimene kokkupuude tumeda aine probleemiga toimus kohe pärast ülikooli lõpetamist 1952. aastal. Kuzmin tegeles oma mudeli arvutustega ja meil oli siis kombeks vastastikku teineteist aidata. Tema aitas lihvida minu ja teiste noorte astronoomide artikleid, meie jälle aitasime teda arvutuste juures ja tööde trükkitoimetamisel. Ka see oli vajalik. Kuzmin oli küll väga kiire uute ülesannete lahendamisel, kuid tööde vormistamine trükiks oli tal väga vaevaline ja nii mõnigi kord jäid tulemused kauaks töölaua "kultuurkihtidesse" paremat aega ootama.

Nii juhtuski, et tegin arvutusi Kuzmini uue mudeli jaoks. Läh-teandmeteks oli Galaktika pöörlemiskõver, selle põhjal tuli leida vastava integraalvõrrandi lahendina tiheduse jaotus kui funktsioon kaugusest Galaktika keskmest. Arvutused tehti käsitsi, enamasti arvutuslükatiga, ning kui oli vaja eriti suurt täpsust, siis mehaanilise arvutiga (Rheinmetal või Felix). Igatahes mudeli arvutuste puhul piisas lükatist. Vahetulemused tuli üles kirjutada, kogu arvutusskeem hoolega läbi mõelda, et tulemused sassi ei läheks. Pöörlemiskõver oli võimalik ette anda kas otse vaatluste põhjal või mingi analüütilise valemiga. Parenago muide kasutas oma mudelis analüütilist avaldist. Arvutuste käigus selgus, et tiheduse jaotus on väga tundlik pöörlemiskõvera väikeste muudatuste suhtes. Kui näiteks Galaktika välimises osas pöörlemiskiirus kahaneb liiga kiiresti, siis selgub, et selle põhjal leitud tihedus on negatiivne. See on muidugi võimatu. Nuputasin tükk aega, kuidas negatiivsest tihedusest vabaneda. Siis leidsin, et mõistlik on arvutada tihedus pöörlemise põhjal ainult kuni kauguseni, kus on juba selgelt näha tiheduse kiire kahanemine. See piirkond vastab Galaktika välisosadele. Suurematel kaugustel on otstarbekohane võtta aluseks mitte pöörlemiskõver (mis pole kunagi päris täpne), vaid tihedus. Tihedus tuleb ekstrapoleerida kuni Galaktika piirini, kus ta sujuvalt läheneb nullile. Alguses tegin ekstrapoleerimise numbriliselt, hiljem kasutasin tiheduse väljendamiseks analüütilisi avaldise. Ega need avaldised olnudki päris laest võetud — tiheduse käik on hästi jälgitav teistes galaktikates, mis võimaldab leida tiheduse jaoks analüütilise valemi. Enamasti kasutatakse tiheduse väljendamiseks eksponentsiaalset mudelit.

Kui võrdlesime Kuzmini mudelit Parenago omaga, siis selgus, et perifeerses piirkonnas kasutas Parenago vapralt analüütilist pöörlemiskiirust, mis kehtib ainult juhul, kui Galaktika välisosades tihedus on **tegelikult** negatiivne. Meie arvutused näitasid, et kui lähtuda mõistlikust tiheduse ekstrapolatsioonist, siis on pöörlemiskiirus välisosades erinev Parenago mudelist, siiski ei ületa erinevus vaatlusvigadest tingitud ebamäärasust. Sellest lihtsast nipist kasvas aja jooksul välja uus galaktikate modelleerimise meetodika, mis paarkümmend aastat hiljem viis tumeda aine avastamiseni galaktikate välisosades. Aga sinna oli veel pikk tee minna.

Tookord, 1950. aastate alguses oli see vaid väike näpuharjutus. Mu põhitähelepanu oli siis suunatud Galaktika populatsioonide kinemaatika uurimisele. See suund jätkas Tartu traditsioonilist temaatikat — tähtede evolutsiooni kontrollimine kinemaatiliste andmete alusel. Tähtede evolutsiooni põhijooned selgitas Ernst Öpik juba 1938. aastal oma põhjalikus töös, kus ta näitas, et peamiseks tähtede energia allikaks on tuumareaktsioonid tähe keskel, kus vesinik põleb heeliumiks. See allikas kindlustab tähe energiaga väga pikaks ajaks. Kui aga vesinik otsa saab, siis puudub tähe keskel energiaallikas ning tähe keskosa tõmbub oma raskuse mõjul kokku, see viib tähe välise kesta paisumisele — kääbustäht muutub punaseks hiidtäheks. Hiidtäht saab oma energia õhukese vesiniku- ja hiljem heeliumikihi põlemisest. See energiaallikas ei kesta kaua; kui see otsa saab, siis muutub täht väga nõrgaks valgeks kääbuseks.

Sel ajal valitses hoopis teine ettekujutus tähtede evolutsioonist — arvati, et täht alustab oma arengut punase hiiuna, muutub siis valgeks hiiuks ja seejärel liigub piki tähtede põhijada allapoole algul kollaseks, seejärel punaseks kääbuseks. Öpiku teooriat ei tahetud hästi uskuda — tema oponentideks olid maailma juhtivad autoriteedid. See oli põhjuseks, miks professor Taavet Rootsmäe alustas Tartus 1930. aastate keskel tähepopulatsioonide kinemaatika uurimist, mis aitas selgitada tähtede arengusuunda. Asi on selles, et tähepopulatsioon säilitab väga kauaks ajaks oma kinemaatilise seisundi. Rootsmäe oletas, et tähed tekivad ürggaasist, mis kokku tõmbudes pikkamisi muutub tähtedeks. Eri vanuses tähepopulatsioonid säilitavad oma kinemaatilised omadused, mis olid ürggaasil vastava populatsiooni tekkemomendil. Rootsmäe võrdles hiidtähtede ja kääbustähtede kinemaatilisi parameetreid (keskmist kiiruste hajuvust, pöörlemiskiirust Galaktika keskmee ümber) ja leidis olulisi tõendeid Öpiku evolutsiooniteooria kinnituseks.

Minu diplomitöö ja seejärel kandidaaditöö teemaks kujunes Rootsmäe, Kuzmini ja Parenago soovitusel tähtede põhijada kinemaatilise struktuuri uurimine. Nende töödega õnnestus mul näidata, et põhijada ülemises osas kuumade hiidude piirkonnas on tähtede kiiruste jaotus hästi esitatav ühe tasakaalulise jaotusega, seega võime seda populatsiooni pidada homogeenseks. Põhijada alumises osas ei ole kiiruste jaotus esitatav ühe tasakaalulise

jaotusena, seega näitab kinemaatika, et tegemist on heterogeense populatsiooniga, kus kõrvuti suhteliselt noorte tähtedega esineb ka vanu. Seda ongi oodata, kuna põhijada alumises osas on tähtede areng väga aeglane ning suhteliselt noored ja vanad tähed esinevad koos.

5. TÕRAVERE KUUEKÜMNENDATEL

Pärast kandidaaditöö kaitsmist tegelesin mitu aastat õppetööga Tartu Ülikoolis ja aitasin rajada tehiskaaslaste vaatlusjaama. Tehiskaaslaste ehk sputnikute vaatlemine andis üliõpilastele teatud kogemuse astronoomiliste vaatluste alal ja võimaldas nii populariseerida täheteaduse õppimist ülikoolis. Sel ajal oli aktuaalne uue observatooriumi ehitamine ning seega vajadus ette valmistada astronoomie ülikoolis. Lisaks loengutele tegelesin õppekirjandusega. Selleks algul tõlkisime koos paari noore astronoomiga ja seejärel tegime põhjalikult ümber ühe venekeelse astronoomiaõpiku. Kahjuks polnud meie ümbertegemised siiski piisavalt põhjalikud, nii jäid teksti sisse nii mõnedki nõukogulikku stiili iseloomustavad detailid.

Peale Tõraverre kolimist tegelesime ligi pool aastat kirjanduse uurimisega, et läbi mõelda uue observatooriumi uurimisteede. Toimusid astronoomiaseminarid, kus arutasime uusi suundi täheteaduses. Varasemate plaanide kohaselt kavatseti muretseda peamise teleskoobina Schmidt'i kaamera, et jätkata tähestatistilisi uurimisi. Arutelu tulemusel veendusime, et meie kliimaatilistes tingimustes oleks otstarbekohasem pöörata senisest enam tähelepanu tähefüüsikale, eriti tähtede spektraalvaatlustele, kus suhteliselt lühikestel selge ilma perioodidel saab salvestada palju rohkem kasulikku infot. Nende arutelude tulemusena sõnastasime observatooriumi arendamise uue programmi, kus peamise teleskoobina planeerisime 1,5-meetrilise peegelteleskoobi. See plaan sai instituudi juhtkonna ja seejärel Astronoomia Nõukogu toetuse ja kujunes meie tegevuse aluseks. Olin 1960. aastate keskel ligi viie aasta jooksul tegev teleskoobi ja selle torni projekteerimisega. Tööd jätkusid Lauri Luua juhtimisel ning teleskoop valmis 1975. aastal. Alguses proovisime selle abil ka galaktikate spektraalvaatlusi teha, kuid ilmastikutingimused olid väga eba-

stabiilsed ja nii jäigi uus teleskoop peamiselt tähtede spektraalvaatlusteks, nagu oligi planeeritud.

1960. aastad olid Tõravere kiire kasvu aastad. Paljud andekad noored olid saanud oma esialgse ettevalmistuse Tartu Ülikooli juures töötava tehiskaaslaste ehk lunoidide vaatlusjaamas. Olin selle juhatajaks paari aasta jooksul, siis sai juhatajaks Märt Liigant, kes töötas ülikoolis astronoomiaõppejõuna kuni oma surmani mõned aastad tagasi. Lunoidi vaatlusjaam andis tudengitele hea vaatluspraktika, mis kulus uues observatooriumis marjaks ära. Vastavalt meie arenguplaanidele hakkas enamik noori tegelema tähefüüsikaga.

1960. aastatel oli teisigi huvitavaid sündmusi Tõravere elus. Sel perioodil tuli observatooriumisse tööle akadeemik Gustav Naan. Ta oli sattunud vastuollu kõrgemate võimudega. Mis selle taga oli, ei oska täpselt öelda, kuid osalt võis olla põhjuseks tema endine abikaasa. Naani naise õiget nime enamik astronoomidest ei teadnud, teda kutsuti Loodusõnnetuseks (*Stihhiinoje bedstvije*). Ta oli pisut nupust nikastanud ja arvas, et on suur teadlane. Ta kogus mitmesuguseid dokumente, mida ta vahel šantaažiks kasutas, ja üritas inimestelt oma tegemiste jaoks raha lunida. Sellega oli ta tuntud ka Tallinnas ja Moskvast, nii et kõikjal püüdsid inimesed ta eest paku minna. Sel teemal tegid Tõravere astronoomid kord hiljem pilafilmi, mis meie uusaastapeol ette kanti. Gustav Naan ise oli muidugi kõigest sellest väga löödud. Tõraveres ta hakkas tegelema oma vana huviala kosmoloogiaga, eriti selle filosoofiliste aspektidega. Sel teemal ta võttis sõna üleliidulises ajakirjanduses. Tema esinemistel oli oluline osa nõukogude ajal põlatud kaasaegse kosmoloogia uuesti aussetõstmisel. Meenu-tame, et sel ajal ametlik teadus ei uskunud maailma paisumist, seda peeti Lääne teadlaste lühinägelikuks järelduseks kohaliku nn metagalaktika omaduste ülekandmisest lõpmatule universumile. Peamisteks argumentideks olid viited Engelsile ja Leninile. Ka Einsteini relatiivsusteooriat ei tohtinud väga avalikult levitada. Gustav Naan oli üks esimesi, kes nende dogmade vastu välja astus.

Naani juhtimisel jätkusid Tõraveres filosoofiaseminarid. Neile olid aluse pannud juba 1950. aastatel professorid Aksel Kipper ja Harald Haberman, vanad sõbrad üliõpilaspäevilt. Nendest võtsid osa Teaduste Akadeemia kõigi Tartus asuvate instituutide tead-

lased. Hiljem Tartus seminarid soikusid, kuid Naani algatusel alustati neid Tõraveres uuesti. Esinema kutsuti väljapaistvaid teadlasi teistelt aladelt, aga ka kultuuri- ja poliitikategelasi. Seminaridel valitses üsna vaba õhkkond, nii näiteks oli üheks kõigi aegade kõige huvitavamaks ettekandeks professor Uku Masingu ettekanne "Religioon inimkonna ajaloo". Ettekandes arendas Uku Masing teesi, et kõik suured religioonid on võtnud poliitilise liikumise vormi ja vastupidi, kõik suured poliitilised liikumised omandavad religiooni tunnuseid. Näitena tõi Uku Masing hitlerliku Saksamaa. Muidugi taipasid kõik, mis riiki tegelikult silmas peetakse. Religiooni peamiseks ülesandeks on luua tavade ja uskumuste süsteem, ilma milleta ükski ühiskond ei suuda eksisteerida. Kui selline uskumuste ja tavade süsteem hävitada, siis muutub ühiskond väga ebastabiilseks. Jällegi oli selge, millisest ühiskonnast oli jutt.

Esinesin kord ka ise filosoofiaseminaril, teemaks "Teadustöö efektiivsus". Sel teemal oli hakatud uuringuid tegema, nii võisin tugineda mõningatele autoriteetidele. Aga suurem osa tööst tuli teha ilma mingite eeskujudeta. Uurisin muuseas, kui palju ilmub astronoomia valdkonnas artikleid eri väljaannetes ja kui palju neile viidatakse. Sel viisil oli võimalik määrata ajakirja või väljaande efektiivsustegur (impaktfaktor). Osutus, et sel ajal (1965) avaldati astronoomiaalastest töödest veel ligi pool observatooriumide endi väljaannetes, nendele töödele aga viiteid peaagu polnud. Kõige suurem efektiivsustegur oli ajakirjadel *Nature* ja *Annual Review of Astronomy and Astrophysics*, järgnes *Astrophysical Journal*. Ka teadustöö efektiivsus kõigub, vahel on publikatsioonide palju, kuid neid ei loeta. Tartu Observatooriumi publikatsioonide loetavus oli väga madal, ka venekeelsete ajakirjade oma. Tegin siit oma järeldused. Edaspidi loobusin oma tööde avaldamisest meie oma publikatsioonides, paar tööd avaldasin veel venekeelsetes ajakirjades, kuid peagi hakkasin töid saatma ingliskeelsetele ajakirjadele. Üheks põhjuseks vene keelt vältida oli veel see, et sel juhul moonutati minu nimi inglise keelde tõlkides (nimi võttis kuju Ya. E. Ejnasto). Nuputasin tükk aega, kuidas kirjutada oma aadress, sest ei tahtnud kasutada sõnu "Estonian SSR". Lõpuks taipasin, kuidas teha: "Tartu Observatory, Estonia, USSR". Hiljem, kui tuli paras aeg, jäi "USSR" ära, muus osas oli aadress juba enne korrektne.

Kordasin astronoomilise publitseerimise ja viitamise statistikat 1975. ja 1985. aastal. See näitas, et igal pool on aru saadud observatooriumide väljaannete ebaotstarbekusest ning need on peaaegu kadunud, ajakirjade maht on kasvanud nende aastate jooksul enam kui kümnekordeks. Ka oma õpilasi olen suunanud avaldama tööd ingliskeelsetes ajakirjades, sellest soovitusel on olnud kasu.

Filosoofiaseminaride kõrval osutusid väga viljakaks muinas-astronoomiaalased uurimused ja konverentsid, mille organiseerijaks oli Heino Eelsalu. Ta tundis elavat huvi astronoomia ajaloo ja muinasastronoomia vastu. Et sellealaseid töid avaldati ka kohalikes väljaannetes, siis õppis ta lisaks suurtele keeltele ära kõik Balti piirkonna kohalikud keeled alates meie lõunanaabrite lätlaste omast ja lõpetades Skandinaavia keeltega. Mul oli kord võimalus osaleda ühel tema korraldatud arheoastronoomia konverentsil Viljandis. Teatri saal oli murdu rahvast täis, teaduslikud ettekanded vaheldusid muinasusundi teemadel esinemistega deklamatsioonivormis rahvamuusika saatel. Selliseid isamaalisi meeolusid toetavaid avalikke üritusi tol ajal teisi peaaegu polnudki. Meie astronoomide sellesuunalisele tegevusele on seni liialt vähe tähelepanu osutatud.

Sel ajal polnud Tartus veel valmis füüsikute uued hooned Riia maantee lõpus ning osa füüsikateoreetikuid töötas Tõraveres. Nende hulgas oli Madis Kõiv, kes vabal ajal kirjutas sahtlisse näidendeid ja filosoofilisi traktaate. Nüüd mängitakse tema näidendeid paljudes Eesti teatrites, aga tol ajal ei osanud me aimatagi, et meie kõrval tegutseb Eesti dramaturgia üks uuendajaid. Me valmistasime sel ajal naljalugusid ja näidendeid uusaastapidudeks, nende stsenaariumide autoriteks olid Madis Kõiv ja Arved Sapar, meie peamisi jõude teoreetilise astrofüüsika alal. Üks paremini õnnestunud pilalugusid tehti filmi "Supernoova" ainetel. Selle filmi välivõtted tehti Tõraveres ja ligi paari kuu jooksul elasid filmitegijad meiega koos, lõunatasid samas sööklas ja võisid soovi korral märgata, kuidas meie elu käib. Mis meid kõige rohkem imestama pani, oli nende täielik huvipuudus meie tegemiste vastu. Filmitegijatel oli oma ettekujutus, kuidas teaduse tegemine käib, ja nad ei lasknud end tegelikust elust häirida. Film sai valmis ja Tõraveres oli selle esilinastus. Me vaatame ja imestame, kõik on justkui olemas, aga kõlab täiesti võltsilt. Ühena

esimestest võttis sõna Madis Kõiv ja juhtis tähelepanu sellele, et film on väga kunstlik. Nii tekkiski idee teha sel teemal naljalugu uusaastapeoks. See kandis nime "Superpriima" ja oli tehtud pantomiimina. Esinesid Tõravere noored mehed (üks me olime siis kõik veel noores eas), tegevus oli illustreeritud tuttavate muusikaladega. Arved Sapar mängis geniaalset noort astronoomi, kes avastab uue tähe — superpriima. Aivo Kivila täitis teleskoobi rolli, Tõnu Viik ja kolm teist noormeest tantsisid noorte teadlaste valssi Tšaikovski "Luikede järve" väikeste luikede muusika saatel. See oli parim paroodia, mida olen seni kohanud.

Hiljem jätkas lavastajategevust Tõravere klimatoloog Ain Kallis, kes lavastas 1980. aastatel loo väitekirja kaitsmisest. Meil oli siis kaitsmisnõukogu, kus said oma töid kaitsta nii meie oma astronoomid kui ka külalised teistest keskustest. Eks juhtunud vahel äpardusi meie puuduliku vene keele tõttu, need leidsid oma koha näidendis. See kukkus hästi välja, kumu levis ka televisiooni-meesteni, ja sellest tehti salvestus TV jaoks, mis kanti ette ühel teadlaste päeval. Huumor oli nii peenelt esitatud, et paljud vaatajad hakkasid alles lõpupoole taipama, et see polegi tõsilugu. Asi lõppes sellega, et Rein Ristlaan vihastas ja käskis filmi originaali hävitada. Nii polegi meil säilinud nendest õhtutest midagi peale mälestuste.

Kuid mitte alati polnud elu Tõraveres pilvitu. 1960. aastate teisel poolel hakkasid tekkima sisemised pinged, mille põhjus pole mulle päris selge tänapäevani. Tundsin seda ka omal nahal. Olin mitme aasta jooksul astrofüüsika sektori juhatajana korraldanud teleskoobi projekteerimist. Kui ettenähtud aeg, viis aastat täis hakkas saama, mõtlesin rahulikult tagasi astuda. Kuid seda ei oodatud ära, vaid see korraldati väljaviskamise moodi. Mul oli raskusi isegi vanemteaduri kohale taasasumisel: konkursi esimeses voorus ei saanud keegi vajalikku hääletarvu, teises voorus valiti mind üle noatera. Järgmisena langes põlu alla Valdur Tiit. Ta oli väga edukalt arendanud uusi kiirusvastuvõtjaid astronoomiliste vaatluste teostamiseks tehiskaaslastelt ja temal oli keskne osa astronoomilise tehiskaaslase "Zablik" kosmosesse lennutamisel. See oli esimene astronoomiline tehiskaaslane üldse. Tiidul oli ettevalmistamisel juba teine suurem teleskoop orbiidile saatmiseks, oli kokku lepitud kosmiliste uurimuste keskusega, et eraldatakse kandja (see oli tol ajal väga suur saavutus).

Siis järsku teatas direktor Aksel Kipper, et projekt katkestatakse, sest meie teoreetilised astronoomid pole vaatluste töötlemiseks valmis. See vastuväide on kummaline, sest meie teoreetikud olid selles suunas juba aastaid töötanud. 1980. aastate alguses taotles Arved Sapar vaatlusaega ameeriklaste kosmoseteleskoobil, tema projekt kiideti heaks ja ta viibis mitu nädalat USA-s tehiskaas-lasega vaadeldes. Hiljem on neid vaatlusi aastaid töödeldud ja tema töötulemused on olnud meile pikka aega suureks ja oluli-seks infoallikaks. Kuid tookord jäid meie oma vaatlused ära ning asi korraldati nii, et Valdur Tiit koos oma meeskonna tuumikuga siirdus Füüsika Instituuti.

1960. aastatel tuli Tõraverre teadusala asedirektorina tööle Charles Villmann. Villmann tundis huvi astronoomia ja geofüü-sika vastu, oli pikka aega sõjaväeteenistuses ja lõpetas Tallinnas Pedagoogilise Instituudi füüsikaõpetajana. Meil asus ta korralda-ma helkivate ööpilvede vaatlusi. Et selles valdkonnas oli võima-lik kosmosest Maad vaadates helkivaid ööpilvi hoopis paremini vaadelda, nii alustas temagi kosmoseuuringuid. Ka nende vaat-luste teostamiseks vajaliku aparatuuri tegemiseks tehti Villman-nile takistusi, observatooriumi raha selleks ei lubatud kasutada. Kuid Villmann oli energiline mees ja leidis võimaluse raha hanki-miseks teistest allikatest, aparaatur tehti aga valmis astronoomia-geodeesia ühingu kui vahendaja abil (otse töömeestele ei lubanud tollaegsed seadused raha anda). Villmanni kosmoseeksperiment õnnestus. Aga pinged Tõraveres olid läinud nii suureks, et di-rector otsustas juhtkonda vahetada. Asedirektoriks paluti Väino Unt — füüsikateoreetik Tartust, kes peale Aksel Kipperi pensio-nile jäämist sai ka direktoriks. Unt sai oma ülesandega kenasti hakkama — pinged õnnestus maandada.

6. GALAKTIKAMUDELID

Uue observatooriumi rajamisega seotud tegemiste kõrval ei jää-nud eriti palju aega uurimistööks. Varasem tähtede kinemaatika uurimise temaatika tundus olevat ammendatud, seega tuli mõel-da, mida edasi teha. Juhtusin lugema Tšehhi astronoomi Pereki ülevaadet galaktikamudelitest. Selgus, et Perek ja teised ingli-se keeles kirjutavad astronoomid pole teadlikud Tartu koolkonna tegemistest mudelite alal. Ülevaates kirjeldatud galaktikate mo-

delleerimise meetodika tundus olevat vananenud. Nägin selles väljakutset. Perek käsitles spiraalsete ja elliptiliste galaktikate modelleerimist kui kahte omaette ülesannet. Spiraalgalaktikate puhul tehti mudelid pöörlemiskõverate alusel (nagu Parenago mudel), elliptiliste galaktikate puhul lähtuti galaktikate heledusprofiilidest, mida kalibreeriti dünaamilise informatsiooniga vaid galaktika tsentraalse osa keskmise kiiruste hajuvuse abil. Tegelikult esinevad kõikides galaktikates oma ehituselt üsna sarnased tähepopulatsioonid, ainult et eri galaktikates on nad esindatud erineval hulgal, ning populatsiooni parameetrid on pisut erinevad. Elliptilistes galaktikates on ülekaalus vanad sfäärilise ja elliptilise kujuga populatsioonid, mida kutsutakse haloks ja kereks. Spiraalgalaktikates on need vanad populatsioonid ka olemas, kuid ülekaalus on nooremad populatsioonid. Keskmise vanusega tähed moodustavad kettakujulise populatsiooni, hiljuti tekkinud noored tähed aga spiraalharudesse koondunud väga õhukese populatsiooni. Tähepopulatsioonide lokaalne ehitus on hästi jälgitav meie oma Galaktikas, populatsioonide üldised omadused on aga lihtsamini määratavad teiste galaktikate puhul, mida näeme väljastpoolt. Seega on otstarbekohane ühendada galaktikate modelleerimisel meie oma Galaktika ja teiste galaktikate kohta käivad andmed ja vaadelda ülesannet ühtsena.

1960. aastad kulusid tervenisti uue modelleerimise meetodika arendamisele. Üheks esimeseks tööks kujunes meie galaktika ehitust iseloomustavate parameetrite süsteemi täpsustamine. Valmistasin Galaktika parameetritest ettekande Rahvusvahelise Astronoomia Liidu kongressiks, mis toimus 1964. aastal Hamburgis. Et Nõukogude Liidu bürokraatia ei võimaldanud mul kongressile sõita, andsin oma ettekande materjalid kaasa Leningradi kolleegile professor Kirill Ogorodnikovile. Parenago oli selleks ajaks juba elavate kirjast lahkunud — vähk viis ta manalateele veel täies elujõus mehana. Moskva astronoomide asemel olid meie koostöö- ja vestluspartneriteks kujunenud Leningradi kolleegid.

Ogorodnikov sai oma missiooniga väga hästi hakkama. Peale kongressi külastas Moskvat juhtivaid Galaktika-uurijaid, Hollandi päritolu Ameerika astronoom Bart Bok. Sain külaskäigust aegsasti teada ja sõitsin Moskvasse Bokiga kohtuma — Eestisse, eriti Tartusse, sel ajal välismaalasi ei lubatud. Oma ettekandes rääkis Bok uusimatest tulemustest Galaktika uurimisel ja peatus

üsna üksikasjalikult meie töödel. Kui peale ettekannet ennast tutvustasin, oli tal muidugi hea meel. Tekkis elav vestlus, millest aja jooksul kujunes sõprus. Bok jälgis edaspidigi tähelepanelikult meie tegemisi ja populariseeris neid aktiivselt, ka juhtivates USA populaarteaduslikes ajakirjades, nagu *Scientific American*. 1982. aasta talvel oli mul õnn külastada Boki tema kodus Arizonas. Ta valmistus parasjagu esinemiseks Ameerika Astronoomia Seltsi aastakoosolekul, kus talle anti üle seltsi medal; tseremoonia juurde kuulus ka pidulik ettekanne. Teemaks oli Galaktika ehitus ja tumeda aine roll selles. Arutasime seda teemat temaga põhjalikult. Ettekanne kujunes Boki luigelauluks, mõni aeg hiljem tuli kurb teade tema surmast.

Galaktika parameetrite süsteemi leidmine oli vaid esimeseks sammuks mudeli leidmisel. Valmis ka Galaktika mudel, esimene mudel, kus olid arvesse võetud erinevad tähepopulatsioonid, mida esitati sujuva tihedusega komponentide abil. Kandsin oma mudeli ette galaktikauurijate konverentsil Alma-Atas. Sellega ei saanud aga rahule jääda, olin kasutanud liiga vähe andmeid teiste galaktikate kohta. Niisiis oli järgmiseks sammuks tartlaste vana armastus — Andromeeda galaktika. Seda oli omal ajal uurinud Öpik ja hiljem Kuzmin. Kasutasin Andromeeda galaktika modelleerimisel kõiki võimalikke andmeid meie galaktika kohta. Esindatud olid samad tähepopulatsioonid, mida me hästi tundisime. Need olid vanadest metallivaestest tähtedest koosnev halo, keskel asuv kere ja mõõdukalt lapik ketas; mudelis olid esindatud ka noored tähed väga lapiku populatsioonina.

Töö käigus sattusime kahele ootamatule vastuolule — selgus, et pöörlemisandmetest leitud mudel ei klapi populatsioonide tiheduse jaotusega galaktika tuuma ligidal ja perifeerias.

Nii meie galaktika kui ka Andromeeda kõige massiivsemateks populatsioonideks on kere ja ketas. Kere on kergelt lapiku ellipsoidi kujuline vanadest tähtedest koosnev populatsioon, mis domineerib elliptilistes galaktikates, kuid on üsna märgatav ka meie galaktika sarnastes spiraalgalaktikates. Ketas on tugevasti lapiku ellipsoidi kujuline ning koosneb üsna erineva vanusega tähtedest — kõige vanemad on umbes niisama vanad nagu kere koosseisu kuuluvad tähed, nooremate vanus on umbes kümnendik galaktika koguvanusest. Mõlema populatsiooni heleduse jaotus on teiste galaktikate uurimise põhjal üsna hästi teada. Kuna po-

populatsiooni enda piires tähed ei erine üksteisest füüsikaliste omaduste poolest kuigi oluliselt, siis võime teha oletuse, et mõlemad populatsioonid on füüsikaliste omaduste poolest homogeensed. Modelleerimise seisukohalt on üheks olulisemaks parameetriks populatsiooni keskmine massi ja heleduse suhe. See suhe sõltub tähtede keskmisest vanusest ja keemilisest koosseisust. Hästi vanad tähed tekkisid ürggaasist, mis koosnes peaaegu ainult vesinikust ja heeliumist. Sellistest tähtedest koosneva populatsiooni keskmine massi ja heleduse suhe on lähedane Päikese massi ja heleduse suhtele, populatsiooni tähed on aga keskeltläbi veidi sinakad (metallivaesed hiidtähed, mis määravad populatsiooni heleduse, pole nii punased nagu tavalised hulgaliselt raskemaid keemilisi elemente sisaldavad hiidtähed). Esimese generatsiooni tähtedes sünteesitakse tuumareaktsioonide käigus raskeid elemente. Tähe arengu lõppfaasis paisatakse tähe aine osalt tagasi maailmaruumi, kus raskemate elementidega rikastatud aine seguneb ürggaasiga. Järgmise generatsiooni tähtede tekkimisel osaleb juba rikastatud gaas, need tähed paiskavad omakorda täiendavalt rikastatud gaasi tagasi, jne. Nii sisaldavad hiljem tekkinud tähed raskemaid elemente rohkem. Sellised tähed on hiidtähe staadiumis seda punasemad, mida suurem on nende raskete elementide sisaldus. Niisiis sõltub tähepopulatsioonide värvus ja sellega seotud massi ja heleduse suhe populatsiooni keemilisest koosseisust. Kettapopulatsioon on enam-vähem Päikesele lähedase koosseisuga, sellise populatsiooni keskmine massi ja heleduse suhe on 3–5 Päikese ühikutes. Väga metallirikaste tähepopulatsioonide massi ja heleduse suhe on kümne ringis, ikka Päikese ühikutes.

Niisiis on vaatlustest võimalik leida kõik olulised populatsioonide iseloomustavad parameetrid. Modelleerimise seisukohalt on eriti olulised fotomeetrilised andmed, see on heleduse ja värvuse jaotus populatsioonis. Need andmed võimaldavad määrata populatsiooni ulatuse ja hinnata selle massi, samuti pole raske arvutada, milline peaks olema galaktika pöörlemiskõver. Varem selliseid arvutusi ei tehtud, sest spiraalgalaktikate modelleerimisel jäeti fotomeetrilised andmed lihtsalt kõrvale. Fotomeetrilised andmed näitavad, et spiraalgalaktikate keskosades domineerib kere, mille massi ja heleduse suhe on 10 ringis. Välimistes osades on tähepopulatsioonide tihedus nii väike, et populatsioonide välised osad ei mängi märgatavat rolli galaktika üldises gravitatsiooniväljas —

domineerivad seespool asuvad tähed. Selles mõttes on galaktikate välimistes osades tiheduse jaotus sarnane Päikesesüsteemiga, kus ei mängi olulist rolli planeedid, kuna nende massid on Päikesega võrreldes tühised. Nii on oodata, et galaktikate pöörlemiskiirus kahaneb kauguse kasvades. Sedasama näeme Päikesüsteemis — mida kaugemal asub planeet Päikesest, seda aeglasemalt ta tiirleb Päikese ümber.

Pikkade arvutuste tulemusel saime lõpuks valmis Andromeeda galaktika mudeli. Meie mudelist järeldus, et pöörlemiskõver peaks keskpunkti ligidal kiiresti kasvama ja saavutama maksimumi üsna keskme lähedal; perifeersetes piirkondades peaks pöörlemiskiirus kahanema umbes samamoodi nagu Päikesesüsteemis. Meie üllatus oli suur, kui võrdlesime mudelit vaatlustega. Vaatluste järgi kasvab kiirus keskpunkti ligidal aeglaselt ja jääb suurtel kaugustel galaktika keskpunktist enam-vähem konstantseks.

Kuidas neid vastuolusid seletada?

7. MASSI PARADOKS GALAKTIKATES

Esimeseks sammuks oli oma mudeli võrdlemine varasematega, mis kõik põhinesid pöörlemiskiirustel. Mudelite võrdlemisel arvasime keskmise massi ja heleduse suhte kauguse funktsioonina. Tulemused olid üsna kummalised. Galaktika keskosas oli varasemate mudelite kohaselt massi ja heleduse suhe väga väike — umbes sajandik Päikese ühikutes. Nii madalat väärtust on raske seletada, sest keskpunkti ligidal domineerivad vanad metallirikkad tähed, mille keskmine massi ja heleduse suhe peaks olema tublisti suurem kui galaktika välimistes piirkondades. Teine erinevus tuli ilmsiks perifeerias — siin kasvas pöörlemiskiiruste põhjal leitud massi ja heleduse suhe väga kiiresti, ulatudes galaktika välisosades juba tuhandeni.

Vastuolu meie mudelist arvutatud ja vaadeldud pöörlemiskõvera vahel galaktika keskosas oli suhteliselt lihtne seletada. Pöörlemiskiiruse leidmiseks kasutasime radiovaatlusi, mille lahutusvõime oli sel ajal veel üsna madal. Aeglane kiiruse kasv vaatlusandmetes oli põhjustatud vaatluste vähese lahutusvõimega. Uuemate optiliste andmete alusel kasvab pöörlemiskiirus tunduvalt kiiremini, nii nagu mudeli põhjal ongi oodata.

Vastuolu mudeli ja vaatluste vahel galaktikate perifeerias oli võimalik seletada kahel viisil. Kui oletada, et dünaamilised andmed on õiged, siis jõuame järeldusele, et galaktikate välisosades domineerib mingi ulatuslik tume populatsioon. See populatsioon paneb oma külgetõmbega galaktika kiiremini pöörlema. Teine võimalus seisneb selles, et oletada galaktikate perifeersetes osades liikumiste olemasolu, mis moonutavad pöörlemist. Kaudseid tõendeid sellise võimaluse kohta on olemas. Osutus, et galaktikate erinevate poolte pöörlemiskõverad pole alati sarnased — meie suunas liikuva poole pöörlemiskiirus ei lange kokku meist kaugeneva poole pöörlemiskiirusega.

Kuidas valida nende teineteist välistavate võimaluste vahel?

Esiteks arvutasime, kui suur on oletatav tume populatsioon. Selleks kasutasime varasemaid mudeleid, mis olid koostatud pöörlemiskõverate põhjal, ning võrdlesime neid oma uue mudeliga, mille leidmisel arvestasime ka fotomeetrilisi andmeid. Võrdlus näitas, et umbes pool galaktika kogumassist tuleks omistada tumedale populatsioonile, selle populatsiooni raadius ületaks aga mitmekordselt seni tuntud tähepopulatsioonide raadiuse. Meie seniste ettekujutuste kohaselt on tähtede tekkimine kosmilises gaasis võrdeline gaasi tiheduse ruuduga. Seda kinnitasid meie enda uuringud kui ka mujal tehtud analüüs. Seega peaksid hüpoteetilise populatsiooni tähed tekkima perioodil, kui koonduv gaas oli kõige enam kokku surutud ja asetseb keskpunkti ligidal. Seejärel peaks need tähed paisatama tagasi galaktika välisosadesse, nagu näitab tumeda aine praegune jaotus. Seega oli meie ees probleem, kuidas paisutada tume populatsioon ulatuseni, mida dünaamilised andmed osutavad? Energia jäävuse seadus kinnitab, et mingi populatsiooni paisumine saab toimuda vaid mõne teise populatsiooni kokkutõmbumise arvel. Lihtsad arvutused kinnitasid, et tumeda populatsiooni paisutamiseks praeguse kujuni ei piisa kõigi ülejäänud populatsioonide kokkutõmbumisest — tume populatsioon on selleks liiga massiivne ja ulatuslik. Tume populatsioon pidi juba tekkima seal, kus ta praegu asub. Nii hõredas keskkonnas on aga täheteke väga ebaefektiivne. Seega näitas meie arutus, et on raske seletada hüpoteetilise populatsiooniga struktuuri.

Teine vastuolu on seotud sellega, et oletatava populatsiooni kogumass ületab tavaliste populatsioonide kogumassi. Tavaliste

tähepopulatsioonide parameetrid moodustavad pideva jada. Populatsioonide omadusi olime Tartus uurinud aastaid ning saanud selgeks, et eri vanusega populatsioonide jadas pole kohta uuele tundmatule populatsioonile. Ainus võimalus oleks oletada, et uus populatsioon on vana ning tekkinud galaktika väga varases arengujärgus, ammu enne kõigi meile tuntud tähepopulatsioonide teket. Sel juhul on meie ees uus raskus. Tähetekke uurimine on näidanud, et kokkutõmbuvas gaasipilves koondub tähtedeks vaid umbes 1% gaasi, ülejäänud gaas kuumutatakse äsjatekinud tähtede poolt üles ja edasine täheteke on võimatu. Seega peame seletama, kuidas koondada umbes pool või isegi rohkem esialgsest gaasist väga lühikese ajaga esimese generatsiooni tähtedesse, mis seniste ettekujutuste kohaselt on võimatu.

Kõiki neid raskusi kaaludes tegime Andromeeda galaktika mudeli arvutamisel järelduse, et tõenäoliselt on tegemist galaktika pöörlemiskiiruse häiretega, mitte massiivse tundmatu populatsiooniga. Küllap mängis selle otsuse tegemisel oma osa meie varasem kogemus Galaktika lokaalse tiheduse uurimisel, mis ei kinnitanud tumeda aine olemasolu. Samale tulemusele jõudsid ka paljud teised täheteadlased. Nagu võisime veenduda mõni aasta hiljem, oli meie otsus ennatlik. Aga selle seisukoha ekslikkuses veendumine nõudis veel mitu aastat kannatlikku tööd.

Vastuolu erinevate andmete vahel piinas meid edasi. Niisiis üritasime kontrollida kõiki oma samme. Esimeseks kontrollisime galaktikate pöörlemiskõveraid. Senised mudelid põhinesid pöörlemise raadiovaatlustel, tolleaegsete raadioteleskoopide lahutusvõime oli aga piiratud, seega võisid ka pöörlemiskõverad olla moonutatud. Leidsime meetodi vaatlusandmete korrigeerimiseks, hiljem on seesugune analüüs üldkasutatav. Nagu eespool oli juttu, moonutab puudulik lahutusvõime tõepoolest tulemusi just nii, et pöörlemiskõverad paistavad lamedamana tegelikust: keskpunkti lähedal on vaadeldud kiiruse tõus ja perifeerias langus aeglasem kui tegelikult. Kuid vaatlusandmete kvaliteet paranes, uute väga tundlike detektoritega hakati tegema optilisi vaatlusi kaugemal galaktikate heledatest keskosadest. Ning uued andmed näitasid üha veenvamalt, et galaktikate tegelikud pöörlemiskõverad on tunduvalt lamedamad kui fotomeetriliste andmete põhjal võiks oletada. Massiparadoksist galaktikates ei saanud mööda vaadata.

Üheks võimaluseks oli muidugi oletada, et midagi on korrast ära meie arusaamises tähepopulatsioonide evolutsioonist. Sel ajal (1970. aastate alguses) polnud galaktikate evolutsiooni teooriat veel olemas. Nii tuli asuda selle ülesande kallale. Võttis terve aasta tihedat tööd, enne kui vastav ideoloogia sai välja mõeldud ja arvutusprogrammid silutud. Nende arvutuste puhul ei saanud enam piirduda lükatiga nagu varem. Teaduste Akadeemia Küberneetika Instituut oli just saanud omale keskarvuti, kus ka meil, Tartu astronoomidel, oli võimalik oma programme siluda ja arvutusi teha. Selle arvuti muretsemine oli omaette ettevõtmine. Eesti Teaduste Akadeemia taotlust kaaluti Moskva asjameeste poolt väga tõsiselt. Arutati, kas vahest oleks piisav eraldada arvuti kõigi kolme Balti riigi peale ühiseks kasutamiseks (meenutame, et sellise arvuti võimsus oli tühine tänapäeva personaalarvutitega võrreldes). Tuleb meie meestele au anda, et neil õnnestus Moskva bürokraate veenda, et Eestis jätkub tööd terve arvuti koormamiseks. Töö käis siis nõnda, et korraga oli käsil mitu programmi, mis vormistati perfokaardipaki või perfolindi kujul. Observatooriumi buss sõitis kord nädalas Tallinnasse, kus uued lindid anti arvutuskeskusesse ja eelmisel nädalal saadetud lintide vastused tulid tagasi. Enamasti oli vastuseks arvuti väljatrükk, mis võimaldas avastada programmi vigu. Ühe programmi silumine võttis kuni pool aastat. Observatooriumis oli olemas oma arvutuskeskus, kus aidati programme ette valmistada ja arvutusi teostada. Mu abikaasa töötas sel ajal observatooriumi arvutuskeskuses ja aitas mind nende programmide silumisel. Kui mõni konverents lähenes või oli muidu kiire tulemuste saamisega, siis sõitsime koos abikaasaga Tallinnasse. Abikaasa kursusekaaslane Aino Männil oli arvutuskeskuse juhataja abi. Öösel oli keskus vähem koormatud, siis istusime koos abikaasaga arvuti juures, uurisime väljatrükke ja parandasime programme. Aino Männil tukkus kõrval välihoodil ja tuli meile appi, kui me hätta jääme. Nii saime paari ööga kiiremini edasi kui varem mitme kuuga.

Nii valmis 1971. aasta jooksul tööde tsükkel, kus analüüsisime galaktikapopulatsioonide ja galaktikate endi evolutsiooni. Samasuguseid mudeleid leidis ka noor Ameerika astronoom Beatrice Tinsley. Meie mudelid olid mõnevõrra usaldusväärsemad, sest olime täpsemini arvestanud tähtede tekkefunktsiooni ja selle mõju evolutsioonile. Meie arvutused näitasid, et galaktikate populat-

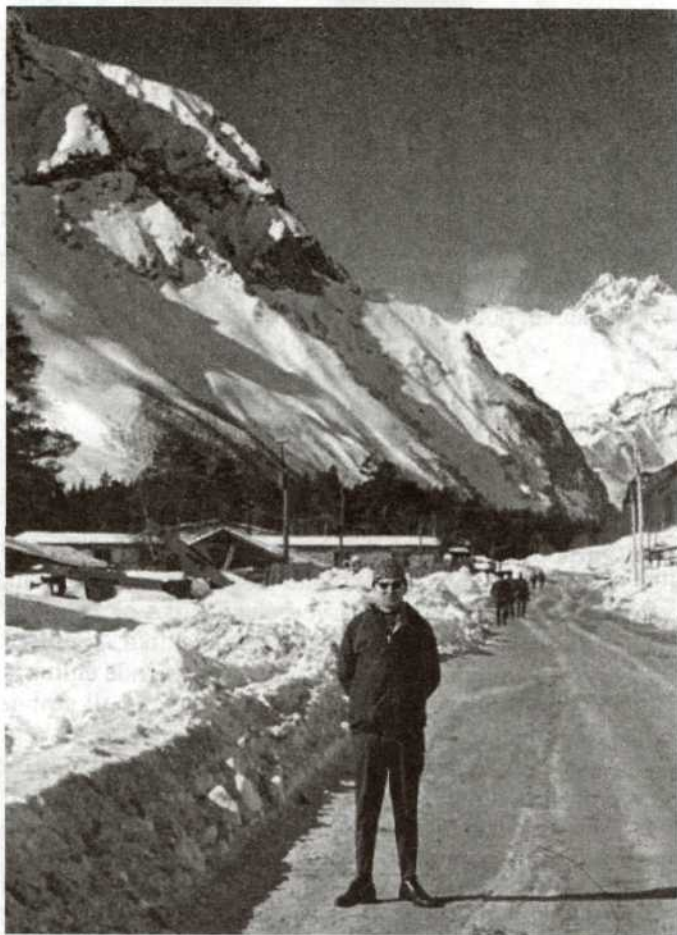
sioonide fotomeetrilisi ja dünaamilisi parameetreid on võimalik seletada, toetudes tähtede evolutsiooni kohta teada olevatele andmetele. Tundmatu tume populatsioon, kui ta olemas on, peab väga oluliselt erinema kõigist senituntud populatsioonidest. Teisalt oli väga raske ette kujutada, kuidas selline populatsioon sai tekkida.

Galaktikate ehituse ja evolutsiooni mudelitest kirjutasin 1971. aasta lõpul doktoritöö. Tulemused said ette kantud 1972. aasta alguses Põhja-Kaukaasias toimunud astrofüüsika talvekoolis, kus nad äratasid üsna suurt tähelepanu. Kuidas massiparadoks laheneb, polnud siiski veel selge.

8. GALAKTIKATE MASSIIVSED KROONID

Sama aasta kevadel sain kutse esineda Euroopa astronoomide konverentsil Ateenas ettekandega galaktikamudelitest. Selleks ajaks olid detailsed populatsioonimudelid leitud juba kõigi kohaliku galaktikategrupi heledamate galaktikate jaoks, samuti Virgo ehk Neitsi tähtkujus asuva galaktikaparve peagalaktika jaoks. Viimane on kõige ligem massiivne elliptiline galaktika. Sellised galaktikad esinevad ainult parvede keskmes, ning nende ehitus ja evolutsioon on seetõttu eriti huvitavad. Selleks ajaks oli saabunud uusi andmeid galaktikate pöörlemisest ning oli üha raskem ignoreerida tõsiasi, et enamiku galaktikate pöörlemiskõverad on lamedad. Arutasin seda probleemi suvel oma kolleegi Enn Saarega. Ta soovitas loobuda meie senisest eeldusest, et universumis ongi ainult meile tuntud populatsioonid, mille teket ja parameetreid oskame seletada. Tuleb oletada, et on tegemist täiesti uute omadustega populatsiooniga, ja vaadata, milliseks osutuvad tema omadused lähtudes nii fotomeetristest kui ka dünaamilistest andmetest. Sellega seoses on kohane meenutada Sherlock Holmesi maksimi: "Kui olete elimineerinud võimatu, siis see, mis järele jääb, peab olema tõsi, kui ebatõenäoline see ka ei paistaks" (viide on võetud Binney ja Tremaine teosest "Galaktika dünaamika").

Arvutusprogrammid ja andmed olid käepärast, ja peagi olid ka vastused käes. Selgus, et meie Galaktika ja Andromeeda galaktika puhul ületab tumeda populatsiooni mass tavaliste populatsioonide oma mitmekordselt, Virgo parve peagalaktika puhul aga enam kui

Joonis 3. Autor Kaukaasia talvekoolis 1972.

kümnekordselt. Kandsin oma tulemused Ateenas ette 8. septembril 1972, põhijäreldused olid:

- * Eksisteerib kaks tumeda aine probleemi, lokaalne ja globaalne.
- * Lokaalne tume aine peab olema tähelise iseloomuga, kuna ta on tugevasti koondunud Galaktika tasandisse (juhul kui ta eksisteerib).

- * Globaalne tume aine ei koosne tähtedest; ta moodustab hõreda ümbrise galaktikate ümber. Et seda populatsiooni eristada tavalistest vanaks haloks kutsutud tähepopulatsioonidest, panin ette nimetada tundmatu populatsiooni krooniks.
- * Olemasolevad andmed ei võimalda usaldusväärselt määrata kroonide massi ja raadiust; saame vaid väita, et kroon on tunduvalt ulatuslikum kõigist tuntud tähepopulatsioonidest.

See oli ilmselt esimene konverentsiettekanne galaktikate tumedatest kroonidest üldse. Argumendid tumeda krooni olemasolu kinnituseks polnud sel ajal veel täiesti veenvad, ka ei osanud ma kindlalt väita, millest kroon koosneb. Mu esialgne arvamus oli, et kroon võiks koosneda kuumast gaasist. Igatahes ei saanud ettekanne vaimustatud vastuvõtu osaliseks. Oli ilmne, et probleem vajab edasist uurimist. Eriti oli vajalik selgitada krooni võimalik mass ja raadius.

Esiialgu polnud mul mingit ideed, kuidas edasi minna. Nii võtsin kätte ja hakkasin vaatama, kas on sel alal varem midagi tehtud. Avastasin, et massi paradoks galaktikasüsteemides polegi uus probleem. Juba 1933. aastal oli Šveitsi päritolu Ameerika astronoom Fritz Zwicky leidnud, et tuntud galaktikaparv Coma tähtkujus kätkeb mõistatust: galaktikad liiguvad parves tunduvalt kiiremini, kui võiks oletada nende massi põhjal. Sellest tegi Zwicky järelduse, et parves leidub veel mingi tume aine, mis paneb galaktikad parves kiiremini liikuma. Tumeda aine kogumass osutus Zwicky andmetel üle kümne korra suuremaks kui galaktikates leiduv aine. Seda probleemi arutati 1961. aastal USAs toimunud Rahvusvahelise Astronoomia Liidu kongressil. Taotlesin omal ajal võimalust kongressil osalemiseks, kuid "kompetentsed organid" ei andnud väljasõiduluba. Kongressil esines Armeenia astronoom Viktor Ambartsumjan väitega, et galaktikate suur kiirus parvedes viitab hoopis parvede kiirele paisumisele. Et nad on praegu veel koos, siis peavad nad olema äsja tekkinud. Enamik astronoomide vaidles siiski sellele vastu, osutades faktidele, mis viitavad galaktikate suurele vanusele parvedes.

Samasugune paradoks esineb ka kaksikgalaktikate ja väikeste galaktikagruppide puhul. Sobivaks näiteks on meie oma kohalik galaktikagrupp — Andromeeda galaktika läheneb meie Galaktikale. Kui oletada, et lähenemine on tingitud omavahelisest külgetõmbest, saab leida grupi kogumassi; see osutub umbes kümme

korda suuremaks meie Galaktika ja Andromeeda kogumassist. Sellisele tulemusele jõudsid Kahn ja Woltjer 1959. aastal. Galaktikapaaride puhul sõltub massi ja heleduse suhe paari morfoloogiast. Elliptilisi galaktikaid sisaldavate paaride keskmine massi ja heleduse suhe on umbes 60, spiraalgalaktikate puhul on suhe väiksem, kuid siiski oluliselt suurem kui kõigil meile tuntud tähepopulatsioonidel, kus see suhe on 1 ja 10 vahel, keskmiselt 3–4.

Neid töid lugedes tekkis mõte, et galaktikaparvedes, gruppides ja paarides võib massi paradoksi põhjuseks olla asjaolu, et galaktikad ise on ümbritsetud massiivsete kroonidega, mis panebki galaktikad kiiresti liikuma. Siit tärkas idee, kuidas leida galaktikate tumedate kroonide massi ja raadiust. Kui oletada, et krooni olemasolu on üldine nähtus, siis peaks kaksikgalaktikate puhul kaaslaste liikumise põhjal leitud süsteemi mass sõltuma sellest, kui kaugel kaaslane emagalaktikast asub. Kaaslast võime nimelt vaadata proovikehana, mis liigub süsteemi kui terviku gravitatsiooni mõjul. Kui mingi keha liigub teise keha ümber, siis sõltub tema kiirus massist, mis asub *orbiidi sees*. Seega kaugeimal orbiidil liikuvat kaaslast mõjutab suurem osa kogumassist kui ligemal orbiidil liikuvat kaaslast, viimane tunneb vaid krooni sisemise osa massi. Selle hüpoteesi kontrollimiseks tarvitseb vaid leida erineva kaugusega galaktikapaaride keskmised suhtelised kiirused.

Galaktikapaaride suhtelised kiirused olid vaatluste põhjal teada, vastavate andmete otsimine raamatukogus ja analüüs ei võtnud kaua aega. 11. jaanuaril 1974 olid esialgsed tulemused käes. Kaksikgalaktikad liiguvad tõepoolest ootuspärasel kombel, kui eeldada, et kõik galaktikad on ümbritsetud tumedate kroonidega. Kaksikgalaktikate andmed näitasid, et kroonide massid ja raadiused ületavad galaktikate nähtavate populatsioonide omi umbes kümnekordselt. Täpsemate arvutuste juures löid kaasa Enn Saar ja Ants Kaasik.

Saime arvutused valmis just õigeks ajaks. Jaanuari lõpul 1974 toimus Põhja-Kaukaasias Elbruse lähedal järjekordne talvekool, kus mul oli kavas esinemine. Arutasime Leningradi kolleegi Artur Tšerniniga esinemise kava läbi, ta soovitas jätta kõrvale kõik teised probleemid mis esialgu ettekande kavas olid ja pühendada kogu jutt tumedatele kroonidele ja sellest tulenevatele kosmoloogi-

gilistele järeldustele. Mu põhiväiteks oli: kuna andmed viitavad sellele, et kõik galaktikad on ümbritsetud tumedate kroonidega, siis on tume aine universumi põhiline koostisosa. Talvekoolis osalesid juhtivad astrofüüsikud, kes hästi taipasid tulemuse tähtsust. Ettekande järel oli tunne, nagu oleks auditooriumis pomm lõhkenud. Üks küsimus järgnes teisele. Peamine probleem oli muidugi tumeda aine loomus. Meie varasematele arvutustele tuginedes väitsin ma, et tume aine ei koosne tõenäoselt tähtedest. Mu esialgne oletus oli, et sobivaks kandidaadiks võiks olla kuum gaas. Teine probleem oli tumeda aine mõju galaktikate evolutsioonile.

Kuid esialgu polnud kuigi palju aega kosmagooniliste küsimuste üle peamurdmiseks, kõigepealt oli vaja põhitlemused avaldada. Tundsime hingust kuklas — ameerika astronoomid Jerry Ostriker ja Jim Peebles olid juba eelmisel, 1973. aastal avaldanud teoreetilise uurimuse, kus nad ennustasid massiivsete halode olemasolu galaktikate ümber. Lühikokkuvõtte avaldasime kiiresti venekeelses väljaandes. Kuid akadeemik Jakov Zeldovitš, maailma juhtivaid teoreetikuid kosmoloogia vallas, soovitas sellega mitte piirduda: “Olulised tulemused tuleb avaldada juhtivates ajakirjades” oli tema väide. Nii saatsime mõnevõrra detailsema artikli ajakirja *Nature*, kus see meie rõõmuks ka vastu võeti. Igaks juhuks tegime veel preprinti ja saatsime selle laiali kõigisse observatooriumidesse. See oli Tartu Observatooriumi esimene preprint. Ja üsna varsti selgus, et me saime ka nüüd valmis õigel ajal: paar kuud peale meie *Nature*'i-artiklit avaldasid Ostriker, Peebles ja Yahil oma tulemused, mis peaaegu täpselt meie omadega kokku langesid. Ameeriklased käitusid härrasmehelikult ja viitasid meie preprintile. Läks mööda paar kuud ja ilmus veel kolmas artikkel, milles astrofüüsika korüfee Geoffrey Burbidge esitas hulga kahtlusi meie tööde suhtes. Kõige olulisem punkt Burbidge'i arutluses oli nii meie kui ka Ostrikeri vaikiv eeldus, et kaksikgalaktikate puhul on tegemist füüsikaliste, see on ruumilähestikku asetsevate ja vastastikuse külgetõmbega seotud objektidega. Kui oletada, et kaksikgalaktikate komponendid saavad vaid juhulikult kokku ega moodusta püsivaid süsteeme, siis ei saa muidugi teha mingeid järeldusi nende masside kohta.

Võitlus tumeda aine ümber oli alanud.

(Järgneb)

EESTI INIMKAOTUSED KOMMUNISTLIKU VÕIMU ALL

Enn Sarv

Saksa-aegsed mobilisatsioonid ja Eesti vabadusvõitlejad

Muidugi olid ka sakslaste mobilisatsioonid Eestis rahvusvahelise õiguse vastased ja järelikult kuritegelikud, ehkki neid korraldati teise sildi all: 1942. a lõpus kuulutati välja noormeeste sunduslik võtmine Saksamaale tööteenistusse, millest pääsemiseks võis taotleda vastuvõttu Eesti leegioni nimelisse Relva-SS üksusse. 1943. a teisel poolel järgnes veel paar mobilisatsiooni. Aastavahetuseni 1943/1944 oli Saksa mobilisatsioonidel tulemusi vähevõitu, sest rahvuslik iseseisvusliikumine soovitas neist kõrvale hoida, võimalust mööda Soome põgeneda ja seal Soome väkke astuda.

1944. a veebruaris andis Eesti presidendi kohusetäitja professor Jüri Uluots parooli astuda Saksa sõjaväkke, et kaitsta Eestit sissetunginud punaväe vastu. Sellega algas meie puht-eesti sõda¹⁵. Sakslased tõid kohale ka üle pika idarinde laialipaisatud varasemad eesti üksused. Eesti idarindel oli siis 59 000 vabadusvõitlejat. Mõni autor arvab, et neid oli koguni 70 000. Selle arvuni võidi jõuda 1944. a sügisel, kui soomepoisid kohale jõudsid

10. aprillil 2001 Eesti Rahvusraamatukogus peetud ettekand (näitusele "KGB ja Stasi — totaalse võimu tööriistad" järgnenud loengute sarjas). Teksti on veidi täiendatud ja lõpp asendatud.

Algus eelmises numbris.

¹⁵1938. a põhiseaduse §132 kohaselt oli mobilisatsiooni väljakuulutamine presidendi õigus ning riigile kallaletungi puhul ka kohustus.

ja kui ka Omakaitse üksusi rindele saatma hakati¹⁶. Sakslastel oli hirm Eesti rahvusliku sõjaväe tekke ees. Sellepärast hakkasid nad pidurdama suure mobilisatsiooniga kokkutulnute relvastamist.

60 000–70 000 eesti sõduri saatuse on siiaamaani lõpuni lahendamata küsimus. Segadus algab juba langenute arvu määramisest. Varasemates bilanssides arvati, et Saksa mundris langenuid oli 14 500 või koguni 20 000 (vt Tiit 1993: 1673, samuti Talve 1991 ja tema koondtabel Tiit 1993: 1848). Vabadusvõitlejate aaraamatu koostamise käigus suudeti aga nimeliselt selgitada vaid 6666 langenuid (Kurgvel, Lindmäe 1998: 10). Spetsialistid arvavad, et nimesid ei tulegi kokku üle 10 000. Selgus valitseb ainult enamiku soomepoiste saatuse asjus (VE 1997 ja esialgne töövariant Tõnnus 1996). Vähe on jäänud lünki ka eesti 1641 kaadriohvitseri nimestikku (Salo 1996). Need kaks langenute liiki moodustavad aga koguarvust üsna väikese osa. Tekib probleem, kuhu jäid kõik ülejäänud võitlejad.

Suur laialimineku toimus septembris 1944, kui sakslane oma väed ja kogu raskerelvastuse Eesti mandriosast reetlikult välja tõmbas. Väheke aega püüti võitlust jätkata ilma sakslase ja tema raskerelvadeta (Laar 1997: 169–213), admiral Johan Pitka tegi algust koguni Eesti sõjaväe loomisega. Lõpuks aga jäi igapähele siiski ainult neli võimalust: minna koos Saksa vägedega Saksamaale, põgeneda Rootsi, anda ennast sõjavangi või minna koju ja oodata, mis edasi juhtub.

Saksamaale pürginud eesti sõdurite arv pole teada. Neid võis olla umbes 20 000¹⁷. Mõnda kolme teed: laevadega otse Eestist, maad mööda Riiga ja edasi laevadega, maad mööda Saksamaani. Kaotused olid suurimad viimasel valiku korral: tee peal kiputi eestlastega pidevalt rindeauke lappima ning nende rühmi jäi maha mitmesse kotti (Kuramaa, Königsberg jt). Langenute arvu kohta andmed puuduvad. Oktoobri lõpuks oli umbes 15 000 igat sorti eesti võitlejat kogutud ümberformeerimisele Neuhammeri¹⁸

¹⁶70 000-st kirjutab näiteks soomepoiste ajalootoimkonna esimees Raul Kuutma (VE 1997: 13).

¹⁷Ülevaate nende liikumistest ja võitlustest annab näiteks artikkel Purre 1963, mida järgnevas kokkuvõtlikult refereerime.

¹⁸Neuhammer asub Sileesias Oderi väikese harujõe Kwesa (Queisi) ääres, võrdsel kaugusel Görlitzi ja Glogowi (Glogau) maakonnalinnadest.

laagrisse. Mööda Saksamaad oli eraisikuina laiali veelgi tuhandeid. Kolm nende mobiliseerimise üritust aeti nurja, suuresti tänu nn Eesti toimkonna ja selle ümber kogunenute julgele vastutegevusele (Tambek 1967: 312–317; Purre 1963: 29–31). Jaanuari lõpul 1945 jõudis rinne Neuhammeri lähedale. Taasloodud, kuid lõpuni väljaõpetamata eesti 20. SS-diviisi kaks ja pool rügementi ning mõni abiüksus saadeti võitlema lõuna poole, Oderi jõe rindele. Mahajäänud meestest formeeriti grupid Neuhammeri kaitsmiseks. Veebruari lõpuks oli seal kaitse kõikjal murtud, allesjäänud eestlased viidi diviisi tagavararügementi Taanis. Seal õnnestus sõja lõppedes enamikul ennast läänlastele vangi anda. Diviisi põhiosa võitles Opole (Oppelni) juures, jäi märtsi teisel poolel kotti, kuid murdis välja. Kaotati veerand meestest, kogu raskerelvastus, transpordivahendid ja voorid. Uuesti formeerituna oldi alates 15. aprillist jälle rindel. Saksamaa kapituleerudes anti relvad tšehhidele ära ja püüti üle Praha läände ameeriklaste juurde liikuda. Tšehhid võtsid aga relvitud mehed sõjavangi. Sinna nn Tšehhi põrgusse jäi valdav osa diviisist, umbes tuhat meest koguni mõrvati¹⁹. Vaid vähestel õnnestus tšehhide ja punaarmee-laste vahelt läände pügeda.

Saksamaale läinutest on enam-vähem selge ainult läände pääsnud eesti sõdurite arv: liitlaste juurde jõudis neid kuni 6000. Ülejäänute kohta pole teada isegi mitte nende täpset üldarvu, kõnelemata selle jagunemisest langenute, hukkunute, sõjavangi võetute ja eraisikuiks moondunute arvuks. Punaarmee sai Saksamaalt 12 000 eesti sõjavangi (vt eespool), aga kui palju langes vangi teel Saksamaale, pole jällegi teada. Paratamatult surub ennast peale järeldus, et Saksamaale taganenud eesti sõjameeste saatus nõuab otsast peale uut uurimist.

Rootsi jõudis (peamiselt Saaremaa kaudu) kindlasti üsnagi arvestatav hulk eesti sõdureid. On teada, et Saksa mundris oli neist ainult neli või viis ja need anti N. Liidule välja. Ülejäänud said õigel ajal mundri seljast võetud ja salgasid Saksa sõjaväes teenimise tõenäoliselt maha. Seetõttu on ka Rootsis asuva andmestiku põhjal üsnagi lootusetu nende arvu määrata.

¹⁹“Tšehhi põrgu” kohta vt Lindström 1963 ja sama kogumiku muud artiklid. Mõrvatute arvu vt Talve 1991.

Kõige segasem on Eestisse jäänute saatus. On arvatud, et Eestis on maetud 10 000–12 000 eesti rahvusest 1944. a sõjasurnut. Igasugused matmispaigad tegi punavõim enamasti maata ja püüdis nende jäljedki kaotada. Mälestusteostes on avaldatud mõned faktid haavatute ja allaandnute mõrvamisest (näiteks Avinurme, Kadrina ja Porkuni massimõrvad; vt ka Laar 1997: 138, 155–156, 159–160). Kaitsepolitsei olevat väitnud, et nende sõjakuritegude asjus juurdluste algatamiseks pole piisavalt andmeid.

Mälestusteostes on ka kirjeldatud, kuidas sõdurpoisid, enamasti erariides, läbi kogu Eesti oma kodudesse rändasid. Sel teekonnal hukkus üsna palju, neid püüti ja tapeti nagu metsloomi.

Valdavale enamikule Saksa ja Soome väest naasnud meestele lõppes aga sõjatee kas arreteerimisega või esmalt metsavendlusega ja alles siis kas sõdurisurma või arreteerimisega. On teada NKVD-NKGB 1945. a 29. oktoobri direktiiv nr 193/118, mis käskis Saksa armees, Omakaitstes ja politseis teeninud isikud kõik sunnitöölaagrisse saata (Varju 1997: 16). Riiklik arreteerimisplaan oli okupatsioonivõimul seega vähemalt 80 000. Memento hindab seda sorti arreteeritute arvuku siiski vaid 32 500 (vt Tiit 1993: 1849).

Sõjavangid

1945. a kevadel ja suvel leidis eesti sõjavange gruppina või ka üksikult paljudes sõjavangilaagrites üle Saksamaa²⁰. Läände jõudnuid oli eesti sõjavangide koguarvust alla kolmandiku. Nad sattusid pärast okupatsioonitsoonide moodustamist Inglismaa ja USA, väiksem hulk Prantsusmaa halduse alla, kuid eestlasi oli isegi Norra, Belgia ja Itaalia sõjavangilaagris. N. Liit nõudis kõiki eesti sõjavange kui “oma kodanikke” enda kätte. Palju väljaandmisi esines Prantsuse laagris, samuti Prantsusmaa territooriumil asunud USA laagris (vt Jürima 1964). Algusest saadik Saksamaal N. Liidu kontrolli alla jäänud eesti sõjavange oli koguarvust üle kahe kolmandiku. Nad asusid Tšehhi ja Ida-Saksa laagris,

²⁰Laagrist ja neis valitsenud olukorrast annab ülevaate näiteks artikkel Tuntumad... 1963. Põhjalikumad käsitlused vt sama kogumiku järgmistes artiklites ja raamatu lisas (ilmunud kogumiku *Eesti saatus-aastad II* köites 1964. a).

vähemal määral Poolas. Ka Poolas esines eesti sõjavangide mõrvamisi. Aastaks 1945 olid peaaegu kõik eestlased viidud N. Liitu. Väike osa jäeti Poola kaevandustesse orjatööle pikemaks ajaks.

Eesti pinnal jäi 1944. a septembris Punaarmee haardesse hulk eesti üksusi nii Narva rindel kui ka Emajõest põhja pool, sealhulgas 20. SS-diviis ja mitu piirikaitserügementi. Ainuüksi Avinurme kotti jäänute arvuks peetakse 12 000 ja nendest esimese hooga vangistatute arvuks 3000–4000 (Laar 1993: 52–53). Oli suur segadus. Eestlastest sõjavange ei julgetud Eestis pidada ja mehed saadeti enamasti Venemaale.

Nõukogude võimu käes olnud eesti sõjavangide andmestikule polnud siia maani mingit ligipääsu, seepärast on bilanssides neist mööda mindud. Lihtsalt suurendati sõjavangis hukkunute oletatava arvu võrra langenud sõdurite arvu. Võib oletada, et Sakamaal ja Eestis vangilangenud eesti sõdurite üldarv oli ehk ligi 20 000. Nüüd on Moskvast ilmunud 1100-leheküljeline kogumik dokumente ja materjale kõigest N. Liidus aastail 1939–1956 kinnipeetud sõjavangidest (*Vojennoplennõje*... 2000). See annab esmakordse võimaluse ka eesti sõjavangide jälgi ajama hakata.

Seni saame tegelda vaid sellega, et nimetame asju õigete nimedega. Võib näida, nagu oleks juriidiliselt tegemist täitsa õigustatult kinnipandutega. Mida muud saakski teha vastase alistunud sõduritega sõja ajal? Tegelikult aga on see meil jälle üks sõjakuriteo ohvrite liik. N. Liit käsitas sõjavange orjadena, mis oli rahvusvahelise õigusega (eespool mainitud Haagi 1907. a konventsiooniga) keelatud. Neid peeti näljapajukil ja tapeti ka tööga. Tehti ajuloputust. Eestlastega oli lihtsam: N. Liidu vastu võitlemist peeti nende puhul kuriteoks ja valdav enamik läks kohe kohtu alla. Ka seda tuleb pidada sõjakuriteoks, sest N. Liidul polnud vähimatki õigust kuulutada okupeeritud Eesti kodanikke "isamaa reetjaks" ja karistada nende vabadusvõitlust.

Venemaal sõjavangilaagris hukkunud ja julgeolekuorganite arvestusest seetõttu väljajäänud eestlasi oli tõenäoselt jällegi üsna palju, nagu ka neid, kes sealt arreteeriti ja karistuslaagrisse vangi saadeti, ilma et andmed selle kohta oleksid Eestisse jõudnud.

Nad sattusid laagresse veel "halval ajal", sest GULagis hakkas näljasurmade aeg lõppema alles 1946. aastal²¹.

IV. AJALÕIK 1. JAANUARIST 1945 KUNI 1. JAANUARINI 1959

Ülevaade

Käsiteldav kahe rahvaloenduse vaheline ajalõik algas Petserimaa ja Narva-taguse ala eraldamisega Eesti territooriumist. See tähendas järjekordset rahvastikukadu, kokku 56 000 inimest (Tiit 1993: 1674, 1678). Eesti kodanikkond, mis 1939. a oli olnud 1 134 000, oli sellega (vahepealseid kadusid arvesse võttes) kahanenud 809 000-ni (Tiit 1993: 1659, 1674), niisiis 325 000 võrra. Eesti rahvusest Eesti kodanike arv oli kahanenud 1 000 000-lt 760 000–775 000-ni (Tiit 1993: 1679), seega umbes veerandi võrra. Rööbiti oli juba alanud hoogne muulaste sisseränd. Saksa okupatsiooni ajal oli Eestisse ümber asunud 6000 Venemaa eestlast ja ingerlast, pärast lahingutegevuse lõppu hakkasid saabuma venelaste massid, iseäranis Venemaa laastatud lähioblasteist. Venelaste asustamine Eestisse oli okupatsioonivõimu riikliku poliitika osa. Tegelikult oli see kolonisatsioon, mille abil taheti tsiviilgarnisoni loomise kaudu muuta okupatsioon pöördumatuks. Sisserände taseme säilitamiseks kehtestati muulastele rohkesti soodustusi (TE 2000: 41–42).

Seevastu Eesti kodanike, eriti eestlaste arvu langus esialgu jätkus. 1949. a märtsis korraldati meie teine suurküüditamine (Sarv 1999–2000; MK 1999), millega mõne päeva jooksul viidi ära 21 000 isikut. Küüditamise eest õnnestus paku minna 11 000-l. Nende asemele pandi rongile perekonnad varem ettevalmistatud küüditusreservist, nii et represseerimise riiklik plaan õnnestus siiski kuidagi viisi täita. Pakkuläinud 11 000 jäid ilma kogu oma varast, nad pidid eluasemeta virelema või metsavennaks hakkama, kuni üldine olustik pärast Stalini surma pisut leevenes. Siis pääsesid ka küüditatud ligi 8-aastaselt asumiselt tagasi ja paljud

²¹Sunnitöölaagreis hukkunute protsent oli 1944. a 22,8, 1945. a 17,3, 1946. a 11,8 ja 1947. a 7,4 (vt PAE 1998: D5).

rehabiliteeriti, kuid vahepeal oli jõudnud neist 2500 inimest asumispaikades ära surra (Õispuu 1997: 261).

Küüditamise kõrval olid selle ajalõigu esimesele aastakümnele eriti iseloomulikud suured arreteerimised ja metsavendlus, mis kahandasid niigi juba väikseks jäänud Eesti põliselanikkonda veelgi rohkem. Kui palju täpselt, seda arvati varem enam-vähem teadvat, aga nüüd on selgunud, et me teame kummastki protsessist endast küll palju, aga arvudest üsna vähe. Sellest eraldi allpool. Siiski võiks anda varasemate oletusarvude summa, mis tänu üldise bilansi klappimisele on kindlasti täpsem kui arvud liikide kaupa. Aastaga 1945 alanud ajalõigu kohta hinnati arreteeritute üldarvu 75 000-le, sealhulgas 16 000 surmamõistetut ja sunnitöölaagris hukkunut (kes moodustavad seega 21% arreteerituid; Talve 1991; Tiit 1993: 1849). Neile hukkunuiile lisandub veel mõni tuhat uurimise ja kohtuta tapetud metsavenda.

Kodanikkonna jääk Eestis kahanes küüditamiste, arreteerimiste ja langenute arvel veelgi umbes 98 000 võrra — ja peaaegu sama arvu võrra kahanes ka eestlaste arv. Kuid samal ajalõigul jõudsid esimese okupatsiooni äraviiduid tagasi ellujäänud inimesed N. Liitu evakueerunute ja Punaarmee mobiliseeritute hulgast. Lisaks toodi ka Soome pagenuist umbes tuhat vägisi tagasi. Lõpptulemusena jõudis Eesti kodanikkonna jääk Eestis 1950. aastate keskpaigaks XX sajandi kõige madalama seisuni. Väga ligikaudselt võime väita, et neid jäi alles umbes 745 000 (kadu 1939. a algusega võrreldes 389 000 ehk 34%). Sellele arvule tuleks lisada 18 aastaga juurdesündinud lapsed, aga neid oli palju vähem kui sama aja jooksul Eestisse jäänuid loomulikult viisil surnuid. E.-M. Tiit on arvutanud, et negatiivne iive põhjendaks represseeritute arvu suurendamist vähemalt mõnekümne tuhande võrra (Tiit 1993: 1851).

Peaks rõhutama, et 1950. aastate keskpaigani ei tähendanud mitte üksnes küüditamine, vaid ka arreteerituna sunnitöölaagrisse saatmine eluaegset asumist N. Liidu äärealadel: isegi kui arreteeritud eestlasil oleks õnnestunud pärast oma keskmiselt 15,8-aastast karistusaega (PAE 1998: D6, veerg 7) laagrist elusalt välja tulla, oleks nad sundkorras pidanud peaaegu kõik jääma N. Liidu kaugetesse piirkondadesse — enamasti sinna, kus asus nende viimane laager.

Olukord hakkas paranema "Hruštšovi sula" ajal, kui ellujäänud küüditatud ja palju sunnitöölaagrest vabastatud Eestisse tagasi lubati. Oma koju ega isegi mitte koduasulasse ja -valda nad aga naasta ei tohtinud, samuti jätkus nende paljude inimõiguste ebaseaduslik kitsendamine (kitsenduste loetelu vt Õispuu 1997: 262). See tagakiusamine kestis kuni 1991. aastani. Tagasitulnute arvu ei oska uurimistöö praeguse seisuga juures veel öelda. Igatahes üsna suur hulk repressseeritud koju ei jõudnudki, sest ENSV ÜN Presiidium andis 12. oktoobril 1957 salajase seadluse Eestisse tagasi-pöördumise keelamisest "isikutele, kes on karistatud eriti raskete riiklike kuritegude eest, samuti Eesti endiste kodanlike valitsuste liikmetele, kodanlike poliitiliste parteide ja natsionalistlike organisatsioonide, politsei ning riigiasutuste juhtivatele tegelastele ja eesti natsionalistlikust põrandaalusest tegevusest aktiivselt osavõtjatele". Kokku seitse liiki Eesti kodanikke, kellele kodumaa jäigi keelatuks. Sõnastuse ebamäärasus võimaldas veel pärast karistuse tühistamist ilma uue kohtuotsuseta asumisele jätta peaaegu kõiki, keda oli süüdistatud poliitilistes kuritegudes. Sellega andis juba mittestalinlikuks kuulutatud kommunism uuesti täieliku omapoolse õnnistuse Eesti Vabariigi loojate ja kaitsjate, meie poliitilise ja ühiskondliku eliidi ning üldse kõigi iseseisvusmeelsete kõrvaldamisele Eestist. Seadlus jäi kehtima 1990. aastateni²². Seda täideti püüdlikult.

Asemele saabus kogu sõjajärgse perioodi jooksul 77 000 Venemaa eestlast (Tiit 1993: 1849, 1854), kes polnud küll Eesti kodanikud, aga kellest tehti uus Eesti eliit. Suur osa neist oli N. Liidu rahvuspoliitika tulemusel kaotanud eesti keele ja oma rahvusliku iseduse, ent aja jooksul nad assimileerusid Eestis küllaltki hästi.

Lisaks tõi okupatsioonivõim Eestisse muidugi sadu tuhandeid venelasi, niiöelda impeeriumi härrasrahvast, ja vähemal määral ka muid N. Liidu rahvaid²³. Eesti pinnal elavate tõrksate eestlaste asendamine impeeriumitruude rahvastega oli käimasoleva etnilise puhastuse tähtsaim eesmärk. See õnnestus suurel määral saavutada: aastal 1939 oli praegusel (kärbitud) territooriumil

²²Kehtetuks tunnistamise seadus, millest selgub ka 1957. a salajase seadluse sisu, on ilmunud ENSV ÜN ja Valitsuse Teatajas 1989, 17, 201.

²³Nõukoguliku immigratsioonipoliitika meetmete ja tulemuste kirjeldust vt Sarv 1997: 79–83.

eestlasi 92% elanikkonnast, aastal 1989 aga 61,5% (Tiit 1993: 1857, 2118).

Täiendavalt märtsiküüditatuist

Küüditamine tähendas tagaselja määratud kollektiivset repressiooni, mida rakendati ilma uurimiseta ja kohtupidamiseta tervele perekonnale. See oli nii inimsusevastane kui ka sõjakuritegu. Inimesi ei küüditatud mitte selle eest, mida nad olid teinud või mida arvati neid teinud olevat, vaid selle eest, kes nad olid: et nad kuulusid juba karistatud ja sunnitöölaagris istuvate "natsionalistide" või metsavendade või eelmainitud toetanute või nn kulakute (keskmisest jõukamate talunike) perekondadesse. Ei vaevunud otsima mingit süüd (Sarv 1999: 97–98). Lapsi karistati tegelikult vaid selle eest, et nad olid sündinud valesse perekonda. Kuni 15-aastasi oli küüditatute hulgas 6378 ehk 29%, neist veerand kuni 5-aastased (Õispuu 1997: 261).

Vähe on kirjutatud sellest, et veerand märtsiküüditatutest (umbes 5000 inimest) paigutati Semipalatinski aatomikatssetuste polügooni vahetusse lähikonda, kus aastail 1949–1956 korraldati umbes 260 aatomi- ja vesinikupommi plahvatust atmosfääris ja maapinnal (Sarv 1997: 73 ja seal viidatud Marju Toomi artikkel). Küüditatute hulgas esines kiiritustõbe, värdjana sündinuid jms. Põhjused salastati. Väideti, et see on loomadelt saadud brutselloosihaigus. Ravi polnud. Samas asusid ka suured sunnitöölaagrid. Palju vangisolevaid eestlasi sai sealt samuti kiiritushaiguse, mida kunagi ei tuvastatud.

Arreteeritute arvu probleem

Veel hiljuti oldi veendumusel, et KGB andis meile üle kõik arreteeritute toimikud ja nende andmed tuleb vaid töödelda ja korras-tada. Seni on Memento Represseeritute Registri Büroo avaldanud arreteeritute kohta kaks nimekirjaraamatut kokku 34 500 erineva isiku kirjega (PAE 1996; PAE 1998). Kolmanda (viimase) köite ettevalmistamisel on aga selgunud, et uusi, varasemais köiteis puuduvaid isikuid võib lisanduda ehk 14 000, mitte enam. Niisiis kokku on Eestis olemas andmed kõigest 49 000 arreteeritu kohta. Varasemad bilansid näitasid, et kahe Nõukogude okupatsiooni ajal

arreteeritud Eesti kodanikke peaks olema tublisti üle 80 000 (Talve 1991; Tiit 1993: 1848–1849). Järelikult pole andmeid ligi 35 000 isiku kohta.

Võib arvata, et paljude Venemaal arreteeritud eestlaste toimekud ongi jäänud sinna, eelkõige sõjavangi- ja filterlaagrist arreteeritute omad. Hiljuti ilmus Venemaal võrdlemisi täielik GULagi dokumentide kogumik, mis ehk võimaldab meie praegusi teadmisi täiendada²⁴. Arreteeritute koguarv võis aga ka algusest peale olla hinnatud liiga suurena²⁵. See tähendab, et bilansi klappimiseks peab palju rohkem olema Eesti kodanikke, kes hukkusid, ilma et neid oleks jõutud arreteerida. Selliseid oli sõjavangilaagreis ja Saksamaalt tagasitoodute filterlaagreis. Nende andmed peavad asuma Venemaa arhiivides. Aga palju oli kindlasti ka Eestis vallutajana käituva Punaarmee poolt aastail 1944–1945 mõrvatud eraisikuid ja marodöörluse ohvreid²⁶, sealhulgas ka Saksa sõjaväes teeninute mõrvamisi nende teel koju. Ja kindlasti leidis palju dokumenteerimata jäänud tapetuid ja surnuid metsavendade hulgas, sest lahinguis ja kinnivõtmisel tapetute kohta materjalid praktiliselt puuduvad (Laar 1993: 10). Sõjajärgse terrori ohvritega pole seni veel ükski uurija süvitsi tegelenud.

Metsavennad

Tuleb eristada aktiivsete metsavendade arvu läbi aastate ja selliste koguarvu, kes sõjajärgsel ajal üldse mingi aja illegaalina ennast

²⁴Vt *Gulag...* 2000. Kahjuks tekib raamatu kasutamisel raskusi seetõttu, et (nagu paljudes muudeski asjades) oli süsteem N. Liidus segaseks aetud, nii et laagrite peavalitsuse GULagi kõrval eksisteeris ajuti ka vanglate peavalitsus.

²⁵Ka Represseeritute Registri Büroo jätab esialgu lahtiseks võimaluse, et arreteeritud võis kahe okupatsiooni jooksul kokku olla kõigest 60 000 (Õispuu 1997: 262).

²⁶Selle kohta leidub EK(b)P/EKP arhiivifondides hulgaliselt tänaseini läbitöötamata ja üldistamata materjale. Dokumentide näiteid vt Varju 1997: 12–13, Laar 1993: 53–54, 56–57 ning ajakirjas *Akadeemia* aastail 1991–1993 aeg-ajalt ilmunud, kuid kahjuks pooleli jäänud sarjas “Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis”.

varjasid. Esimese arvu hinnang võiks olla 16 000–20 000²⁷, teine arv oli arvatavasti üle 30 000 tuhande²⁷.

Valdav enamik metsavendi pandi varem või hiljem vangi ja nemad lähevad seetõttu statistikasse kirja kui arreteeritud. Omaette hulga moodustavad aga metsavennad, kes hukkusid, ilma et neid oleks arreteeritud: kes langesid lahinguis või kes julgeolekuorganite poolt kuritegelikul viisil (mürgiga või tapaagentide käega) mõrvati. Langenud jäid tihti identifitseerimata ("pole inimest, pole probleemi"). Nad aeti lihtsalt auku. On teada koguni fakt laipade söötmisest julgeolekuorganite teenistuskooertele (Sarv 1992). Kuritegelikult mõrvatud võisid tihti jääda nimetuiks või aruannetest välja, nagu ka metsaelu ajal "salaja" surnud ja maetud mehed. Kogu see suur grupp tuleb arvele võtta arreteerituist eraldi. Nende arvu selgitamine pole veel lõppenud ja vaevalt et lõpebki. Hukkunud metsavendade auraamatu esialgses töövariandis (Kross 1998) leidub praegu selliseid mehi alla tuhande, kuid nende tegelik hulk on küllap mitmeid kordi suurem. Näiteks ainuüksi 1949. a küüdituse eest pakkuläinuist oli 1952. a kontrollimise ajaks kadunud 1220 inimest. Nendest 42 kohta on teada, et nad surid küüditusrongides, ülejäänud 1178 olid aga salapärasel viisil haihtunud (Sarv 1999–2000: 165).

V. RAHVASTIKUKADUDE PIKAAJALISTEST JA KAUGTAGAJÄRGEDEST

Sündimata jäänud lapsed

Käesoleva kokkuvõtte lõpetasime 1959. aastaga, sest pärast seda ei esinenud enam massilisi inimkaotusi. Etnilist puhastust jätkati aga kaudsete meetoditega, nimelt rahvale selliste elutingimuste pealesurumiseга, mis sündimuse pidurdamise, rahvusliku iseduse

²⁷Vt Kross 1998: 8–9, 13. Ainuüksi arreteeritud metsavendade arvu hinnatakse 16 000-le (L. Talve andmeid vt Tiit 1993: 1849).

²⁷Laar 1993: 57 hindab 1945. a alguse seisul mitmekümnele tuhandele. M. Laari teoses *Suurim armastus* (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1994) lk 5 leidub hinnang "üle 30 tuhande". Vt ka TE 2000: 56.

lagundamise ja inimeste venestamise abil pidid ajapikku viima rahva kadumisele²⁸.

Eesti kodanikkond (kõnelemata eesti rahvusest) ei olnud suuteline oma tohutuid inimkaotusi laste sünnitamise teel asendama. Meie kõige valusam häda oli ligi 100 000 parimas eas hukkunut, lisaks ligi 100 000 mehe ja naise vägivaldne eraldamine teisest sugupoolest ning selle tagajärjena kümned tuhanded aastakümneiks lõhutud või üldse tekkimata jäänud perekonnad. Sündide vähesus oli Eestis teostatud vägivaldse genotsiidi ja sõjaroimade kaasnähtus — ning just seda nõukogude imperialism sooviski. Sündimata jäänud eesti laste arvu on hinnatud ligi 200 000-le (Talve 1991; Sarv 1997: 77–79). Toimumata jäänud sündmuste tõepärasusele hinnangu andmine on muidugi kahtlane üritus, kuid ollakse nõus, et umbes 80 000 mehe ja 17 000 naise hukk koosmõjus represseriite suure hulgaga on vaieldamatult rängasti kahandanud sündide arvu, eelkõige muutnud olematuks sõjajärgse nn beebibuumi mõju (Tiit 1993: 1860). 1930. aastate alguses ennustati, et 1959. aastal on eestlasi 1 019 000, kuid tegelik arv oli 892 000, kaasa arvatud selleks ajaks saabunud Venemaa eestlased. Kui need maha arvata, siis oli veerandsaja aastaga kadunud 171 000 põlis-eestlast²⁹, seega ületasid kaod ennustatud kasvu 6,6 korda.

²⁸Nende meetodite lühiiseloostust vt Sarv 2000: 24–25, pikemalt Sarv 1997: 65–66, 78–93, 124–128. “Arenenud sotsialismi” nimetuse all Eestis tegelikult loodud ühiskondlikku süsteemi saab juriidiliselt määratleda kui koloniaalmaades, eriti Aafrikas esinenud ja kogu maailma poolt jäägitult hukkamõistetud inimvaenulike apartheidisüsteemide nõukogulikkude teisendid: see oli riiklikult organiseeritud ja seadustatud rassistlik süsteem ühe rassirühma, nimelt sisseveetud “nõukogude rahva” ülevõimu kehtestamiseks ja säilitamiseks ning kohaliku rahvuse plaanipäraseks rõhumiseks ja järkjärguliseks likvideerimiseks.

²⁹Kuddo 1997: 184–185. Autor peab kadu korvamatuks, seostab seda kõigi ühiskonnas toimunud sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste muutustega ning juhib tähelepanu 1970. aastate demograafilisele kriisile (järsule iibelangusele) ja praegusele ebanormaalselt kõrgele pensionäride osakaalule kui eesti rahva tohutute inimkadude võimalikule kaugtagajärjele. Ka 1990. aastate suur iibelangus näib suuresti olevat rahvamõrva tagajärg (nüüd pidid sündima olematute laste lapsed!) ning samasugused kriisid võivad tulevikuski iga paarikümne aasta tagant korduda.

Kõike, mis meiega on tehtud, võiks kokkuvõtlikult nimetada ülimalt võikaks äraspidise tõuaretuse ürituseks, süstemaatiliseks eesti rahva genofondi kahjustamiseks. Hävitati ju rahva kogu eliit, niihästi ühiskondlik, poliitiline kui ka majanduslik, ja koos sellega suur osa ühiskonda kandvaist rahvakihtidest eelkõige iseseisvast talupoegkonnast. Järjekindlalt hävitati esmajoones neid, kes endas kandsid eestlaste sirgeseljalisust, iseseisvat mõtlemist, rahvuslikku meelsust, algatusvõimet või ettevõtlikkust. Keda ei jõutud hävitada, neile tehti peaaegu võimatuks järglaste saamine. Täpselt samad meetodid, mida inimkond on aastatuhandeid kasutanud uute koduloomatõugude aretamisel³⁰.

Tegelikult püüti Eestis aretada uut, nõukogulike mallide järgi "kodustatud" eestlase alamliiki, mis oleks arg ja algatusvõimetu ning sihikindla dressuuri abil võimalikult allaheitlikuks, kergesti juhitavaks ning "partei ja valitsuse" armulikkusest sõltuvaks tehtud. Dresseerimisel kasutati üldtuntud piitsa ja prääniku meetodeid. Alates 1954. aastast tõusis lausterrori asemele esikohale rahva süstemaatiline hirmutamise ähvardustega ja mõistaandmisega, et terrori lõpetamine ei pruugi sugugi lõplik olla³¹. Seda kinnitati arvatavate vastaliste väljakutsuvalt avaliku kimbutamisega, mis tabas eelkõige tagasilubatud vange ja küüditatud, kuid ka muid "kahtlasi elemente". Rakendati mitmesuguseid sissekirjutamise piiranguid, ei antud kortereid, kitsendati õppimise võimalusi, ei võetud kõrgkoolidesse, keelati töötamine juhtivatel kohtadel, mitmel majandusalal, parema palgaga tehastes jms (pikemalt

³⁰Mainitud omaduste pärilikkusele viitab Jelena Helemäe, Ellu Saare ja Rein Võormanni monograafia *Kas haridusse tasus investeerida* (2000), mida refereerib Luup, 2001, 4 (131): jälgides kolme põlvkonna staatust ilmnas, et eestiaegete suurte talude peremeeste ja omanike lapsed võisid küll represserituina tööliste või kolhoosnike hulka langetada, ometi jõudsid nende lapselapsed kolmandas põlves taas tagasi vanaisade tasandile; sama trend jätkub ka neljandas põlves ehk praegu.

³¹Üks viimaseid oli näiteks Gorbatšovi ähvardus 1989. a 29. augustil pärast "Balti ketti": kui Eesti "natsionalistlikel liidritel" õnnestuks oma eesmärgid saavutada, võiksid sellel olla "katastroofilised tagajärjed" ja "rahva eluvõimelisus ise võiks sattuda küsimärgi alla" (TE 2000: 378–379, 480). Sovjetivõimu massimõrvid Tbilisis, Bakuus ja mujal olid siis juba toimunud. Paari kuu pärast kinnitati ähvardust uute riiklike tapatöödega Vilniuses ja Riias.

vt Õispuu 1997: 262; vt ka Sarv 1997: 83–93, 124–128). Seda võime käsitada kui represseerimiste teist etappi. Vastaliste otsimist toimetas “partei kilp ja mõök” KGB, mille tööd pidi lihtsustama talle kõikvaelise kõikteadja maine omistamine. Abistavad “piit-sameetodid” olid kommunistlik ajupesu, kiriku tagakiusamine ja kristliku moraaali laostamine, eesti kultuurimälestiste ja raamatutarade hävitamine³¹, rahva täielik äralõikamine muu maailma vabast mõttest, eestlaste ajaloomälu asendamine võltsitud ajaloo-ga, alkoholismi riiklik juurutamine jne jne. Ning venestamine igal viisil, mida vähegi osati välja mõelda. Präänikumeetodite põhiolemus seisnes algeliste enesealalhoiu ja enesekesksuse vaistude ärakasutamises ning võimuga kaasaminejate premeerimises paremate elutingimustega ja igasuguste erisoodustustega (elamis-pinnaga, tööalase karjääri edendamise, välisreisidega jms). Tuleb tunnistada, et stalinismi silmakirjalik hukkamõist, hirmu asemel armu jagamine ja okupatsioonisurve leevendamine Hruštšovi “sulajaal” oli niivõrd ootamatu pöörak, et viis suure osa rahvast segadusse ning tekitas isegi arukail noortel pettekujutelm, nagu oleks inimnäoline sotsialism täiesti võimalik ja seisaks kinni ainult nende isikliku poliitikasse sekkumise taga³².

Dresseerimine andis ka tulemusi. Tekkis küllaltki arvestatav hulk nõukogude inimesi, kellest osa on iseseisvas Eestis veel tänapäevalgi sellistena säilinud: algatusvõimetud nn õpitud abituse all kannatajad; põhimõttelagedad korruptandid, kes ainult omaka-su taga ajavad; ligi 15 000 tundmatut KGB nuhki, kelle nimistud on ikka veel naaberriigi ja selle kohaliku agentuuri käsutuses. Ja endise NLKP 55 000 eestlasest liiget, kellest küll 90% veel okupatsiooni ajal parteist välja astus, enamasti vist ausatel ees-märkidel. Võiksime nende mineviku julgesti unustada, kui nende sekka poleks varjunud elukutselised okupatsioonivõimu käsila-sed-kollaborandid — kompartei kurikuulus nomenklatuur³³. See

³¹ Kokku ligi 30 miljoni eesti raamatu hävitamine on väikerahvaste kultuuri mõrvamise valdkonnas arvatavasti maailmarekord.

³² Vt Jaak Alliku, Sirje Endre, Peeter Vihalemma, Indrek Toome jt noorusehõllandusi TE 2000: 63–66, 523–526.

³³ Ehk osake kuritegeliku NLKP “juhtivast korpusest”. Meenutame, et igati analoogilise Saksa natsliku partei kogu juhtiv korpus (partei palgaline koosseis kuni kohalike partorgideni välja) tunnistati 1946. a

oli okupeeritud Eesti valitsev klass³⁴ ning püüab kaasajalgi kogu jõust oma positsioone säilitada ja taastada, ühtlasi ka kõiki endisi komparteilasi oma ringkaitsesse kaasa tõmmata ja rahulolematuid rahvakihte organiseerida.

See kõik ei puuduta aga enam Eesti rahvastikukadusid, vaid moodustab ainese hoopis uueks artiklikuks. Lohutuseks nendime, et eesti rahvas on tänu oma arukusele ja temas säilinud igidemo-kraatlikule meelsusele seniajani kõigilt riiki ohustavalt jõududelt maskid maha rebinud ja nende sattumise juhtpositsioonidele ära hoidnud. Rahvas, kes sai jagu nõukogude võimust, saab kindlasti jagu ka selle säilmeist.

Kirjandus

- Djilas, Miloslav 1957. *Die neue Klasse: Eine Analyse des kommunistischen Systems*. München: Kindler Verlag
- Eesti A & O. 1993. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Gulag... 2000 = GULAG 1918–1960: Dokumentõ. Rossija. XX vek. Moskva 2000
- Horm, Arvo 1994. Operatsioon Läänemeri: Päästeaktsioonid Eestist 1943–1945. — *Pool sajandit eestlust paguluses*. Stockholm: Teataja, lk 151–189
- Jürima, Ülo 1964. Väljaandmised Nõukogude Liidule. — *Eesti saatusaastad 1945–1960*, II. Ahastuses Eesti. Stockholm: EMP, lk 113–120
- Kross, Eerik-Niiles 1998. *Pro Patria II: Auraamat langenud ja hukunud metsavendadele 1944–1978*. (Lühinimestik). Tööversioon. Tartu: ORURK & Kleio
- Kuddo, Arvo 1997. Eesti rahvastiku elujõud. — *Kolmas rahvusliku kasvatuse kongress: XXI sajandi rahvuslik Eesti, 12.–13. aprill 1996. Ettekannete ja sõnavõtude kogumik*. Tallinn, lk 183–187
- Kurgvel, Aleks, Herbert Lindmäe 1998. *Pro Patria: Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejatele*. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon (ORURK)
- Laar, Mart 1993. *Metsavennad*. Tallinn: AS Helmet Raja & Co

Nürnbergi protsessil kuritegelikuks organisatsiooniks (vt Sarv 1997: 259–273).

³⁴“Kiskjaliku imperialistlike kapitalistide klassi” nõukogulik vaste, sest selle valduses olid kogu riigi kõik tootmisvahendid (vt Djilas 1957).

- L a a r, Mart 1997. *Isamaa ilu hoieldes*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP
- L i n d m ä e, Herbert 1999. *Suvesõda Tartumaal 1941*. Tartu
- L i n d s t r ö m, Juhan 1963. Tšehhi pörgus: Kuipalju — mispäras? — *Eesti saatusaastad 1945–1960*. I. Rahu vabaduseta. Stockholm: EMP, lk 93–99
- M K 1999 = *Küüditamine Eestist Venemaale: Märtsiküüditamine 1949*. 2. osa. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo
- P A E 1996 = *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988* (§ 58). Kõide 1. Koostanud ja toimetanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo
- P A E 1998 = *Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis*. Kõide 2. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo
- P u n a n e terror. 1996. Koostanud Mart Laar ja Jaan Tross. Stockholm: Välis-Eesti & EMP
- P u r r e, Arnold 1963. Eesti sõdurid sõja lõpufaasis. — *Eesti saatusaastad 1945–1960*. I. Rahu vabaduseta. Stockholm: EMP, lk 24–47
- S a l o, Vello 1993. *Küüditatud 1941: Üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büroos (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993*. Brampton (Kanada): Maarjamaa
- S a l o, Vello 1996. *E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996*. Tartu: ORURK
- S a r v, Enn 1992. Mees, kes püüdis Stalinilt tappa: 40 aastat võitlemist tõe ja õiguse eest. — *Eesti Aeg*, nr 19 (50), 27. mai
- S a r v, Enn 1997. *Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*. Tartu: ORURK
- S a r v, Enn 1999. Küüditamine kui inimsusevastane kuritegu. — *Juridica*, nr 2, lk 92–100
- S a r v, Enn 1999–2000. Märtsiküüditamine kui tšekistlik ebaõnnestumine. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2543–2561, nr 1, lk 158–172
- S a r v, Enn 2000. Mäletamise kohustus. — *Rahvusvahelise konventsiooni "Kommunismi kuriteod" kõnede kogumik*. Tallinn: Erakond Isamaaliit ja Jarl Hjalmarsoni Fond, lk 22–25. [Kõne tekst on ilmunud veel väljaannetes *Rahvuslik Kontakt* (Stockholm), 2000, nr 3 (167), *Meie Elu* (Toronto), 2000, 12. juuli ja *Vaba Eesti Sõna* (New York)]
- T a l v e, Leo 1991. Repressioonide all kannatas pool Eesti elanikkonnast. — *Rahva Hää*, 19.–23. oktoober
- T a m b e k, Elmar 1967. *Tõus ja mõõn: Mälestusi kodumaalt. Teine raamat: kaks okupatsiooni*. Toronto: Orto

- TE 2000 = Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre. *Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Teine trükk. Tallinn: SE & JS
- Tiiit, Ene 1993. Eesti rahvastik ja selle probleemid. — *Akadeemia*, nr 8–10, lk 1654–1679, 1847–1866, 2112–2132
- Tu nt u m a d sõjavangilaagrid. 1963. — *Eesti saatusaastad 1945–1960. I. Rahu vabaduseta*. Stockholm: EMP, lk 116–120
- Tõ n n u s, Uno 1996. “Soomepoiste” langenud. Tartu: ORURK
- V a r j u, Peep 1997. *Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940–1953*. Tartu: ORURK
- V E 1997 = *Vabaduse eest: Soomepoiste lühielulood*. Tallinn: Soome Sõjaveteranide Eesti Ühendus
- V o j e n n o p l e n n õ j e v S S S R 1939–1956: Dokumentõ i materialõ*. 2000. [Koostajad: Zagorulko, M. M., Sidorov, S. G., Tsarevska-ja, T. V.] Moskva: Logos
- Õ i s p u u, Leo 1997. Sõnavõtt. — *Kolmas rahvusliku kasvatus kongress: XXI sajandi rahvuslik Eesti, 12.–13. aprill 1996. Ettekannete ja sõnavõttude kogumik*. Tallinn, lk 259–267

ENN SARV (sünd. 1921) õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust 1939–1944, Moskva Kaugõppe Instituudis mäetööstuse organiseerimist ja ökonomikat 1955–1961 ning TRÜs matemaatikat 1961–1965. EÜSi vilistlane. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee aktivistina arreteeriti aprillis 1944 Saksa okupatsioonivõimude poolt ja vabanes koonduslaagrist Saksamaal märtsis 1945. Pärast Eestisse naasmist vangistati ta 4. I 1946 NKGB poolt ning saadeti sunnitööle Vorkuta koonduslaagris. Vangistusele järgnenud eluaegselt asumiselt vabanes 1958. a. On töötanud tõlkijana, Plaanikomitees arvutispetsialistina, ENSV TA Küberneetika Instituudis laborijuhatajana ja Majandusmatemaatika Instituudis arvutioperaatorina. *Akadeemia*le tõlkinud Charles de Montesquieu “Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga” (1990, nr 3, lk 565–580) ja Maurice Maeterlincki “Üldise hääleõiguse” (1990, nr 4, lk 724–729) ning avaldanud artiklid “Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis” (1997, nr 2–4, lk 245–285, 573–596, 675–692), “Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade” (1998, nr 8, lk 1612–1619), “Kaks kõnet vabadusest” (1998, nr 11, lk 2243–2253), “Võidupüha kõne Tallinnas 1998. a 23. juunil” (1999, nr 6, lk 1126–1133) ja “Märtsiküüditamine kui tšekistlik ebaõnnestumine” (1999, nr 12, lk 2543–2561, 2000, nr 1, lk 158–172).

KAUKAASIA EESTLASTE USUELUST JA RISTIMISTAVADEST

Marika Mikkor

Ristimise motiivid

Ristimise sisuks on rituaalne pärispatu mahapesemine ja inimese vastuvõtmine kristlikku kogudusse, mis tähendab ühtlasi vastsündinu kui ühiskonna liikme tunnustamist. Kuid enamasti ei mõtesta inimesed seda nii. Varasemal ajal arvati, et ristimine peletab vastsündinust kurjad vaimud, ja ka tänapäeval loodetakse sellest lapsele maagilist kaitset (vt ka Hämäläinen-Forslund 1988: 49; *O tainstve* 1998: 30). Seni, kui ristimine polnud keelatud, ristsid Kaukaasia eestlased lapsi endastmõistetavalt. Kui aga ristimist enam avalikult ei soositud, tehti seda sageli näiteks lapse haigestumisel ning vahel kirjutatigi tervenemine ristimise arvele. Sageli soovitasid ristimist just vanemad inimesed. Ristimisest on läbi aegade loodetud maagilist abi lapse tervenemiseks: "Kui siin ristiti, ei olnud ühtegi vaderit, oli hädaristimine. Ei mäleta, kas vaderid olid. Laps oli raskesti haige, sellepärast ristsimegi. Kust seda meie teame, kas see aitas. Räägitakse, et uppuja haarab ölekõrrest ka kinni. Üks tütar, 9-aastane oli raskesti haige. Kui hakkas terveks saama, ütles, et mamma, kas sa ristid mu ära, kui ma terveks saan, ma lubasin. Aga kui terveks sai, ma ei ristinud. Tütar suri ära. See patt oli mul hingel!" (Konks). Niisamuti oli Venemaal nõukogude ajal lapse haigestumine üks tähtsamaid motiive laste ristimisel (Nosova 1995: 85, 96–97). Ristimise

Algus eelmises numbris.

kaitsvasse toimesse on loodetud ajast aega. Ristimata surnud laste hingede õnnetust saatusest teises ilmas, sellest, et nad ei leia kohta paradiisis, räägivad õigeusu preestrid tänapäevalgi (*O ta-instve* 1998: 14), põhjustades vanemates ristimata jätmise korral kibedat kahetsust ja piinavaid unenägusid (Nosova 1995: 97).

Raskelt haige lapse salajasel ristimisel ei järgitud luterlikke traditsioone rangelt: “Kõige vanem poeg on ristitud hädaristimisega, ta jäi difteriitiasse. Ristis oma küla mees. Lihtsalt jumalaususe sai ristitud. Veneusku ma ei ristinud teda. Meie eestlased ei lähe keegi veneusku. Misjacks, kui ma olen luteruseusuline. Oma mees oli õigeusku, tal oli ema vene külast. Meil praegu lõhutakse kõiki kirikus nii” (Kuutman). Häda korral otsiti abi õigeusu kirikust. Vahel ei osatud tagantjärele öeldagi, kuidas või mis usku laps sai ristitud.

Ehkki sageli soovitasid ristimist vanemad pereliikmed, pole ka näide Estonia külast, kus laps palus end ristida, seal midagi erandlikku. 1950.–1960. aastatel pöördusid Estonias mitmed koolilapsed oma vanemate poole sellise sooviga. Seejuures palusid eesti lapsed, et neid ristitaks *eesti usku*, s.o. luteri usku. Ühelt poolt olid õigeusklikud venelastest, armeenlastest ja grusiinlastest koolikaaslased ristitud ning võisid ristimata eestlasi narrida. Samas tundub, et taheti end teistest siiski eraldada. Ka Venemaal on viimasel ajal rõhutatud ristimise rahvuslikke, etnopsühholoogilisi motiive (Nosova 1995: 88). Kuid juba ammu ajast tähendas vene talurahvale ristimine peale konfessionaalse ka etnilisse ühiskonda vastuvõtmist. Mõisted “õigeusklik”, “ristitud” ja “venelane” said rahva teadvuses sünonüümseteks (Listova 1995: 43).

Nõukogude ajal, kui ristimine sattus põlu alla, toimetasid seda salaja edasi endised võõrmündrid, näiteks Salmes Johannes Tiismus ja Sulevis Villem Ludvik: “Peale revolutsiat pole ristimist olnud, aga üks õhtu on ikka olnud, kui enam ristimist polnud. Mõni külainimene ikka ristis, Ludviku Villem lugus ja pani vett pähe” (Mikkor 1984: 7, vt ka 37, 63–64). Ülem-Lindas, Estonias ja Punase-Lagedal said 1920.–1930. aastatel ristijateks vanemad naised: “Minu mamma käis ka ristimas lapsi, tal olid need raamatud. Meil ükskord aastas käis saksa papp, ta käis siis eesti külas ka. Pole näinud, kas ristimisevette pandi midagi. Nad luge-

sivad ainult raamatust. Soe vesi oli. Ema ristas siis 1932. aastani. 1920ndate lõpust ristas” (Rjabitš).

Ka Venemaal levis nõukogude ajal paikades, kus läheduses polnud õigeusu kirikuid, “ristimine ilma papita”. Seda viisid läbi endised vaimulikud või kogunisti vaimuliku hariduse ja seisuseta inimesed. Eristati veel ristimist ilma religioosse talitusega, kui vaimuliku rolli täitis vader (Nosova 1995: 88). Mordvas toimetasid ristimist vanemad külanaised (Mikkor 1998c: 65; Mikkor 2000: 127). Kirikuseaduste järgi ei võinud naised religioosseid kombetalitusi toimetada. Erandiks olid aga lapsed vastu võtvad külanaised⁸, kes kriitilises olukorras olid lausa kohustatud seda tegema, et laps ei sureks ristimata. Sellisel juhul oli rituaal lihtsustatud. Pärast nõukogude võimu kehtestamist, millega kaasnes kirikute hävitamine, olid sünnitusi vastu võtvad külanaised laste ristijaks veelgi sagedamini (Listova 1989: 148–149). Varasemal ajal, kui kirikut ei vaenatud, oli ristimine vaimulikku seisusesse mittekuuluvate inimeste poolt respektieritud seoses hädaristimisega ning kirik koguni nõudis seda. Inimesed laiendasid aga seda õigust ka mittekriitilistele olukordadele⁹.

Nõukogude ajal nihkus asundustes ristimine aastate taha, mis oli tüüpiline ka mujal Nõukogude Liidus.

⁸Sünnitusi vastu võtvad naised toimetasid hädaristimist ka katoliiklikel rahvastel (Fais-Leutskaja 1997: 271).

⁹Näiteks Soomes ei piirdunud isetegevuslik kodune ristimine vaid hädaolukordadega (Vt Hämäläinen-Forslund 1988: 49). 19. sajandi Gruusia mägi piirkonnast Svaneetias on aga kirjutatud, kuidas sealsete isehakanud pappide isetegevus põhjustas kohaliku ristimistraditsiooni kirevuse ja muutumise tundmatuseni (Solovjova 1995: 141). Nt on kirjeldatud ristimist 19. saj. Svaneetias, mis seisnes selles, et isa viskas vastsündinu hälli kaks kuuli, ühe enda ja teise lapse eest, nimetades seejuures lapse nime. Kuulid sümboliseerisid isa ja poja vahelisi sidemeid, kusjuures isa nägi pojas eelkõige abilist *veritasu veretöös*, kui solvangu eest tasumine sai elust kallimaks. Vahel piirdus ristimine lapse kohal ristimärgi tegemisega (Solovjova 1995: 141). Ka 17. sajandi Gruusiast on märgitud, et kuigi kirikupead nõudsid ajast aega ettekirjutatud kaanonitest kinnipidamist, olid diakonid ja vaimulikud isegi nagu kord ja kohus ristimata (Solovjova 1995: 125).

Veel 1930. aastatel tegelesid ristimisega asjasse pühendatud külainimesed, nende surma järel aga loobusid mõnedki ristimisest väidetavalt seetõttu, et 1930. aastate lõpust oli ainuvõimalik õigeusku ristida. Nõukogude võimu ajal oli surve õigeusule mõnevõrra nõrgem kui luteri usule, kõiki õigeusu kirikuid Musta mere rannikul ei hävitatud ega suletud. Nii väideti ka Sulevis: "Aga kus sa ristid, vene usku ei taha minna, eesti usku pole" (Mikkor 1984: 174). Ebaloajalsemad kodanikud ristasid nõukogude ajal oma lapsi siiski salaja eadasi, teised aga loobusid sellest hirmust repressioonide ees. Kolmandad põhjendasid ristimisest loobumist sellega, et "ei olnud seda moodi enam" (Vasemägi) või et "mina olen nüüdse aja inimene" (Naaber). 1980. aastatel küsitlesin samal teemal inimesi ka Eestis ning enamasti väideti, et ristimisest loobuti, kuna see polnud enam kombeks. Või vastupidi, et ristiti vaid "kombe pärast". Keskealised linnaelanikud pidasid ristimist sageli tühipaljaks formaalsuseks, "kombetäitmiseks": "See on see, et kui muud pole teha. Eks see on, et paremini meelde jääks see nimepanemine" (Mikkor 1986a: 132–133; vt ka 220–221). Seevastu tänapäeval on ristimine taas moodi läinud.

Massilisemalt hakati Kaukaasia eesti külades, näiteks Punase-Lagedal taas ristima 1940. aastatel, sõja ajal ja pärast sõda, kui ristiti vahepeal ristimata jäänud lapsed. Vajaduse korral leiti taas ka luterlikke kombetalitlusi oskavaid inimesi. Ristimine elavnes sõja ajal ka teistes Venemaa eesti asundustes, näiteks Livoonias Kubanis: "Poja ristasin 1943, kui sakslane sisse tuli, siis tuli papp" (Telman). Kuid see oli iseloomulik teistelegi Nõukogude Liidus elavatele rahvastele (vt nt Mikkor 1999a: 989–990). Estonias ristasid mõned luteriusulised sõja ajal oma lapsi vene õigeusku: "Noorem tütar, küll tema oli pahir, karjus öösel. Vene naised ütlesid, et risti ära, siis enam ei hakka. Ja tõesti, üks vanem naisterahvas läks linna, viis ja ristas ära ta ja peale selle jäi laps rahulikuks. Sõja aeg, poiss oli vist 5-aastane ja tütar vanem. Poiss ütles, et oh, vanamees tuleb oma hirmust haisu siia ajama. (kui papp tuli). Hakkas vastu juba. Noorem poeg oli üks 3-aastane juba, kui ristiti. Kolmas laps oli see, kes halvasti magas. Vaderiteks olid ikkagi venelased ja vene kirikusse viisivad ja ristasivad ära. Ei ise ei läinud ristimisele, see ongi nii kombeks, et ei lähe. Vaderid viivad ja ristikvad ära ja kõik" (Puusta). Antud juhul

lisandus sõjaaegsele paanikale lapse haigus. See, et ema ega isa ei või osaleda ristimisel, on venelastel ja teistel vene õigeusulistel tavaline (vt nt Päss 1938: 548), kuna vanemaid peeti algselt lapse sünniga seoses ebapuhtaiks. Tegelikult pole see ametlik kirikukomme (Redko 1899: 88–89).

Sulevis ristas sõja ajal lapsi Eestist saabunud kirikuõpetaja (Mikkor 1984: 172, 173, 245). Siiski tundub, et Sulevis mingit erilist ristimise taaselustumist polnud. Ristimisega, seejuures õigeusku, puutusid sulevlased kokku enamasti segaperedes; näide Gagra linnas õigeusku poolakaga abiellunud sulevlaselt Eleonorelt: “Mina ristasin sellepärast, et meheema viimane soov oli — risti lapsed ära. Kogu aeg oli selline tunne, et nüüd ei täitnud soovi. Varem ei ristinud sellepärast, et olid sellised ajad. . .”. Vanemate soov oli tähtsaks motiiviks nii õige- kui luteriusulistel (vt nt Mikkor 1984: 173). Pikemalt on seda kirjeldatud venelastel, kellel vanemad stimuleerisid ristimist ka materiaalselt (Nosova 1995: 91, 92, 93). Eespool toodud näites on aga tegemist koguni viimase sooviga, mille täitmist on alati oluliseks peetud.

Sulevis levisid 1940. aastate keskpaigast nn ilmalikud varrud, *punased varrud* (Mikkor 1984: 83) ehk *titevaatused*. Lapse sünni puhul korraldataval peol “valiti”, see tähendab tehti teatavaks vaderid (Mikkor 1984: 7, 94). Igas peres peeti ilmalikke varrusid isemoodi, vahel mõni vanem inimene siiski ristas lapse (Mikkor 1984: 231), teinekord valiti vaid vaderid, või siis tähistati peoga vaid lapse sündi. Nii mõnigi küsitletu ei osanud kirjeldada, kuidas kombetalitus läbi viidi: “Siis titevaatusel need ristivad ka ikkagi. Siis ristiema või ristiisa hoiab last süles ja ei tea, mis seal edasi tehakse, kas loetakse või lauldakse (Mikkor 1984: 231). Sellist “ilmalikku ristimist” korraldati niisamuti Venemaal (Nosova 1995: 88).

Sulevi naaberkülas Salmes kirjeldati 1949. aastast kirikukommete vastavat ristimist, kui üks vanem mees ristas oma lapselast.

Ristimistavade omapära eri külades ja peredes

Ristimistavades oli Kaukaasia eesti külade vahel suuri erinevusi. Kõige ilmekam on see Sulevi ja Estonia puhul. Sulevis hakkas 1930. aastatest ristimine järk-järgult asenduma ilmaliku “titevaa-

tuse peoga”, kus mõnel juhul valiti ka vaderid. Seevastu Estonias ei kadunud ristimine ei õige- ega luteriusku päriselt kunagi.

Suhtumist ristimisse mõjutas ka 1940. aastatel eesti küladesse asustatud õigeusklike armeenlaste ja gruusiinlaste naabrus. Tundub, et erinevalt eestlastest polnud kaukaaslased mingiks ajavahemikuks ristimisest loobunud. Eriti tugeva armeenlaste ja gruusiinlaste mõju alla sattusid Estonia eestlased, kuid tulemused olid pereti erinevad: “Must rahvas ristib kõvasti, aga meie ei ole ei siia ega sinna” (Jakobson). Eestlastest märksa religioossematel kaukaaslastel oli ristimine 1980. aastatel üldiseks tavaks. Muidugi arendati ka Gruusias ateistlikku kasvatustööd, kuid see ei andnud piisavaid tagajärgi (Zarginava 1986). Üldine ristimine kaukaaslastel võis olla üheks põhjuseks, miks mõned eesti lapsed palusid ise end ristida: “Minul oli tütar 6-aastane, ütles, tahan et mind ristitaks, tahan et mind ristitaks” (J. Knuut); “Meil käis üks naine kodus poega ristimas. Me oleme eesti usku. Kirikus eesti usku pole. Sellel naisel olid lauluraamatud ja kõik. Ristimise vesi oli mingis nõus. Ei tea, kas pandi ristimisevette midagi. Laps oli juba nii suur, et teda polnudki vaja kätel hoida. Poiss käis juba koolis, ise ütles, et tahab ristida, me ütlesime, et me oleme eesti usku, seda siin pole, ei saa. Siis poeg ise läks selle naise juurde ja läks rääkis kokku. Vadereid oli kaks. Üks vaderitest polnudki ristimisel, ta oli Eestis. Valisime ta ristiisaks, tema oli mehe poolt. Ristiema oli siin, oli ka sugulane. Oli onutütar. 3 korda näpuga pandi vett otsaette. Kaks vanemat naisterahvast laulsivad” (Jorš); “Plikal oli nii hea meel, kui tema ristitud sai. Poja ja tütre ristsime kooli ajal (sünd. 1935 ja 1937)” (Kuutman); “Üks tüdruk koolis nuttis, mamma, mind tahetakse komsomoli panna, mina tahan, et mind ristitaks. Teie kõik olete ristitud, miks mina pole ristitud. Meil ei keelatud, aga vooõhem. . .” (Kuutman). Nagu teadetest näha, leiti hea tahtmise puhul luterlike kombetalituste läbiviijad. Et kõik oleks nii nagu peab, sõitsid Estonia küla peenemad pered oma lastega Eestisse, 1950.–60. aastatel käidi ristimas näiteks Tallinnas Kaarli kirikus ja Toomkirikus ning Viljandis. Üldiselt oli Estonias laste ristimine tavapärasem kui Salmes või Sulevis, ristimisest loobuti Estonias näiteks siis, kui peres oli mõni kommunistliku partei liige. Alam-Lindas ristiti samuti 1960. aastatel lapsi luteri usku. Grossmanite perekond kutsus umbes 1961. aas-

tal Eestist kohale Kullamaa kiriku pastori Martin Terasmaa. Kirikuõpetaja saabus Alam-Lindasse koos orelimängijast abikaasa Taimoga. Ristiti korraga ühe pere neli kooliealist last. Korraldati suur pidu, kuhu olid kutsutud kõikide laste ristiemad ja ristiisad. Ülem-Lindas polevat hilisemal ajal luteri usku ristitud ning endised luteriusulised väitsid respekteerivat õigeusku.

Perede osas tulid erinevused enim esile segaabelude puhul teiste rahvustega. Segaabeludest õigeusklikega sündinud lapsed ristiti enamasti õigeusku, kuid oli ka erandeid. Näiteks ristiti Punase-Lagedal eesti-moldaavia peres lapsi õige- või luteriusku nii, kuidas juhtus: "Minul on lapsed on kõik ristitud. Minul on pooled vene keele ristitud ja pooled eesti keele. Kuidas trehvas, siin meil [---] Esimesega näiteks käisime Moldovkas, seal ristsime veneusku. Teise ja kolmanda ristsime Sotšis. Andrei ja N. ristsime eesti keele. Mina olen ristitud, kui viimast korda käis õpetaja Eestist siia lapsi ristimas, 1925. a. Rohkem siin ei käinud Eesti ristija. Minul on vnukid ka kõik ristitud, pooled vene keele ja pooled eesti keele. Kõige vanem vnuk on ka, see onu Karla ristas. Ah ei minul on viimased kolm last ristitud kodu eesti moodi. Kolm poissi on ristitud ainult kirikus. Minul viimased vnukid ka ristiti ära ja üks minias ka ristiti ümber. Ta oli enne klubis käinud ristimas [---] Aga poeg naerab, mina pidin 7 aastat mutsitama nekrestitega" (German).

Täiskasvanute ristimist esines eestlastel sageli õigeusklikega abiellumisel, tihti ristiti õigeusklikuga abielluv eesti naine enne pulmi või pärast lapse sündi (s.o enne lapse ristimist) õigeusku. Venemaalt esines täisealiste ristimist enim siis, kui vaderiks valiti ristimata inimene, sel juhul ristiti vahetult enne lapse ristimist ka tema (Nosova 1995: 96). Kuid mitte kõik ei vahetanud teise konfessiooni kuuluva inimesega abielludes usku, vahel isegi mitte teiseusuliste mehevanemate perre elama asudes: "No mina olen eesti keeli ristitud. — Aga sa ei taha teist veerat võtta? Ei taha. Misjaoks, korra ma olen ristitud. Kui on eesti keeli ristitud, siis on ikka 3 vaderit" (German). Õigeuskliku moldaavlasega abiellunud naine, kellelt näide pärineb, ristas osa oma lapsi õigeusku ja osa luteriusku ning usutülisid polevat peres esinenud. Kõnealune moldaavia-eesti abielupaar puhkab Eesti-Aiakese kalmistul

kõrvuti, mehel on õigeusklikele omaselt rist jalutsis, naisel aga luterlaste kombe kohaselt peatsis.

Sulevis esineski 1980. aastatel ristimist vaid segaperede eestlastel. Ristimise motiiviks osati pakkuda, et vist moe pärast (Mikkor 1984: 111, vt ka 128). Nii täiskasvanuid kui lapsi ristiti Gagra ja Sotši linna õigeusu kirikutes: "Sotši kirikus olen näinud, et vajutati nina kinni. Talve aeg oli, lumi maas, laps võeti paljaks, üks riie jäeti selga, pisteti vette. Kõrvalruum oli soe, viidi kohe pärast sinna. Gagras on praegu noor papp, valehabe ees, parukas peas. Minu tütre tütar, komsomolka, on olnud seal vaderiks. Ta ise on ristimata. Vanasti ei tohtinud alaealine vader olla. Vader pidi olema leeris käinud. Nüüd pole leeritamist. Valitakse nii, kuidas rikkus on. Rikas paneb kuldristi kaela. Vaene paneb alumiiniumist risti kaela. Luteri usku siin pole, ainult veneusulised" (Teppe, vt ka Mikkor 1984: 29, 63, 111, 207, 245). Tänapäevasele vene õigeusu kirikule on üldse omane vaderitele esitatavate nõuete viimine miinimumini. Kirikukaanonitest taganemist ei nähta selleski, kui ristimisel osalesid komnoored (Nosova 1995: 88)¹⁰. Kuid paralleele võib tuua varasemastki ajaloost. Gruusiast on teateid, et mõnes etniliselt kirjus piirkonnas võidi vaderiteks valida koguni islamiusulisi, inguššidest ja tatarlastest naabreid. Sellest loodeti lapsele head tervist (Solovjova 1995: 134, 135). Ka albaanlased on oma lastele islamiusulisi ristivanemaid valinud (Ivanova 1997: 152).

Teistest rahvustest õigeusklikud naabrid ja sõbrad valisid ka eestlasi oma laste ristivanemateks, see tõi kaasa erilisi kohustusi: "Minu tütar ise on nüüd ristiema kahele krusinkale kui ta Eestist. . . Kui ristitütar hakkab mehele minema, Elsa peab ostma kas kuldsõrmuse või muu suure kingituse. See on nende poolt seadus. Vot ei tea, miks ta eestlase valis ristiemaks. Siinsamas elab tema. Nendel suri vend ära, neil on selline komme, et kui keegi saab perest surma, ei tohi enne maha matta, kui ümbruskonnas kõik lapsed lähemad sugulased on ristitud (vennad ja õed). Siis tulidki värava taha paluma Elsat. Mina olin selle vastu. Lapse ema valis ristiema, talle meeldis Elsa. Ristiisa, grusiin pidi

¹⁰ Ametlikult peavad vaderid olema siiski õigeusku (*O tainstve* 1998: 18).

ostma kuldristi. [---] Üks ristitütar on Gagras. Elsa oli sõbranna pulmas, neil on selline komme, et kes on pulmas sõbranna, see peab olema ristiemaks. Muidu on siin ka selline komme, et kes on pulmas sõbrannaks, see hakkab ristiemaks, kes on sõber, see ristiisaks" (Pihlakas). See, et peigmehe "sõbrast" sai hiljem abielupaari esimese lapse, aga vahel ka kõigi ristiisa, on Gruusias vana komme (Solovjova 1995: 36), armeenlastel sai ristiisaks see, kes oli lapse vanemate pulmas isameheks (Ter-Sarkisjants 1998: 193).

Eestlasedki valisid teistest rahvustest vadereid, eriti segaperedes. Vaderid ei pidanud lapsega ühte usku olema. Näide Punase-Lagedalt eesti-moldaavia perest: "Minul on mitu vaderit kreekisi. Siis nädala pärast lähed nende juurde kostile, viid nendele käterätiku¹¹. Kõik on meil segamini. Meil daže kes eesti moodi (s.t luteri usku) ristiti, oli kreek ja venelane. Viimasel ajal loetakse [---] ükskõik Jumal on üks, ainult iga rahvus usub teda omamoodi" (German). Segaperedes puutusid eestlased kokku reglementeeritumate ristimistavadega, vaderitel oli tähtis roll ka ristilaste pulmas.

Niisamuti on venelastel ristivanematel pulmalauas aukoht (Nosova 1995: 95; Dolženko 1995: 75). Selline kingituste vahetamine kinnitas sümboolselt uute sugulussuhete kehtestamist ja see oli ja on omane teistelegi õigeusku rahvastele (vt nt Solovjova 1995: 146–148). Kuid kingitusi võidi vahetada ka sugulaste vahel (Fedjanovitš 1995: 226). Kaukaasia eestlased rõhutasid sageli, et erinevalt eestlastest loeti õigeusklikel rahvastel ristivanemaid sugulasteks.

Vaderid

Enamasti võtsid Kaukaasia eestlased lapsele luteri usku ristides kolm vaderit, poisile kaks ristiisa ja ühe ristiema ja tüdrukule vastupidi, Sulevis oli see peaaegu üldine. Eesti-Aiakeses valiti rohkem vadereid, näiteks 1910. aastast on teada, et Elviina-nime-

¹¹Käterätikute rituaalsel kinkimisel on paljude õigeusklike rahvaste elutähtpäevadega seotud kombestikis eriline koht. Vt nt Kosmenko 1984: 42–51; Lebedeva 1989.

lisel tüdrukul oli neli ristiema ja kolm ristiisa. Teistes asundustes nimetati suuremat vaderite hulka vaid ühel juhul Estonia külas. Õigeusklikel oli üldiseks tavaks vaid üks ristiema ja üks ristiisa. Ka luteriusulistel oli vahel paarisarv vadereid (Mikkor 1984: 151). Sulevis väideti, et luteriusulistel pidi alati paaritu arv vadereid olema ja Salme kirikuraamatu järgi nii ka oli. Tavaliseks kombeks tunduski olevat luteriusulistel paaritu ja õigeusklikel paarisarv vadereid. See reegel pole aga üldine. Näiteks Gruusias oli varem enamasti üks vader, ristiisa, kuid tütarlapse puhul võidi võtta ka ristiema. Mõnel pool oli kuni 5 vaderit. Kahheetias valiti sageli nagu luteriusulistel eestlastelgi poisile kaks ristiisa ja üks ristiema ning tüdrukul vastupidi. Svaanidel, kes olid ka eesti asunike naabriteks, valiti lapsele ristiema ja ristiisa (Solovjova 1995: 131). Kirikuseaduste järgi oli kohustuslik üks vader (Sartori 1910: 33; *O tainstve* 1998: 19–20).

Vaderiteks võeti nii sugulasi kui võõraid, aga mitte abielupaari korraga. Vahel arvati, et vaderiteks ei tohi olla sugulased. Idaslaavlaste puhul on peetud vanaks kombeks seda, et vaderid ei tohi olla sugulaste hulgast (Zelenin 1927: 295). Tänapäeval sobivad selleks sageli just lapse tädid ja onud (Nosova 1995: 95). Enamasti ei võinud ka Gruusias varasemal ajal lähisugulasi vaderiteks võtta. Kuid Svanheetias ja Mingreelias polnud see keelatud (Solovjova 1995: 133).

1920. aastate alguseni, kuni asundustes leeritati lapsi, pidid ristivanemad olema leeris käinud inimesed, kuid juba siis tuli ette erandeid.

Traditsiooniliselt pidid vaderid hoolitsema ristimise läbi uuesti sündinud inimese kristliku kasvatamise eest ning abistama teda tulevases elus. Õigeusklikel naabritel olid vaderitel lapsega eriti lähedased suhted, neil oli vastastikku täita tähtis roll elutähtpäevadel: “Armeenlastel on nii, et peigmehe ja pruudi kõrval istuvad ristiema ja ristiisa” (Pihlakas); “Ja siis kui vader sureb ära, ristipoeg või ristitütar peab ostma talle kirstu. Sedasi on siitmaarahval” (S. Heiman). Kurdeti eestlaste ükskõiksust: “Minule kinkisid ristiemad ainult kaks kleidiriiet, muud ei andnud midagi. Oma ristitütrele, lätlasele olen kinkinud palju. Venelastel hoolitsevad palju ristilaste eest, aga eestlased on nagu külmemad” (Kuldkepp).

Venemaal tähendas vaderite valimine väljastpoolt suguvõsa uute sugulussuhete loomist, sugulaste puhul aga sidemete tugevdamist. Vaderitesse suhtuti erilise austusega ning neil oli ja on eriline koht ristilaste pulmalauas (Nosova 1995: 95; vt ka *O tainstve* 1998: 20). Ka Gruusias tähendas vaderite valimine sugulaskonna laiendamist (Solovjova 1995: 132, 148).

Seevastu näiteks Eestis suhtuti nõukogude perioodil ristimise kaudu tekkinud suhetesse üsnagi ükskõikselt. 1980. aastatel pidasid keskealised linnaelanikud ristimist sageli tühipaljaks formaalsuseks. Toon paar näidet 1940. ja 1950. aastatel toimunud ristimistest, nii nagu neid meenutati 1980. aastatel: "Ja ma ei mäleta enam isegi, kes mu poja vaderid olid. Sest hiljem ei olnud sellega midagi tegemist, see oli ainult üks vormitäide" (Mikkor 1987: 420–421 — Jõgeva); "Ma ei mäleta isegi neid ristiemasid ega ristiisasid. [---] Ma ei mäleta, sest jumalaeest, mulle oli ükskõik, et lapsed ristitud said" (Mikkor 1986a: 220–221 — Tallinn). Kuid eelkõige sõltus suhtumine iga inimese religioossusest.

Vaderite hoolitsusest rääkides pidasid Kaukaasia eestlased silmas ikka kingitusi, mitte aga ristilapse kristlikku kasvatamist: "Vaderid andsid raha. Kulda pandi kohe robinal lauale. Ka riideid. Kutsuti — hambaraha. Paberiraha pandi lauale, kuld- ja hõberaha aga ristimise vee sisse" (Vuurman). Õigeusku ristimisel pandi laps pärast ristimist vaderite muretsetud riietesse: Lapsele toodi muidki esemeid: "Vaderid tegid tingimata kingituse, riiet, käterätikut. Hõbedat kingiti. Mul on veel lusikas, ristiema kingitud" (Dermanovskaja).

(Järgneb)

ARVUSTUS

TÄNULIKULT LOETUD

Kirjad üle mere: Mart Lepiku kirjavahetus Julius Mägiste, Karl Ristikivi ja Bernard Kangroga. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 19.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000. 160 lk.

Kord Vihalemm elas Ystadis: Arvo Mägi ja Arno Vihalemma kirjavahetus 1955–1959. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000. 257 lk.

Suurel määral enesepettus on uskuda, nagu oleks isiklik või isegi intiimne kirjavahetus kaitstud uudishimulike võõraste silmade eest. Mida nähtavamalt inimene avalikus elus toimib, seda kaitsetum ta on. Eriti siis, kui tal on nõrkus saadud korrespondentsi säilitada. Sest siis tuleb tihti peale millalgi keegi, kes on veendunud, et kunagistes erakirjades leidub olulisi andmeid ajaloo tarvis.

Kas oma sõnumikku parajasti paberile vormiv inimene üldse arvestab võimalust, et kõneleb ka tulevikule, et ta lähetust loevad ka need, kellele see üldse pole mõeldud? Üldjuhul vist mitte. Kuid võib olla ka sootuks teisiti. Kui Bernard Kangro alustas K. Ristikiviga kirja teel mõttevahetust romaanist, siis oli tal algusest peale kavas avaldada see raamatuna — *Kirjad romaanist* ilmus 1985. Tundub, et võimalus kõnelda ka tulevikule on mingil määral meeles mõlkunud Ivar Ivaskil ja Ants Orasel, sest nende kirjavahetuses (*Akadeemia kirjades*, 1997) leidub puhtisiklikku äärmiselt napilt, kirjanduslike ja kultuurilooliste probleemide kõrval vaid muuseas. Ent vaevalt küll pidas tulevikku sel kombel silmas noor Gustav Suits, kui ta Kevadetüdrukuga suhteid selgitas. Ometi on need armastuskirjad olnud korvamatult tähtis abimaterjal Aino Suitsule biograafiliselt usaldusväärset teost *Gustav Suitsu noorus* (1964) kirjutades. Kogenud kirjandusloolase ja viiemseni nõudliku museoloogi Mart Lepiku elutöö olulisi osi on Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetuse publitseerimine. Kas mõtles ta Julius Mägiste, Karl Risti-

kivi ja Bernard Kangroga kirjavahetuses olles, et kord seegi raamatuna avaldatakse? Kaldun uskuma, et pigem ei. Veel vähem näib niisugune vaade tulevikku olnud teadvustatud Arno Vihalemma ja Arvo Mägi kirjavahetuses. *Kord Vihalemm elas Ystadis* puhul mõjub ajaloolise lisavürtsina, et seda on aidanud asjatundlikult kommenteerida üks osapooli — A. Mägi ise.

Põliselt ustava muuseumiinimesena muretseb M. Lepik kirjades J. Mägistele ja B. Kangrole pooleldi etteheitvalt ja peaaegu liigutav-naiivselt, et väliseestlased on kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu unarule jätnud. J. Mägiste pareerib, et on saatnud katseks ülikooli raamatukogule *Tulimulla* aastakäike, kuid need pole pärale jõudnud. Võimaliku sattumise pärast erihoidu M. Lepik üllataval kombel eriti ei muretsegi. “Kellel tõesti vaja, saab sealt alati vajaliku kätte,” arwab ta (lk 21). Ilmselt veendus ka M. Lepik varsti, et barjäär on ületamatu, ja see teema peaaegu kaob kirjavahetusest.

Ei kadunud aga huvi kirjandust saada ja saata. Kuid ka isiklikud postisaadetised kulgesid ettearvamatu aeglusega. M. Lepik kommenteerib irooniliselt (lk 25): “Kõige veidram on aga see, et tänapäeva kosmiliste kiiruste ajajärgul see liigub kui vana puujalaga Türgisõja soldat, ikka lõmpsat ja lõmpsat. Käib nähtavasti igas kõrtsis keelt kastmas ja pead parandamas — ja siis jälle lõmpsat ja lõmpsat — aega küll!!!” Aga selgi kombel ei tarvitsenud saadeti kunagi adressaadini jõuda, vaid võis vaid nähtamatult toimivasse ideoloogiatõkkesse, mida J. Mägiste kord ka “hingekaitsetsensuuriks” nimetab. See sundis kirjavahetuses kasutusele võtma mõistukõnelist kontrollsüsteemi, et teatada, mida saadatud ja mis “teerõõvlite” ohvriks langenud. Kaitsetu oli loomulikult kirjavahetusk. Nõnda teatab J. Mägiste kord, et M. Lepiku lähetatud kiri oli “postis hoolega kinni liimit, et sellest väärtuslikust tekstist midagi kaotsi ei läheks” (lk 38). M. Lepik kirjeldab omalt poolt ühe K. Ristikivi kirja oletatavaid vintsutusi: “Jaagupipäeva paiku oli meie madalas majakeses suur rõõmu- ja pühapäev — leidsime oma postkastist ühe porise, nagu näha vees ligunenud ja jalgade all tallatud paberinutsaku, mille kunagisel ümbrikul oli minukese nimi ja aadress (siiski veel loetav!). Ka selle tore sisu oli ja on veel kaunis hästi loetav, kirja pandud 1. juunil 68. Küllap sellega oli nõnda, et kesteab kuidas oli see posteljoni kotist kusagil välja lennanud, pori ja vihma kätte sattunud, ümbrik lahti sulanud...” (lk 100).

Niisugune oli kunagine reaalsus. Ja seda on tänasel nooremal lugejal, kellel sellest kogemused puuduvad, vähemalt õpetlik teada.

M. Lepik eelistas oma kirjades tuttavaile anda iseloomulikke peitenimesid. B. Kangro on talle *noor Laakmann*, Paul Ariste *Laiuse blond*

mustlane, August Annist *Toslem*, A. Oras *Saksa Ants*, Oskar Loorits *Oku Loru*, August Sang *vagur Pärnu poiss*, Endel Sõgel *ülemtõlner* jne. Karmilt nõudlik iseenese vastu, ootas M. Lepik sedasama kaasinimesteltki. Eriti rangelt mõistis ta hukka pealiskaudsust, omahuvi ja põhimõtteleagedaid mööndusi võimu ootustele. Oma hinnangutes on M. Lepik igal juhul otsekohene, mõnikord vahest tarbetultki terav või isegi ülekohtune. Omakuju, mis M. Lepikust ta kirjade varal tekib, kaunistab isikupäraselt kirbe huumor.

A. Mägi ja A. Vihalemma kirjavahetusest avaneb teistsugune maailm. See on pagulaselu tegelikkus, valdavalt toimekas argipäev, mida võetakse, nagu see on, ilma et kojuigatsus märgatavalt vaevama kipuks. 1959. aastal kaalus kriisi sattunud A. Vihalemm küll korraks võimalust kodumaale naasta. A. Mägi reageeris mõistvalt, kuid tõi samas tasakaalukalt ja argumenteeritult esile sellega seostuvad ohud. Ja sinnapaika see kavatsus jäigi.

Kiiresti sõpruseks arenenud suhtlemine paelub lugejat sundimatu otsekohesuse ja arutlusi elustava huumoriga, mis A. Vihalemmal võib mõnikord olla isikuomaselt jämedatoimne. Tegemist on võrdsete ja teineteist kõiges usaldavate partneritega. Akadeemiliselt jahe väärikus ja väljapeetud distants, mis iseloomustab I. Ivaski kirjavahetust A. Orasega, on A. Mägi ja A. Vihalemma suhtlemisele võõras.

A. Mägi koostatud eesti luule antoloogia ümber käinud tolmukeerutamine ja mitme autori veidraski kapriisid avanevad kirjavahetusest A. Vihalemmaga ilmekalt. Otsekui teiseks keskmeks nende aastate kirjavahetuses on A. Vihalemma värssidest saadetud pildimapi *Marionetid* ettevalmistamise ja levitamise autorile liigagi tülikaks osutunud lugu. Selles on A. Mägi sõbrale olulist tuge pakkunud. Omaette nauditav peatükk raamatust on sõprade valmiva loomingu vastastikune arvustamine, kahtlemata viljastav ja mõnikord karmilt nõudlik ning silmapaistvalt põhjalik. Kui palju kumbki saadud nõuandeid arvestada jaksas või vajalikuks pidas, võiks selgitada juba kogu kirjavahetust hõlmav käsitlus. Lühemat ajalõiku — aastaid 1958–1959 — hõlmavalt on Piret Noorhani artiklis "Mõnest rändavast tekstist" seda alustavalt juba teinudki (*Keel ja Kirjandus*, 1999, nr 1).

Ootuspäraselt pakub kirjavahetus märksa enam kui andmeid A. Mägi ja A. Vihalemma isikuloost ja loomingust. Vähemalt pisteliselt puudutatakse kirjandus- ja kultuurielu paguluses üldse, harvemini tuleb ette põikeid kodumaale. Kirjades avaldatud arvamused on pealegi sundimatu subjektiiivsed, ei pruugi kattuda levinud arusaamadega ning on just sellistena põnevad. Näiteks imestab A. Mägi (lk 153): "Kuidas Aspel Laabani Roosi mant nõnna palju voorusi ja tarkusi oskas välja lugeda,

jäi mulle mõistatuseks. Meenutab tuntud anekdooti, kuidas sakslane kirjutas kaheteistkümnepäevase "Lühikese ülevaate eelvandi viimase sabalüli arengust ja olemusest". A. Vihalemm arutleb vastu (lk 155): "Ja lugemised on kah omajagu "huvitavad" ikkagi, nagu näiteks Aspeli oma. Omamoodi kurioosumina. Sest Rroosi puhul pingutab ta end küll üle! Sedalaadi "nonsensi semantika", nagu L. harrastab, võiks küll vägagi "givande" olla, ainult et sel pudrul peaks siiski väike, olgugi varjatud "mõte" man olema [---] Et Laabani kombel keeleelementidega mängides "keelt värskendada" või midagi taolist, mida Aspel ei jõua ära kiita, peaks mängijal olema parem keelevaist kui Laabanil on. Lepik saaks seda teha, Laaban mitte. Viga ei seisa meetodis, vaid selle rakendajas. Laabani keelevaist on läbini intellektuaalne, sõna on talle nagu surnud vormel, mõtte-sisu fikseerija, mis eeskätt tähtedest ja alles siis häälikutest koosneb. Tähtede-bookstavite kallal ta siis nipib ja näpib: "Kihte valiti, vilet hakiti. . . jne", mida Aspel peab "virtuooslikuks kõlade tihedaks koosmänguks, lihvitud teemantideks" jne. Paistab et Aspeli keelevaist on sama rikutud kui Laabani oma."

Kord Vihalemm elas Ystadis sisaldab A. Mägi ja A. Vihalemma ulatuslikust kirjavahetusest ainult esimesed viis aastat, seega vähem kui viiendiku. Piirangut on koostaja kenasti põhjendanud. Esitatu annab lugejale kirjanduslugu rikastava ülevaate ning uurijal pole takistusi tutvuda kirjandusmuuseumis selle kirjavahetusega täisulatuses. *Mariopettidest* valitud graafika on raamatule ühtaegu kaunistav ja sisulinegi täiendus.

Mõlemad siin vaadeldud kirjavahetused on koostatud hoolikalt ja varustatud tihedalt kirjutatud saatesõnadega. Suurt tööd on nõudnud kommentaarium, mille koostamisel on lahkelt abiks olnud inimesed kirjandusmuuseumist väljastpooltki. *Kord Vihalemm elas Ystadis*-raamatu lugejaile tarvilikku isikunimede registrit M. Lepiku kirjavahetusest ei leia, kuid äärmiselt sagedasti kasutatud peitenimede tõttu oleks selle koostamine olnud küllap üsna raskendatud ülesanne.

Kirjad üle mere ja *Kord Vihalemm elas Ystadis* on tänumeeles ja põnevil loetud. Olgu kirjandusmuuseumi inimestel jätkuvalt indu ja head töötahet seda laadi väljaannete koostamiseks ja publitseerimiseks.

Karl Muru

EDITORIAL NOTE

The theme of this issue is America. In the first article, T. Peter Park connects some interesting facts, making also use of an essay by the political scientist Malbone Watson Graham (1898–1965) on US political manoeuvres concerning the recognition of the Baltic states after World War I. It is noteworthy that the recognition was not carried out by Woodrow Wilson, a supporter of national self-determination and international cooperation but by the conservative isolationist Warren G. Harding. Graham's essay claims that a significant role belonged to the Republican senator from Massachusetts Henry Cabot Lodge, a key person in the new administration. He applied the Baltic case in his own interests, making America yield the rigid stance of Wilson's Secretary of State (1920–1922) Colby and granting a favourable political solution for himself and a few thousand American Lithuanians residing in Massachusetts. The clever Republican manipulator of votes could understand the price of Lithuanian electors. The Lithuanians of Massachusetts voted for him, and, in return, Lodge carried through the recognition of the three states.

The article by Raili Põldsaar, lecturer at the Department of English, University of Tartu, and executive director of the Baltic Center for North American Studies, attempts to provide a detailed treatment of the Declaration of Independence and Jefferson's ideal of democracy, and to view how they relate to the present. The Declaration of Independence differs from other famous political manifests by being not a revolutionary but rather a conservative legal document. Jefferson warned the Americans against the abandonment of agrarian society, against the capitalist model of economy, the growth of the administrative apparatus and excessive judicial power. Põldsaar's examples emphasise the difference between Jefferson's ideals and present-day American society. Richard Hofstadter has even compared Jefferson to some

modern social democrats who, when taking power, discover that they are unable to destroy the system of which they actually disapprove. By today, Jefferson's ideas have obtained the status of the Scriptures; they have often been reiterated as a hollow mantra, or revisionist attempts have been made to reinterpret them in order to fit them with the new requirements, thus moving even further from their original idealist pragmatism.

Krista Vogelberg, professor of English at the University of Tartu, gives an overview of studies dealing with the American character. The works of such an early author like Alexis de Tocqueville (1805–1859) include nearly all the theses of later prominent writers on the American character and the reasons why it is such as it is. Frederick Jackson Turner (1861–1932) derives the American character from the frontier, which meant both unlimited opportunities and the price paid for them. Like Tocqueville, Turner believes that free land in America was conducive to economic equality, freedom to rise in society and democracy. Historian George W. Pierson sees as the central feature of American character the *M*-factor, where *M* stands for migration, mobility and movement. The author of the article considers the last mentioned quality the most important: changes can in no way harm the American identity as its core actually consists in movement. The concept of affluence has been most precisely defined by David M. Potter. In his words, it is the amount of "goods and usable wealth" created in the interaction between natural resources and the national system of production and distribution. Technology has created new and new frontiers and enhanced Americans' subconscious conviction that there are no limits to riches. This conviction has perhaps had the most far-reaching consequences in shaping the American character and value system. Americans define equality differently from Europeans: not as equality of results but as equality of opportunities and respect. It is the myth of equal opportunity that has fashioned the main features of the American character: cult of success and competition-centredness. One of the reasons given for Americans' conformism is that theirs is the only country in the world that determines itself neither geographically nor historically but ideologically. It is relatively easy to become an American, but to do so one has to accept its "polit-

ical religion" or civil religion. There are mutually strengthening relations between the factors mentioned. The cult of success is conducive to the growth of affluence and, at the same time, persists thanks to it. In the situation of formal equality and uncertainty of status, the cult of success creates conformism, which, in its turn, confirms the Americans' self-image, which is based on a common ideology that is also centred on success. Further, the ideological self-image is expressed in civil religion, which, along with its Puritan origins and lack of established church, has been considered one of the most significant reasons for the preservation of American religiosity. It seems that liberty and equality in the American sense promote independence, enterprise and creativity — thus, everything that is necessary for increasing affluence; on the other hand, they decrease the European diversity, either of post-feudal or aristocratic origin.

Thomas Salumets, editor of the *Journal of Baltic Studies* discusses changes in German studies in North America during the past ten years. North American German studies have become more open, less formal, more diversified and flexible — thanks to this the speciality has become attractive again, it is more up-to-date and lively. Still, there are reasons for serious concern. Namely, North American German studies are threatened by new stagnation: the new becomes a norm and further development is hindered by routine. Naturally, German studies were not meant to be a retreat into a timeless and spaceless mono-cultural fantasy. Not formalisation but informalisation should be keyword for North American German studies.

Kersti Unt, teacher at the Chair of comparative literature, University of Tartu, translator of English and American literature introduces the author of *American Anthology* Andres Pranspill as a pioneer of American Studies. His anthology compiled in 1928 with the support of the Carnegie Institution was the first attempt to offer the Estonian reader an idea of America, its culture in a wider sense and its literature within it. The attempt remained unresponded or was even met with hostility by the Estonian critics, due to Estonian cultural, mostly German- and French-oriented tradition of the time. Despite the amateur character of Pranspill's anthology, all the shortcomings of compilation and translation

the anthology retains the honor of being the first opportunity for the Estonian reading public to get acquainted with the American literature and its wider cultural background.

The American linguist and philosopher, founder of generative grammar Noam Chomsky speaks about such an approach to the spirit where language and other similar phenomena are viewed as parts of the natural world, and as such they should be studied by usual empirical methods. The naturalist approach to the world's mental and linguistic aspects sees as its aim the creation of understandable explanatory theories, considering that "real" is what we have to postulate in the course of this action and expecting to finally achieve unification with "genuine" natural sciences, unification but not reduction. Language faculty has been convincingly proved to consist of at least two components: the "cognitive system" that records information and performance systems that use this information for articulation, perception, speaking about the world, asking questions, telling jokes, etc. There is an "initial state" that is determined by genetic heritage. Performance systems are generally believed to be entirely determined by the initial state. Language faculty is simultaneously very rich and very impoverished as can be expected of any biological system: in specific realms it can reach remarkably high levels, being, however, unable to deal with problems outside these areas. The conditions for language acquisition show clearly that this process should be to a great extent internally directed like all the other aspects of growth, which means that all the languages should be approximately identical and greatly determined by the initial state. The greatest recent research efforts have been attempts to abstract from this descriptive entanglement some general principles determining a certain computational procedure, which would make it possible to present the rules of a particular language in a very simple form and with limited changeability.

The article by Eero Medijainen, associate professor of contemporary history at the University of Tartu, speaks about Sergius Riis, a US naval officer, who was sent to Russia in the spring of 1918. There are a few fanciful legends about his activities in the spring and autumn of 1918, one of them told by himself. In 1920 Riis joined the Office of the US Commissioner based in Riga. In

1922, making use of the fact that his name sounded Estonian ('riis' is the Estonian for 'rice'), he pretended to be an émigré Estonian and accepted a relatively high post at the Estonian embassy in London, offered to him by Foreign Minister Ants Piip. In 1923, however, he was forced to leave because of a scandal. During World War II Riis served as a US naval officer again. Riis retained his active interest in the fate of Estonia and the other Baltic countries, and tried to support them, at least indirectly, until his death on 12 March 1963.

We finish the American block with a few poems by Elizabeth Bishop (1911–1979).

Astrophysicist Jaan Einasto tells the story of discovery of dark matter. The astronomers of Tartu, from the founder of the modern school of Estonian astronomy Ernst Öpik and his pupil Grigori Kuzmin to present-day researchers, have participated in this process for a long time. The problem of dark matter has attracted interest in scientists of many countries, who have approached the issue by different routes. The author describes how Tartu astronomers came to think about dark matter and what difficulties had to be overcome. In the first part of the article Einasto reaches the year 1974 when he, at a winter school in the Northern Caucasus, informed the international public about his main thesis: as data imply that all galaxies are surrounded by dark crowns, then dark matter is the main constituent of the universe. This was the beginning of the struggle over dark matter.

Enn Sarv, a former political prisoner, explores population loss in Estonia from 1939 to 1959. Although the database is scrappy, the total decline in Estonia's population at different periods is known or can be calculated with sufficient precision from the data of 1934, 1941, 1945 and 1959 censuses. By knowing the number of population at the beginning and end of the respective period and applying additional data, it is possible to learn how much the population decreased during the period. The balance of the period between January 1939 and December 1941 is the most reliable. At the beginning of the period Estonian citizens numbered 1,134,000, somewhat more than a million of whom were ethnic Estonians. By the end of the period 1,017,000 citizens had remained, 923,000 of them ethnic Estonians. 116,000 citizens

had disappeared, 77,000 of them ethnic Estonians. After 1939 the number of ethnic Estonians has never reached a million. From 1 January 1942 to 1 January 1945 the number of Estonian citizens decreased by 94,000. Without freedom fighters killed in action, the number of Estonian citizens who perished during the period totalled 13,000. This figure included 7,000 who were drowned while fleeing to Finland, Sweden and Germany; 1,000 victims of bombings and 1,000 victims of Communist repressions at the end of 1944. The number of victims of the new red terror of 1944/1945 is unknown. The period between the 1945 and 1959 censuses began with the separation of Petseri county and the area behind the Narva River from the territory of Estonia. This meant a consecutive loss of about 56,000 people. In March 1949, a massive deportation was arranged, in a few days 21,000 people were resettled. After 1959 there were no major losses in population, but ethnic cleansing was continued by indirect means. People were forced to live under such conditions that by the decline in birth rate, disintegration of ethnic identity and Russification should have gradually led to the extinction of the nation.

In the mid-19th century a sizeable number of Estonian peasants who lived in straitened circumstances emigrated to the Caucasus. They settled in the areas that the Abkhaz and Circassians had left in the 1860s–1870s after the Russian-Turkish wars. The Estonian community on the Black Sea coast is of extremely diverse origin. It had its beginnings in the village of Estonia that was founded by Estonians who had come from Samara in 1882. Estonians also arrived from the Crimea, Estonia and Estonian villages in several regions of Russia. Soon the emigrants became related through marriages. This, along with the spread of urban culture, contributed to the disappearance of regional dialects and customs. The neighbours of Estonia village were Armenian, Bulgarian, Moldovan and Mingrelian villages; those of Linda village — Greek, Mingrelian and German villages, and a few Latvians; Salme and Sulevi villages bordered on Moldovan and Armenian; Punase Lageda village on Greek villages. All these peoples, except Germans and Latvians, were Orthodox, while Estonians were Lutherans. In her article Marika Mikkor, researcher

at the Estonian National Museum, describes the religious life and baptism rites of Caucasian Estonians.

The Estonian Literary Museum has published Mart Lepik's correspondence with Julius Mägiste, Karl Ristikivi and Bernard Kangro, as well as Arvo Mägi's letters to Arno Vihalemm from 1955–1959. In the section of book reviews, Karl Muru, emeritus professor of Tartu University, browses these exchanges of ideas between Estonian writers.

The issue ends with the third and final part of the treatise on recent history of law by Joachim Rückert, professor of history of law, civil law and legal philosophy at Johann Wolfgang Goethe University in Frankfurt am Main.

Agent Sergius Riis in Estonia

Eero Medijainen

Sergius Martin Riis was born in New York in 1883 into the family of a Danish businessman. Data about his mother are missing, but she may have come from Estonia. When the USA entered World War I, Riis became an interpreter and aide to the US naval attaché in Russia. He belonged to the US expeditionary corps that was sent to Northern Russia in spring 1918 to protect the allies' supplies.

Riis' documents preserved at the Estonian State Archives include a short letter written aboard the US warship Housatonic on 24 August 1918. The letter reveals that Riis was given a new duty assignment, which could have consisted in boosting the Americans' morale not far from Arkhangelsk.

Later, a few fanciful legends have been told about Riis' activities in Russia in the summer and autumn of 1918. One version claims that he successfully saved the family of Romanovs from the Bolsheviks. However, another adventure story written down by himself says that he acted in those turbulent days as a high-ranking Bolshevik commissar.

In May 1920 Riis joined the Office of the US Commissioner in Riga, which was headed by Evan E. Young. In these years Riis developed close contacts with Esto-

nia. It was most probably then that Riis developed the idea to pretend to be an exile Estonian who had returned from America and was ready to offer his services to the Estonian state. One of the motives could have been his Estonian-sounding surname. Riis agreed to accept the post at the Estonian embassy in London offered to him by the Estonian foreign minister Ants Piip. To work at the embassy, he applied for Estonian citizenship and received it in September 1922. As early as in April 1922 he was recruited to serve in the Estonian army and was awarded the rank of a captain. Riis' activity in London as the first secretary and military attaché was rather versatile. Riis' wish to participate in shaping Estonian foreign policy, and to engage in it even more actively than the Estonian diplomats, caused problems. Riis considered it his own contribution that the USA recognised Estonia and the other Baltic states de jure in the summer of 1922. Secondly, Riis claimed that Britain had promised to guarantee Estonia's security. Both of these achievements, however, are more than questionable. Instead, Estonia was soon publicly informed that it could not expect any direct military assistance.

In summer 1922 Riis proposed an international treaty that would have created a neutral zone in the Baltic Sea region to the east of the 13th meridian. The idea was to

bind the Soviet navy with an international agreement that would have granted some control over it. A respective conference under the auspices of the League of Nations should have been organised first and foremost by Estonia. Riis emphasised that changes in the relations between Germany and Russia (the Rapallo treaty) made the convocation of such a conference most urgent.

Riis' plan quickly reached the governments of the states around the Baltic Sea and attracted attention everywhere. Still, the plan proved inappropriate even for Estonia, to say nothing of Britain. Ants Piip warned as early as on 24 July 1922 that Riis' plan to neutralise the Baltic Sea was not feasible. Riis' proposal could have guaranteed Estonia's security

through international cooperation. He attempted to involve Russia positively, binding it by treaties and some kind of security regime. The idea rested on the assumption that, like Estonia, all its neighbours were interested in retaining the status quo in the Baltic Sea region. The Estonian diplomats, however, saw a security guarantee primarily in military cooperation. Riis found no support, his idea was considered impracticable and he became a target for attacks. He was envied for his relatively high salary, and his position weakened because of quarrels with the ambassador and the latter's wife. The affair ended in a noisy argument, and Riis was dismissed early in 1923. Nonetheless, he retained contacts with the Baltics and with Estonia in particular until his death in 1963.

ÕIGUSE LÄHIAJALUGU:
Ülesanded ja saavutused
ajaloo, õigusteaduse,
sotsiaalteaduste ja
sotsioloogia vahel

Joachim Rückert

Tõlkinud Marju Luts

III

**“Zeitgeschichte des Rechts: Aufgaben und Leistungen zwischen
Geschichte, Rechtswissenschaft, Sozialwissenschaften und Soziolo-
gie.” — Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Ger-
manistische Abteilung, Bd. 115, 1998, S. 1–85.**

Avaldatakse autori loal.

Algas 6. numbris.

Süsteemide võrdlus võib juhatada ka vahetult eelnevasse perioodi, ehkki see mõnele ehk ei meeldi⁶⁹. Enquete'i komisjoni aruandes on heade kavatsustega kirja pandud lause: "Diskussioonis professorite [---] [järgnevad üheksa tuntud nime] ja lõpuks ka kirjanike vahel [---] püüeldi üksmeelele selles osas, et kahe diktatuuri võrdlemine on lubatav" (*Bericht... 1995: Materialien... I: 744*). See lause pärineb täiskogult, mitte mõnelt üksikult sotsiaaldemokraadilt. Ühtlasi reedab see kogu ürituse küsitavust. Üksmeel lubatud ja lubamatute, mitte näiteks mõttetute, vastikute, kohatute, valelike, häbistavate, laimavate või pisendavate⁷⁰ vms küsimuste osas. SDV-riik kasutas õigust ja juriste suurel määral ja erilisel viisil instrumentaalselt. See kehtib niisama hästi kui vaieldamatult. Küsimust kontinuiteedist NS-riigiga võib ja tuleb küsida. Pealegi on "lääne" pärssumus selles küsimuses vahepeal natuke järele andnud. Mõned seni ligipääsmatud materjalid ka NS-ajaloo kohta on nüüd uurijatele kättesaadavad. Nii tuleb tabavaks märksõnaks osutunud väljendile "piiramatu tõlgendus" (Rüthers 1968 NS-aja alguse kohta) lisada ilmselt SDV puhul pika pidav "piiratud tõlgendus" ning mõelda järele ikkagi allesjäävate paralleelide üle. Justitiisi juhtimine ja eriti protsesside politiseerimine ilmutavad silmatorkavat sarnasust, ehkki väikeses SDV-s oli seda kõike palju lihtsam organiseerida ja juba algusest peale loodi käsukuulekas "rahvakohtunikond". Mõeldagu veel poliitilisele karistusõigusele ja kollektiviseeritud tööõigusele. R. Schröder sõandas SDV tsiviilkoodeksi võrrelda natsiaegse rahvakoodeksi 1942. a eelnõuga (Schröder 1995). Ta tõestas, et tõeline ajaloolane ei tohi lasta end eksitada poliitilisest kaasajast ja *correctness*-kujutelmadest, isegi

⁶⁹Hattenhauer räägib sellest, kuidas ettepanek suuremaks kollokviumiks teemal "Õigus SDV-s ja NS-riigis" 1993. a "haledalt läbi kukkus" (*Zivilgesetzbuch... 1995: 8*).

⁷⁰Viimased kaks on tüüpilised etteheited sotsiaaldemokraatide poolt (vt *Bericht... 1995: Materialien... I: 708*). Kuid küsimuse taotluse või mõju pärast ei tohi ära keelata diskussiooni selle teadusliku, empiirilise ja asjassepuutuva sisu üle. Kuidas võiks see osutada "ajaloo võltsimiseks ja teadvuse süngestamiseks"? Tahetakse sellele ehk vastu seada pinnapealsust, tulemuste ettemääramist jms? Lk 709 jj pakuvad ise suurepärast võrdlust ning seega ikkagi tunnustatakse võrdluse lubatavust. Ülalmainitud ajaloolaste päeva otsus 1994. aastast kulgeb samasugusel ummikteel nagu siinkirjeldatu.

kui tema küsimused tunduvad meie avatud ühiskonnale nii kohatud.

3. Diktatuuride võrdlus:

topeltriigid, ebaõigusriigid, näivõigusriigid

Seda laadi sarnasused olid ja on järgmine kuum teema, mis lõpuks hakkab saama ka vabaks. Õigus on struktuur — *sit venia verbo — par excellence*, sest tal on mingi funktsioon üksnes siis, kui ta ise on võrdlemisi stabiilne. Seda isegi juhul, kui ta on tõesti pelgalt pealisehitis. Neljakümne aasta jooksul põhjalikus uurimises omandatud teadmised NS-riigi struktuurist võimaldavad püstitada täpseid ja viljakaid hüpoteese. Nende abil on võimalik kindlustada mõistmist. Teema puudutab küll ennekõike, kuid sugugi mitte ainult Saksamaa minevikku ja tänapäeva. Pärast 1945. aastat leidis imekspandavalt palju usinaid õpilasi õpetusele, kuidas kasutada määrusandluse juriidilist valitsemistehnikat. Riigipäevapõlengule järgnenud määrus 28. veebruarist 1933 pakkus suurepäraselt eeskju. Ma meenutan Poola määrusi, millest oli aastate eest ajakirjanduseski juttu. Saksamaal on neid tehnikaid palju uuritud.

Võib meenutada Franz L. Neumanni ja Ernst Fraenkelit ning nende meisterlikke esmaanalüüse teostes *Behemoth* (1942/1944) ja *Dual State* (1940; vt ka Neumann 1980). Need on õigusajalooliselt huvitavad juba sellegi pärast, et fašismi või totalitarismi kontseptuaalset olemust käsitletakse spetsiifiliselt juriidilisel moel. Sellised aja-analüüsid ja ühtlasi ajalooliselt kaugelminevad seletused on ikka hinnas. Võib-olla sellepärast, et esitatud seisukohad ei ole kaugeltki mitte ammendavalt läbi diskuteeritud (väärtuslikku konkretiseeringut pakub Werle 1989: 5 jj). Vahepeal saabunud segadus nõuab väikest pausi arupidamiseks selle üle, mida siis ikkagi silmas peeti.

Topeltriik tähendas õigusliku seaduse- (või normi-)riigi funktsionaalset diktaatorlikku ühtsust meelevaldse abinõuriigiga. See kontseptsioon võimaldas leebet kirjeldust otsustuste hindamise perspektiivist, mida rakendati erinevatele normikihtidele kuni 1938./1939. aastani. Kaugemale analüüs niime ei ulatu. Nii on normid jaotatud headeks ja halbadeks ning seatud need pikemasse ajaloolisse traditsiooni, mis ulatub XVIII sajandisse välja. See tundus juristile, advokaadi-

le ja ajatunnistajale Fraenkelile “võtmena natsionaalsotsialistliku valitsuskorra mõistmiseks”, teisel ka “olemuslikuks tunnuseks” (Fraenkel 1974: 13, 24). Kontseptsioon võimaldas tal jõuda soovitud seletuseni, mille kohaselt see mitte enam kodanlik-ratsionaalne kord oli ühelt poolt kapitalistlik ja sedavõrd ka ratsionaalne (tehniline), teisalt samas substantiaalselt irratsionaalne oma eesmärkides (konkreetselt: loomuõigusevastane, antihumaanne). Niisiis kapitalism, mis sümbiootiliselt teenib NS-ideoloogiat, teatud uut liiki kapitalism (Fraenkel 1974: 241). Selle kontseptsiooni edu veel SLV poliitikateaduses sõltus sellest, kui kapitalistlik või ideoloogiline sisu anti vabariigi “eesmärkidele”. Sõltumata sellest ja avastaja taotlustest teadvustatakse ja kasutatakse praegu märksõna “topeltriik” enamasti vaid tabava ja süütu kirjeldusabinõuna. Kirjeldusena annab see aga liiga vähe ja tekitab nõnda hoopis segadust.

SDV puhul oli kohemaid konjunktuuri Neumanni hilisemal märksõnal “ebaõigusriik”, mitte Fraenkeli “topeltriigil”. Enquete'i komisjoni materjalides hakkab just see valupunktina silma (vt *Bericht... 1995: Materialien... I*: 18jj, 680jj (sotsiaaldemokraadist liikme eriarvamus)), samuti reaktsioonides SDV justiitsinäitusele⁷¹ või diskussioonides tsiviilkoodeksi üle (vt Mollnau seisukohta koguteoses *Zivilgesetzbuch... 1995: 30* või Schröderi oma samas lk 31 jm). Agressiivselt kaitset teostades räägitakse “propagandateesist, nagu olnuks SDV ebaõigusriik”, mõneti leebemas vormis öeldakse “eelarvamus” (viimasest ajast vt nt Fulbrook 1996: 458). Tõepoolest näib “ebaõigusriik” olevat teravam seletus kui “parema” normikülje ja “halbema” abinõukülje eritlemine; pluss veel kapitalism. Siin on ju kogufenomen liigitatud kohe “ebaõigusriigiks”, igatahes ka pika ajaloolise traditsiooniga nähtuseks. Kuid agressiivseks pole mõtet minna, sest märksõna ei kasutata enamasti Neumanni mõttes, mis on ülimalt diskussiooni-võimeline. Peab olema selge, et “ebaõigusriigi” all mõeldakse vähemalt kolme asja.

(1) Vahel arvatakse tõepoolest, et endises SDVs oli “tegelikult” ainult ebaõigus. Aga ebaõiguseks ei saa ju nimetada

⁷¹Vt väljavõtteid ajakirjandusest ja inimeste arvamus SLV Justiitsministeeriumi avaldatud dokumentatsioonis rändnäituse kohta (1995 ja 1997).

igapäevast süütut õigust, mida vajab ja talub ka diktatuur. Teisalt oleks jällegi naiivne seetõttu rääkida "teatud määral mugavast nišsideühiskonnast" (ja seda väidavad isegi ajaloolased, näiteks Fulbrook 1996: 470j), kui tegemist on hoopis diktatuuriga, kus leidub ka nišše.

(2) Enamasti on oluline vaid üldine mõte, et selles riigis praktiseeriti ebaõigust. Nüüd tuleks aga küsida, mis hetkest alates võib rääkida ebaõigusriigist. Kas mõõdupuud tuleb kujundada selle praktika järgi, õiguse moonutamise, vahejuhtumite hulga vms järgi? Siin on võimalik pikalt vaielda. Raskesti mõõdetavate kvaliteetide puhul nagu õigus ja ebaõigus on raske jõuda konsensusele.

(3) Tihti mõeldakse "ebaõigusriikide" all riike, mis selgesti rikuvad elementaarseid inimõigusi. See tähendus sai hoogu eriti pärast 1945. aastat, pärast ÜRO põhikirja, inimõiguste konventsiooni ja muid rahvusvahelisi kinnitusi. Need on teadvandanud üldist ja juriidilist tähelepanu seda laadi rikkumiste vastu, mida ükski õiguskaaslus ei pea enam taluma.

Eelkõige juristide, õigusajaloolaste, poliitikateadlaste ja vahel ka ajaloolaste jaoks⁷² tähendab "ebaõigusriik" igatahes midagi muud, midagi struktuurilist. Sellega tähistatakse riiki, mis on konstrueeritud ja funktsioneerib nii, et ta **põhimõtteliselt** ei tooda õigust ja selles mõttes toodab ta ebaõigust. Franz Neumanni klassikalised sõnad 1942./1944. aastast (ja juba 1936. aastast; vt Neumann 1980: 349jj, 355) natsirežiimi kohta näitavad probleemi järgmiselt: "Kas niisugune süsteem [nagu natsionaalsotsialism] väärib nime "õigus"? Kui seadus poleks midagi enamat suverääni käsust, siis jah. Kui aga seadus vastandina lihtsalt suverääni käsule peab vormi või sisu poolest olema ratsionaalne, siis päris kindlasti mitte." Ja "ratsionaalne" seletatakse ära nõnda: "Kui üldine seadus on õiguse põhivorm, siis ei ole õigus üksnes *voluntas* [tahe], vaid ka *ratio* [mõistus ja substants]. Sel juhul ei saa me öelda, et [natsionaalsotsialismi] fašistlikus riigis eksisteerib õigus. Õigus suverääni poliitilisest käsust eristuva fenomenina on mõeldav ainult siis, kui õigus manifesteerub [vähemalt] üldistes seadustes." (Neumann 1984: 530, 522.) Ma lisan, et muidu

⁷²Siin näib vajalik informeeritus siiski kaotsi minevat. Vt näit Fulbrook 1996. "Teiste aspektide" toonitamine (lk 462) ütleb vähe, kui samas puudub igasugune rõhuasetus ja metoodiline selgus.

sõltub õigus üksnes poliitilisest tahtest, luuakse igal üksikjuhul uuena, ei ole enam reegel, vaid pelgalt instrument. Ja just see on oluline. Õigusest saab fenomen, mida ei ole enam võimalik eristada võimu poliitilisest fenomenist. "Seadus", mis algselt oli võimu ja vägivalda piiramise vahend, muutub siin "mürgitatud relvaks", nagu ütles mõni liiga hilise äratundmise pinnalt (C. Schmitt 1944. a; vt Schmitt 1950: 30, 32).

SDV kui ajaloolise nähtuse puhul tuleb niisiis küsida järgmist. Kas SDV-justiitsi õigus ja ta ise oli pelgalt tööriist või oli see allutatud iseseisvatele reeglitele? See on oluline "ebaõigusriigi" küsimuse juures. Vaatamata teravatele tülidele "ebaõigusriigi" ümber valitseb selles **otsustavas punktis** tähelepanuväärsel kombel **täielik üksmeel**. Ka "propagandateesi" tundlikud vastased kurdavad samas selle üle, et SDV-s oli õigus võimu tööriist. Sotsiaaldemokraatliku partei esindaja Enquete'i komisjonis jäi eriarvamusele. Ometi sisaldab tema eriarvamus tähendusrikast kaebust: "SED õiguskontseptsiooni vähihaigus seisnes õiguse pisendamises tööriistaks ning keeldumises tunnustada õiguse funktsiooni võimu mõõdupuuna" (*Bericht... 1995: Materialien... I: 720j, 709j; paralleelseid viiteid vt ka Diestelkamp 1996: 94*). Sellega on täpselt osutatud õiguse sõltuvusele võimust, suveräännist, poliitikast, millest rääkis Franz Neumann. Tõepoolest, kui keegi räägib õigusest, peab ta selle sõnaga kohe kaasa mõtlema "reeglid". Muidu ei ütle ta midagi erilist ega ausat, muidu ta ainult mängib, et räägib õigusest. Sellist sõnakasutatut on nimetatud "kultuurimõiste "justiits" enneolematuks ümberpööramiseks", "institutionaalseks valeks" (H. Kühnert⁷³). Sama tunnistas näiteks tollal uus SDV justiitsminister 8. detsembril 1989, kui ta tagasivaates tõdes: "Poliitika oli õiguse ees primaarne, see viis moonutusteni seadusandluses ja õiguse rakendamisel." (Behlert 1991: 190.) Franz Neumann ütles seda oma vanaeuroopalikult arusaadavas keeles üksnes, veidi selgemini ja seoserikkamalt.

Tõepoolest, **poliitika primaati** SDV õigus- ja kohtusüsteemis tuleks näidata punktthaaval. See avaldus juristide koolitamises juba alates esimestest kiiretest rahvakohtuni-

⁷³ Ajalehes *Die Zeit*, 20. VIII 1994 SDV-justiitsi rändnäitusest Karlsruhe. *Tlk*: Karlsruhe asuvad nii Saksamaa kõrgeim föderaalkohus kui ka föderaalne konstitutsioonikohus.

ke kursustest, kohtunikele põhiseadusega pandud ülesandes (viia ellu sotsialistlikku seaduslikkust; SDV konstitutsiooni art. 90), võimude ühtsuse ja mitte lahususe põhimõtte, kohtuniku isikliku sõltumatuse puudumises, tema *ad hoc*-vallandatavuses ja tähtajalises valimises, konkreetset asja arutava kohtuniku määramises *ad hoc* vastandina seadusjärgsele määramisele, haldus- ja põhiseadusprotsessi puudumises, prokuröri ülemvõimus koos otsusekassatsiooni avaldusega Ülemkohtus⁷⁴ ja ülimalt ebameeldivas "juhendatud avalikkuse" vahendis. Juhendatud klaköörid, kes istusid saalis Janka protsessi ajal, kuulusid sellesse väidetavasse avalikkusse (vt üht näidet "tööõiguse" alalt kogumikus *Katalog...* 140). Nii nagu üldised seadused muudeti perverseseks, tehti seda järelikult ka avalikkusega, pöörates pea peale 1848. a saavutatud liberaalsed tagatised. Saatuse ironiana kasutati otsusekassatsiooni instrumenti 1990. a pärast pööret alustatud rehabiliteerimise vahendina. Pööratud poliitika andis tulemuseks pööratud õiguse vanal rajal; järjekordselt kasutati õigust instrumendina. Konkreetselt avaldus poliitika primaat ka täiesti banaalsetes, peaaegu anekdootlikes näidetes. Nii väidetakse, et keegi parteisekretär polevat ühegi tema vastu esitatud hagi pärast kohtusse ilmunud peale oma abielu lahutamise (Behlert 1991). Tal polnud seda vaja teha, ta oli privilegeeritud seisundis poliitika primaadi tõttu. Niisiis kehtib sellises süsteemis **üldine** poliitiline eesõigustatus. Just sellepärast pole neis tavalist normaalset õigust, olgu "igapäevane elu" kui tahes normaalne, ulatudes sünnitunnistusest surmatunnistuseni. Poliitika diktatuur ei talu ega tunne "normaalset õigust" põhimõtteliselt. See on karm, kuid ülioluline väide ega tähenda sugugi diktatuuride võrdsustamist.

Kui seda minu meelest vaieldamatut asjaolu arvestada, siis tuleb välja, et sisulises mõttes ei saa niisuguste suhete puhul rääkida õigusriigist. Et poliitika ja õiguse suhe just niisugune oli, selle üle ju ei vaielda. Ometi näib mulle küsitav, kas sel puhul saab kasutada võrdlemisi ebaselge sisuga mõistet "ebaõigusriik". Kes seda ikka enam Franz Neumanni täpses keelekasutuses tunneb? Liiga pealetükkivalt mõjuvad juba nimetatud ebaselgused nagu ebaõigusriigi jätkuv käsitlemine inimõigusi rikkuva riigina. Sellepärast teeksin ma

⁷⁴Selle korrigeerimisvahendi kujunemise varasemast ajajärgust pärast 1947. aastat vt Diestelkamp 1996: 98 j.

ettepaneku rääkida näivõigusriigist⁷⁵. See oleks lahendus, mis hõlmaks nii verbaalse kui reaalse tasandi, vältiks arusaamatusi ning soodustaks analüüsi. SDV püüdis tõepoolest saavutada "õigust" ning pidas seda tegelikult õiguseks sõltumatu eeskirjana. Ei saa öelda, nagu selline õigus oleks seal üldse puudunud või riik poleks seda põhimõtteliselt talunud. Poliitikal oli küll primaat. Seda enamasti ka tunnistatakse. Isegi niisugustes ümbernurgaväidetes nagu järgmine: "SDV tegelikkust iseloomustas omapärane kontradiktoorne ühiskonnapoliitiline suhetepõimik: väljakuulutatud [...] sotsialistlikest eesmärkidest [...], aga ka stalinistlikest [...] struktuuridest" (*Bericht...* 1995). "Poliitika" tähendab tegutsevatele inimestele rakendatult tegelikult seda, et igaüks meist peab otsustama, kas ta tahab õigust aktsepteerida õigusena, nimelt iseseisvalt ja sõltumatult funktsioneeriva õigusena, või ta ei taha seda teha. Lõpptulemusena on "ebaõigusriigi" puhul otustav see kooselu kontseptsioon ise, mitte üksnes ebaõigus ja SDV justitiis või diktatuuri struktuur jms. Uurida ja diskuteerida tuleb seega just seda kandvat kontseptsiooni, ka pärast 1989. aastat, ja just nimelt juriidilises lähiajaloo.

Nähtavasti on see uus ajalooline kogemus, et keset tõe- ja aususeideaalidega kristlikku Euroopat võis nii intensiivselt välja kujuneda teadlikult ja võib-olla koguni parimate kavatsustega teostatud näivõiguse maailm. **Näivuse ja tegelikkuse topeltperspektiiv** juhatab empiirilistesse ja ajaloolistesse süvadimensioonidesse. Mõeldagu kasvõi sellele, et sotsialistlik seaduslikkus ei olnud seaduslikkus, leping ei olnud leping, omand ei olnud omand, kohus ei olnud kohus (vaid "seltsimehelik" ja ka näiteks korralise kohtu puhul ei istunud seal sõltumatud kohtunikud), valimised ei olnud valimised, põhiõigused ei olnud põhiõigused jne. Vanade mõistete kasutamine uuel viisil ei oleks ju iseenesest midagi uut või eriti tähenduslikku. Kuid siin kasutati vanade mõistete ja nende tähenduse moonutamist arvatavasti suurel määral teadlikult. Eksitusse pidi see viima eelkõige neid paljusid, kes teavad õigusest kurnis vähe ning tavaliselt ei peagi rohkem teadma. Ka poliitika

⁷⁵Lähtudes H. Kühnerti eeskujust, kes rääkis näivjustiitsist ja näivõiglusest. Vt ka Rinken 1996, kus alapunktis "Parteiline jurist" (lk 168–189) jõutakse järeldusele, et tegemist ei olnud õigusriigiga, ometi ka mitte ebaõigusriigiga (lk 184j) ja lk 188 mainitakse legitimaatsiooni-fassaadi.

primaat nähtus neile vaid ähmaselt. Seega ei avaldu sellises õigustehnikas pelgalt mahajäämus ega vasturääkivused. See on valitsemistehnika, millele peab oma uuriva pilgu suunama ajalooliselt küsiv ning informeeritud kompetentne jurist. Vaevalt saab siit kujuneda lihtsalt marginaalne uurimisülesanne. See **näivuse-tehnika** heidab Rüttersist alates käibivale aspektile "piiramatu tõlgendamise" juures teravamalt valgust ja näitab olulisi seoseid, sest ka SDVs kohtame looritatud õiguskeelt (näiteid vt Diestelkamp 1996: 98). Normaalses oludes vajalik juriidiliste mõistete järjepidevus võib seega kaasa tuua saatuslikke tagajärgi. Paljupilatud ilmsed fiktsioonid näitavad aga oma väärtust.

Kui SDVs tõepoolest viidi nii reaalsel kui normatiivsel tasandil ellu poliitika primaati, siis on siin olemas **paralleel natsiajaga** ja tolle juriidilis-poliitiliste valitsemistehnikatega (vt selle kohta õpetlikku näidet majandusõiguse alalt Freise 1994). Ei puudu ka uued üllatavad perspektiivid. Sest näivuse ja tegelikkuse vahekorraga võib seletada ka selliseid paljudiskuteeritud uuemaid kogemusi nagu avalikult "sümboolne" õiguspoliitika, seadusandja tegevusetus mõnes valdkonnas, informaalne halduskäitumine rangelt õigusliku asemel või kriminaalkohtute lepitav tegevus. See ei ole kindlasti ammendav loetelu. Sellise küsimuseasetusega tõstetaks esile palju põhimõttelisem debatt kui vana diskussioon õigusest ja õigustegelikkusest.

Ajalooliselt vaadatuna tekitab diktatuuride võrdlus terve hulga **alaküsimusi**, nagu näiteks järgnevad. Kas SDV Stasi aparaat kujutas endast gestaapo jätkumist analoogiliste või teistsuguste vahendite ja funktsioonidega? Ka gestaapo tegevuses muuseas vahel väljaspool riigipiire. Kas sotsialistliku riigi eesmärgimääratlused, nagu õigus tööle jms, tekitasid uusi struktuure? Kas neid on võimalik integreerida vaba ühiskonnaga? Kas üldhüveideoloogia koos kõigi oma laienditega funktsioneeris jälle samamoodi? Millist kogemust pakuvad rahulikule vaatlusele sotsialistliku omandi, tööõiguse, seaduse ja õiguse mõiste oma tegelikkuses? Kas jälle kujundati eriõigusi nagu omal ajal riiklikele pärustaludele (*Reichserbhof*)? Kas niisuguseid valdkondi nagu eriliste eraõiguslike printsiipide kujundamine kaubandusõiguses või vastukäivate printsiipide integreerimine individuaalsesse tööõigusse, tarbijakaitsesse ja mujale (vt Weitzel 1992) võib veel nimetada eri-

eraõiguseks (*Sonderprivatrecht*)? Jne. SDVd ja selle ajalugu puudutavate teemade nimekirja võib siin lihtsalt katkestada, sest iga päev ilmub olulisi uusi uurimusi.

Alles lühikest aega saame kõigile neile küsimustele vastuseid otsida ja vaadata selle eesriide taha, mida nimetati raudseks. Kui meie pilk on piisavalt teravdatud uurimustega Weimari vabariigist, natsiajast ja sõjajärgsetest suundumustest ning harjutatud õigusajalooliste struktuuriküsimustega, siis me tõepoolest ka näeme midagi. Aga jälle ei tohi pilguheit jääda liiga põgusaks.

4. Ajaloolis-juriidilised asjatüübid

Sellised küsimused seostest ja tähendustest või soovi korral struktuurist on minu jaoks ajaloolis-juriidiliste **asjatüüpide**, võib-olla ka ideaaltüüpide küsimus. Neid asjatüüpe n-ö Alarichist Adenauerini vaatlen ma rõhutatult juba aastaid oma õigusajaloolistes loengutes. Protsessis ja kohtukorralduses, karistusõiguses, ühiskonna põhikorras, era- ja sotsiaalõiguse vallas võib silmatorkavate tuumpunktide kaudu näha keskajast alguse saanud uute juriidiliste asjatüüpide kujunemist. Konkreetselt tähendab see niisuguseid faktoreid nagu uus-aegse tsentraliseeritud riigi tekkimine; õigusstaabi professionaliseerumine ja ametnikustumine; suuliste õiguskultuuride põhimõtteline kirjalikustamine, suurema osa konfliktide reguleerimise õiguslikustamine (parem: nendega toimetulemine vägivallata ja reegleid järgides); õigusvõimete võrdsustamine vabaduse huvides; varem perekondlikult või seisuslikult kängitsetud omandi ning tsiviilkäibeliste lepingute mobiliseerimine uues nn eraõiguses; õigusmõtte kainestumine kuni igasuguse positiivsest õigusest väljapoole jääva õiguskindluse kaotuseni; õigusfunktsiooni ambivalentne voolavus ja samas koormust vähendav kinnistamine tekkimise ja kehtivuse, elastse poliitika ja stabiilse dogmaatika lahutamise abil; õigussüsteemi enda kontrollimehhanismide kujundamine konstitutsioonilises menetluses ning *judicial control* jne.

Valgustusest ja tööstusrevolutsioonist alates on meil otsustavalt tegemist sellega, kuidas neid vabadust võimaldavaid ja mobiliseerivaid saavutusi kuidagi ohjes hoida. "Modernse" riigi ja "moodsa" inimese individuaalsed vabadused tekitasid ja tekitavad juba iseenesest probleeme. Seda suuremad on need (poliitilises, majanduslikus jne) grupis, organisatsioonis.

XX sajandi diktatuurid ja demokraatiad kujutavad siin viimast ajajärku. Õigusmaailma vastuste hulka kuuluvad "juristi apoloogia" (Wieacker 1967), truudusevandumine "õiglusele" ja "õigele õiglusele" (Welzel 1951 ja hiljemgi, Wieacker 1952 kuni Engisch 1971 ja Larenz 1979), "uusaja konstitutsiooniline riik" (C. J. Friedrich 1953. a), aga ka jurist kui sotsiaalinseener, põhiseaduspositivist ja poliitiline kohtunik. Tähelepanelikumad vaatlejad küsivad juba ammu, kas XX sajandi lõpul tekib uus juriidiline asjatüüp, kantuna meie kaevetest õigustiili ja kohtnikuõiguse üle (vt Naucke 1986; Rückert 1996b). Kuhu me õieti kulgeme? Ükski teadus ei pea olema prohvet, kuid suundumusi kaaluda võib ta küll. Juriidiline lähiajalugu saab oma suunda vaid siis leida ja hoida, kui ta valdab neid perspektiive. Õigusteadus omakorda vaid siis, kui ta mõistab neid integreerida. Muidu ei ole võimalik kaasaja kulgemisi ära tunda, veel vähem nende vahel valikuid teha või asjade kulgu juhtida.

Selles mõttes on veel palju teha. Ma püüan mõne usaldusväärse näite varal näidata, et siin on õigusajaloolase pilgust "rohkem" kasu kui sotsiaalajaloolisest või sotsiaalteaaduslikust huvist. Ma mõtlen näiteks pensionikindlustuse ajalugu alates aastast 1889, tööõiguse ajalugu eriti XIX ja XX sajandi vahetusel, Weimari vabariigi aegset diskussiooni õigusriigist, sotsiaalsest riigist ja sotsiaalsetest põhiõigustest kasvõi F. Neumannil (1900–1954), samaaegset ja hilisemat diskussiooni kohtnikuõiguse üle, samuti katseid määratlada uue maailma olemust pärast väidetavat "nulltundi" 1945. a. Kõige keskmes on "vaba" ja "sotsiaalne" kui väärtusprobleemid ja -printsüübid, nende omavaheline konkurents ning suhe, nende teostamine kehtivas ja reguleerivas õiguses. Juba 1889. aastast peale vaieldakse subjektiivsete avalike pensioniõiguste üle (Riigipäeval õnnestus see kontseptsioon Bismarcki vastuseisust hoolimata läbi suruda). Umbes 1900. a paiku algas diskussioon sellest, kas tööõigus on eraõigus või kaitseõigus (Weimari vabariigi konstitutsioon valis kaitseõiguse variandi). 1919. aastast alates on diskussioonis "põhiõigused ja -kohustused" (seda pealkirja kandis vastav peatükk Weimari konstitutsioonis) ning sotsiaalne õigusriik (Saksamaa konstitutsioonikohus on ülendanud selle põhiseaduslikuks printsiübiks). 1919. a algas ka vaidlus kohtuniku rollist ning 1946. aastast loomuõiguse ja positivismi vahekorra. Mõ-

ned eksperimendid neis valdkondades on nähtavasti lõpule jõudnud. Õigusajaloolane näeb neid minu arust muidu nii suurepärasest, kuid selles küsimuses täiesti ebaselgetest sotsiaalajaloolastest tükk maad teravamalt, seosetundlikumalt ja tõendatult tagajärjekamalt. Kui ajaloolased G. A. Ritter ja K. Saul kirjutasiid vastavalt sotsiaalkindlustusest ja tööõigusest, vaatlesid nad peaaegu eranditult vaid politoloogilist külge Neumanni ja Fraenkeli loomingus või teistel autoritel Weimari vabariigi aegsest ning sõjajärgsest justiitsist. Teatud küsimusi nad aga ei esitanud, ehkki allikais endis on need küsimused täiesti kesksel kohal⁷⁶. Mida see ikkagi tähendab, kui põhiõigused annavad lisaks kaitsele ka osalusõigused, kuid samas jõuavad vastastikuste kaalumiste ja selgusekaotuse kaudu "praktilise konkordantsini" (Konrad Hesse)? Mida tähendab see, kui vabaduse ja sotsiaalsuse vastastikune koostoime ja suhe kujundatakse empaatilisel, kuid juriidilisel vaatepunktist reeglipäratult?⁷⁷

Muidugi ei ole need kriteeriumid, millega opereerib sotsiaalajalugu. Need on olemuslikult õigusajaloolised näited. Sotsiaalajaloolised uurimused nende suundumuste kohta, nende eeldustest, kontekstist ja tagajärgedest minu teada peaaegu puuduvad⁷⁸. Õigusajaloo regioon võib olla provints. Kuid nagu provintsis ikka, võib siingi esile kerkida originaalseid ja struktuurilises mõttes kaugeltki mitte alaväärtuslikke nähtusi. Õigusajaloo pilgu teravus ja täpsus väärtusküsimustes näib mulle küsimuseasetuste, vastuste leidmise ja hindamise jaoks koguni möödapääsmatult vajalik.

Sama kehtib dogmaatilistest allikaist pärit ajaloopiltide kohta. Tuntud tööõiguslase Derschi 1958. a ilmunud ülevaateartiklist võib rabaval kombel näha, kuidas ta täiesti süüdimatult ja reflekteerimatult "BGBst kõrvale kaldudes" leiab, et truuduskohustus, ettevõttelekasus ning kaitseprintsipid kehtivad kesksete põhimõtetenähtena (Dersch 1958: 441). Enamasti

⁷⁶Ma luban endale vabadust viidata enda vastavatele uurimustele, mis neid probleeme püstitavad ja analüüsivad: Rückert 1990; Rückert 1992; Rückert 1993b; Rückert 1996a; Rückert 1995d.

⁷⁷Vt katseid sellele küsimusele vastata: Rückert 1992 ja Rückert 1995d.

⁷⁸Märkimist väärrib Gumbeli Weimari-aegse karistusstatistika hästi läbimõeldud ülekontrollimine: Füßer 1991.

ju nii selgesti ei teadvustata, et veel 1958. a iseloomustasid need natsiajastu märksõnad tööõigust päris suures ulatuses. Et tegemist ei olnud lihtsalt natsiajastu tööõiguse edasikehtimisega, on asja vaja veidi selgitada. Kohmakad argumendid viitavad isikulisele järjepidevusele või sellele, et ka natsiajal säilis mingi kapitalistlik tuum. Aga need isikud ju ei pidanud enam ajalugu tegema? Ja kas tõesti mahub ühe katuse alla natside ja ameeriklaste kapitalism? Mõneti veenvamalt mõjub tees orientatsioonist sotsiaalsele küljele. Hayeki 1960. a käsitus on andnud märksõna "Euroopa sotsialismi sajang"⁷⁹. Tema analüüsis on palju paralleele ja ühtelangevusi Wieackeri rikkaliku ülevaate ja apoloogiaga uuest sotsiaalsest eraõigusest, eraõiguse "sotsiaalmudelist". Seda "eraõiguse vaikset ümberkujundamist [---] alates Esimesest maailmasõjast" väärtustas Wieacker otsustava ja "jätkuva suundumusena" (Wieacker 1974: 23). Neid sõnu on mõtlikult, kriitiliselt või agressiivselt tsiteeritud lugematuid kordi. Kuid siiani ei ole isegi pindmiselt järele mõeldud Wieackeri analüüsi ja hinnangu üle, samuti ei ole seda keegi võrrelnud selgesti olemas olevate alternatiivsete seisukohtadega.

Rabav on seegi, et BGB-l ei olnud nähtavasti juba 1900. a võimalust oma mõtte täielikuks avamiseks. Osalt ütles üles õiguslik, osalt majanduslik vundament. Algusest peale kiruti selle seadustiku "liberaalsust", 1916.–1919. aasta tehingute puhul BGB suurelt jaolt ei kehtinud, 1919. aasta järel koormasid kehtivust rasked majandus- ja õigusprobleemid, 1933. aastast peale olid need veelgi suuremad. Pärast 1945. aastat oli BGB Läänes pikka aega ilma majandusliku aluseta ning Idas nii või teisiti teatud mõttes võorkeha. Paljude jaoks on BGB tänini "kodanliku liberalismi hilja sündinud lapsuke ja pandektiteaduse vili"⁸⁰, kus Wieackeri algne väljend on kujundatud mõneti üleolevamaks. Wieacker ise on 1953. a öelnud: "pandektiteaduse ja rahvusdemokraatliku, seetõttu

⁷⁹Vt Hayek 1991: 323: "Tulevased ajaloolased hakkavad ajavahemikku 1848. aastast kuni umbes 1948. aastani tõenäoliselt Euroopa sotsialismi sajandiks nimetama." Mõned aastad tuleks vist sellele veel lisada.

⁸⁰Nii olevat Wieacker väitnud Schlosser 1993: 158, 165 järgi. Schlosser ei esita täpset viidet, aga vt Wieacker 1974: 10 ("pandektiteaduse vili"), 12 ("ajalooline koolkond klassikalise Euroopa individualismi mõttes"), 22 ("klassikalise liberalismi hilja sündinud lapsuke").

eelkõige liberalismi poolt 1848. aastal ärgitatud liikumise hilja sündinud laps" (Wieacker 1974: 15). Ka oma *Eraõiguse ajaloos* räägib ta "XIX sajandi kodanliku ühiskonna tüüpilisest loomingust" ning ebaõnnestunud "katsest ühitada mitmeid väärtussüsteeme" (Wieacker 1967: 479). Muidugi ei olnud see kiitus. Sest "liberaalne" tähendas Wieackeri jaoks eraõiguse "usurpatsiooni majandusühiskonna üheainsa klassi poolt" (Wieacker 1974: 16). "Hilja sündinu" all ei peeta siin silmas soovimatut pesamuna, vaid "liiga hilist" ja selles mõttes ajakohatut sündi nagu väljendis "rohkem vili kui seeme" (Wieacker 1967: 478). "Ühitamiskatse" aga olevat andnud tulemuksiks "sobimatus valus valatud kella, mis ei saanud lüüa sisse uut ajastut" (Wieacker 1967: 483). Kui ajakohatu pidi aga BGB nähtuma veel aastail 1953 ja 1967, mil ta ju ka kehtis? Tegelikult ei pea see paika, et BGB on vananenud ja ajakohatu. Võib-olla oli ta 1890/1900 kontekstis tõepoolest liberaalne ja seega hoopis liiga **tänapäevane**? Seda seisukohta toetavad ka uurimused. Ja kuidas suhtub kirjeldatud iseloomustus alalise etteheitesse, et BGB polevat oma ülesannetega toime tulnud? Tegelikult on ju asi nõnda, et suurelt jaolt puudusid hoopis majanduslikud ja sotsiaalsed eeldused vaba eraõiguse funktsioneerimiseks (head kokkuvõtet sellest vt Canaris 1993). Nende poole küll püüeldi, kuid BGB ideestikku kandvad jõud ei jõudnud neid veel saavutada. BGB ei oleks seega üles öelnud, kuid talt poleks kohe jalge alt kadunud see pind, millele ta toetub⁸¹. Kogu seda ajalooseletust võib muide laiendada üleeuroopaliseks, nagu seda teeb Wieacker või ka Hayek.

Kuid see viib juba punktini "Üksikute juriidiliste distsipliinide esindajate ainespetsiifiline seotus". Ma pean silmas eraõigust või ka eraõiguse ajalugu. Siinkohal tahtsin neile vaid osutada.

⁸¹Enamasti ei pöörata tähelepanu Wieackeri tehtud tabavale mõõndusele, mis küll ei mõjutanud ka tema enda koguhinnangut. Vt Wieacker 1974: 22: "klassikalise liberalismi laps", kuid "üksnes selle piiranguga, et vanade Saksa üksikriikide autoritaarsed ja hoolekanderiiklikud tingimused [...] ei lasknud liberaalsel ühiskonnamudelil teostuda".

5. Juristiroolid ja -funktsioonid

Niisamuti saan ma üksnes osutada sellele, et juriidilise lähiajaloo üks olulisi tuumküsimusi on ka **juristi roll praktikas ja ideede maailmas**. Justiits, õigusemõistmine, ülikool ja õigusteadus moodustavad olulise osa õiguse maailmast, suurel määral nad kujundavad seda. Üldajaloolasest või sotsiaalteadlasest erinevalt peab õigusajaloolane ka enese kui juristi koha määratlema. Siinkohal ei süveneta põhjalikumasse uurimisse. Üks on kindel: tuleb teha vahet retrospektiivselt toimival kohtunikusotsioloogial, õigusstaabi ajalool ja juristiprofessiooni ajalool. Muidugi tuleb pidada silmas teatud elukutsete professionaliseerumise kontseptsioone sotsiaal- ja ajalooteadustes. Õigusteaduse ajaloo ees on analoogilised ülesanded. 1945. aastale järgnenud lähiajaloo puhul on neid täidetud vaid määral ja moel, mida kirjandusteaduses nimetatakse juba ammu "mäetippudel rändamiseks".

6. Saksamaa Liitvabariik

Võrdlus ja struktuurikujundus eeldavad teadmisi üksikosadest. Õigusajalugu vajab siin informatsiooni vähemalt kolmest suurest valdkonnast: peamised õigust kujundavad faktorid, nende produktid ja üksikud õiguse valdkonnad. Nüüsiis seadusandlikud organid, haldus, kohtud, õigusteadus, advokaatuur ning nende produktid, nagu seadused, määrused, üksikaktid ja -otsused, planeerimisaktid, kontrolliaktid. Lõpuks ka arengud üksikutel juriidilistel regulatsioonialadel nagu põhikord, haldus, protsess, karistus, erasfäär, majandus, sotsiaalsfäär, rahvusvaheline suhtlemine, Euroopa õiguse kujunemine jne.

Uurimise praegune seis⁸² ei võimalda küll selget ülevaadet. Mõned märkused peaksid aga vähemalt täpsustama piirjooni. **Riigiõiguslased** on teistest oluliselt ees. Seda näitavad Isensee ja Kirchhofi 1987. aastast ilmuv *Riigiõiguse käsiraamat*, Jeserichi, Pohli ja Unruh' seni viieköiteline *Saksa haldusajalugu* ja Hannoveris H. P. Schneideri eestvedamisel ilmuv ulatuslik 32-köitelisena kavandatud *Põhiseaduse tekke-*

⁸²Samavõrd eeskujulik ülevaade uurimise seisust nagu Scherner 1996 oleks juba iseenesest suur töö. Pealegi puudutab ka see vaid üht õigusala ning aega kuni 1945. aastani.

loo dokumentatsioon. Et ülevaadet ei toetu alati küllaldasel määral üksikuurimustele, tuleb neid muidugi pidada üsnagi esialgseks. Ajaloolaste poolt pärit hiigelköide *Hesseni 1946. aasta konstitutsiooni tekkelugu* näitab selgesti vundamente ja puudujääke. Kriitiliseks võrdluseks võiks kasutada Kroeschelli väga iseseisvat väikest *Saksamaa õigusajalugu XX sajandil* (1992).

Teised juriidilised distsipliinid liipavad osalt meelega riigiõiguse lähiajaloo sabas. Abi pakuvad küll hiljuti ilmunud ülevaadet üksikute distsipliinide ajaloost (*Rechtswissenschaft... 1994*), varjatud dogmaajalood⁸³, mõningase ettevaatusega kasutades vahel ka sissejuhatused suurtele kommenteeritud väljaannetele. Neist sissevaadetest selgub kiiresti, et tegelikud ajaloolised alused seisavad savijalgadel. Igatahes on Hattenhauer oma andele vastaval moel teinud suurejoonelise katse eraõiguse vallas oma teosega *Eraõiguse põhimõisted* (1982). Seadusandluse ajaloos on meil võimalik teada Jan Schröderi teosele *40 aastat õiguspoliitikat vabas õigusriigis* (1989; alapealkiri on küll sõnastatud kitsamalt, kui teos ise pakub). Karistusõiguse ajaloost on olemas Rüpingi *Karistusõiguse ajaloo põhijooned*, väärtuslik allikakogumik ning üksikud allikauurimused (Rüping 1998; *Studien... 1994*: 289jj; Rüping 1994; Wolf 1996). Võrdlemisi hea ajaloolise aluse üle võib rõõmustada sotsiaalkindlustusõigus (vt viiteid Scherner 1996: 110, 103 ja Erker 1993: 214j). Kartelliõiguse puhul võib esile tõsta eeskujuväärset uurimust K. W. Nörrilt⁸⁴. Kõigis neis dogmaajaloolistes valdkondades on aga kirjandus eriti segadusseajav, sest ajaloolisi ja dogmaatilisi töid pole piisavalt eristatud ning vastavalt koondatud.

⁸³Hea näide on Wiegand 1991, ka Lambrecht 1994. Vanematest näidetest hea Klippel 1985c, samuti Wolter 1984. Hiljuti on ilmunud ka Gottwald 1996; ülevaadet koos viidetega asjassepuutuvale kirjandusele vt Schmoeckel 1997. Tüüpiliselt aktuaalse hinnangu pinnale jääb õigusajalooliselt väheinformeeritud Stürner 1996.

⁸⁴Nörr 1994, mis tõi kaasa olulise diskussiooni. Vt retsensioone F. Küblerilt (*Rechtshistorisches Journal*, 1995), E.-J. Mestmäckerilt (*Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, 1996) ja F. Rittnerilt (*Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht*, 160, 1996).

Vahetult sõjajärgse aja kohta andis eelkõige Diestelkamp põhjapaneva ülevaate juba 1980./1981. a, mis on küll mõneti tagaplaanile jäänud, ja on seda hiljem tublisti täiendanud (Diestelkamp 1980–1981, 1985, 1986, 1989a, 1989b, 1996; Diestelkamp, Jung 1989). Neid teedrajavaid töid on jätkatud oluliste monograafiate⁸⁵, väiksemate allikaurimuste ja eriülevaadetega (Stolleis 1982; Rückert 1995d; Frei 1996; Bezenberger 1997)⁸⁶. Jällegi üks hiigelteos, Ameerika okupatsioonitsooni käsiraamat, näitab, milliseid vundamente ja puuduseid meil tuleb arvesse võtta (OMGUS 1994).

Neljakümnes aastapäev 1989. aastal tõi endaga kaasa terve rea ülevaateid (*40 Jahre... 1990; Rechtsentwicklung... 1990; Vorträge... 1991*). Need esitavad ajaloolasele mitmeid erutavaid küsimusi. Napilt viiekümne aasta järel otsitakse oma kohta "järjepidevuse ja võõrääramise vahel"⁸⁶. Kõik keerleb "kontinuiteedi ja muutumise" ümber "mitme vahetuva muutujaga mängus" (Diestelkamp 1986, samuti 1996). Juba räägitakse ka erinevatest "ajajärkudest õigusmõttes" pärast 1945. aastat (Simon 1990). Need tõesti lähiajalooliselt kogitud hüpoteesid ei ole muidugi veel lõplikult tõestatud. Ometi tulevad juba ka täpsemad uurimused⁸⁷.

Mida me teame **õigust kujundavate faktorite** ja nende **produktide** kohta? **Õigusteaduse** kohta on olemas hiljuti ilmunud esmased ülevaated *Õigusteadus Bonni vabariigis* ja

⁸⁵Plumeyer 1990 on läbi töötanud ka valitsuste ja liitude ning osalt ka parlamentide trükkimata allikad. Vt ka Etzel 1992; Jung 1992 ning selle juurde diskussiooni Nürnbergi protsessist kuuel autorilt (*Rechtshistorisches Journal*, 14, 1995, lk 489 jj); Lessing 1993, mis on esimene töö Ameerikas leiduvate dokumentide pinnalt; Schell 1994; Gebhardt 1995; Waibel 1996.

⁸⁶Wrobel 1989 ülevaatega justiitspoliitikast on mõneti teisejärgulisem. Saksa DV kohta vt ka viiteid eespool.

⁸⁷Vt koguteost *Zwischen...* 1996, kus kommunaalõigusest kirjutab Birke, avaliku teenistuse õigusest Hattenhauer, tööõigusest Rütten, maa-reformist ja sotsialiseerimisest Weitzel, monopolidevastasest õigusest Möschel, kasvatuses ja koolist Dittmann, põhiseaduslikkuse kohtulikust järelevalvest Mahrenholz, denatsifitseerimisest Pauly, põhiseaduse artiklist 1 ja majandusest Nörr.

⁸⁷Vt koguteost *Erkenntnisgewinne...* 1997, kus on ka minu koostatud kronoloogiline bibliograafia juriidilisest meetodiõpetusest 1945–1955.

Õigusteadus pärast 1945. aastat (*Rechtswissenschaft...* 1994; Rückert 1995d). Seda laadi ülevaadete Achilleuse kand seisneb asjaolus, et meie teadmisi ja eelarvamusi kogu XX sajandi ja eriti sõjajärgse aja kohta valitsevad nekroloogi- ja juubeliperspektiivid ning üksikud suure sisendusejõuga skitsid nagu Wieackeri oma. Kus on monograafiad sellistest sajandi suurkujudest nagu Eneccerus, Oertmann, Heck, Binder, Lehmann, Lange või Nipperdey? Siin on nimetatud üksnes eraõiguslasi. Kus on hädavajalikud teaduskondade ajalood? On üksainus toetuspunkt noorema Endemanni, selle väljapaistvalt läbilõikelise kaju kohta umbes aastate 1890 ja 1930 vahelisest ajast (Hofer 1993). Üht-teist on ilmumas või teoksil⁸⁸, sh mõneti ulatuslikumalt kavandatud ülevaade tsiviilõigusest ja juriidilisest meetodist⁸⁹. Teaduskondade ajalugu puudutavaist teostest võib nimetada raamatut *Juristid Maini-äärse Frankfurdi ülikoolis*, kust leiab esimesed portreed sõjajärgseist professoreist⁹⁰. On ka kogumikud *Sõjakad juristid (Streitbaren...* 1988) ja *Juudi päritolu Saksa juristid (Deutschen...* 1993). Monograafiad noorematest juristidest nagu Larenz, kellest on just ilmunud kaks õnnestunud monograafiat (Kokert 1995; Frassek 1996), või Engisch (Maschke 1993) või Leibholz, ent E. R. Huber ja O. Koellreutter peavad enamasti hakkama saama ilma algupäraste kontekstiuuringuteta. Lähemal vaatlusel võib märgata hulgaliselt sügavikke meie teadmistes, mida praeguseks on vaid markeeritud (lähemalt vt Rückert 1995d).

Esimestest uurimustest **parlamendi, seadusandluse, halduse ja justiitsi** kohta oli juba juttu. **Õigusemõistmine** ise moodustab suure peatüki. Materjal tuleb kanda kokku ju-

⁸⁸Näiteks minu enda juhendatavad dissertatsioonid H. Langest, P. Oertmannist, H. Lehmannist ja J. W. Hedemannist. H. Lange kohta vt Wolf 1998; Enecceruse ja Nipperdey tsiviilõiguse üldosa õpiku analüüsi vt Rückert 1998.

⁸⁹Vt koguteos *Fälle...* 1997, kus on ülevaade, kokkuvõte, bibliograafiline osa ja uurimused F. C. Savignyst, P. Heckist, H. Langest, K. Larenzist, F. Wieackerist, J. Esserist, R. Wiethölterist ja F. Müllerist.

⁹⁰Vt *Juristen...* 1989, kus on vaatluse all E. Genzmer, F. Böhm, H. Kronstein, W. Hallstein, A. von Unruh, G. Schiedermaier ja W. Mallmann. Vrd ka minu andmeid Rückert 1995d: 1252. Vahepeal on ilmunud veel Schröder, Bär 1996.

riidilistest salalaeakaist. Seega dogmaatilistest teostest, kusjuures tihtilugu ei reeda pealkirjad midagi sisu kohta. Teadlikult ajalugu silmas pidades pöörati kõigepealt tähelepanu meetodiliselt ja poliitiliselt eriti tundlikuna näivatele nähtustele, nagu loomuõigusmõte⁹¹ või nn kommunistide protsessid (vt Brünneck 1978). Uurimise piirjooned näitavad seega tervet hulka saavutusi isegi uusima juriidilise lähiajaloo vallas ja veelgi enam nii hästi uuritud ajajärgu puhul nagu natsiajastu. Need ei hakka lihtsalt eriti silma, sest puuduvad õnnestunud kokkuvõtted, nagu need üldajaloos on juba ammu olemas (Scheurig 1962; Schulz 1992 ja eelkõige Peter, Schröder 1994). Sellele vaatamata nähtuvad uute probleemide kontuurid ja ülekontrollimata enesestmõistetavused. Nopin siin mõned neist üles.

7. Enesestmõistetavused ja eelarvamused

Uuemat õigusajalugu puudutavate suurte juhtivate käsitluste ja väiksemate diskussioonide tagajärjel on nagu **iseenesest** välja kujunenud mõned **sisulised eelarvamused**. Need on juba piisavalt küpsed, et saada ise ajaloolise uurimise objektiks. Mõned märksõnad ilma üksikasjalike viideteta peaksid seda teesi konkretiseerima. Liialt enesestmõistetavana kehtivad järgmised löed: ikka veel Radbruchi 1946. a väljendatuga seostatud legend nn juriidilise **positivismi** võimetest natsismiga toime tulla ja seega kaassüüst; moraliseeriv vormel alati eriliselt "**hirmsatest juristidest**" (Müller); ettekujutus, et pärast 1945. aastat ei õnnestunud justiitsorganeid natsidest puhastada ehk teisisõnu **justiitsi järjepidevus**; ettekujutus liberaalse **eraõiguse** ja väidetavalt selle juurde kuuluva juriidilise **formalismi** mittetoimetulekust tegelikusega (riigiõiguse mittetoimetulekust on vähem juttu); ettekujutus varasemate **meetodiõpetuste**, nagu nn mõistejurisprudenti ja huvijurisprudenti ülesütlemisest (osalt ka väga küünilise väärtusjurisprudenti õigustamiseks); ettekujutus **denatsifitseerimise** ebaõnnestumisest õiguses ja õiguse

⁹¹Vt Langner 1959; Linsmayer 1963, Kerkau 1966 ja seda täiendav Schumacher 1985: 90 jj Saksamaa Föderaalkohtu kohta. Mõneti läbimõtlematut loetelu pakub Faller 1995. Õigusemõistmises pigem valitsenud normaalse meetodika kohta vt informatiivseid analüüse Seiler 1991.

kaudu; ettekujutus demokraatiseerimise ebaõnnestumisest pärast 1945. aastat ja **ebademokraatlikust järjepidevusest**; ettekujutus õigusteaduse uuendamise ebaõnnestumisest või **konservatiivsest seisusekontinuiteedist** kuni "tööõigusekartellini" jne. Loetelu kubiseb ülesütlemistest ja ebaõnnestumistest, ehkki siin on seda ka eraldi rõhutatud. See näitab aga, et kõik need seletusmudelid lähtuvad ületamisperspektiivist. Ka seda tuleks hakata analüüsima. "Meenutada, korrata, läbi töötada," nagu nimetab Sigmund Freud 1914. a artiklis kolme "tehnikat" psüühiliste häirete ületamiseks ja tõrjumisvaba vaimutervise saavutamiseks (Freud 1976). Lähiajaloo on veel nii mõndagi, mida sellisel moel tänasest vaatevinklist tuleks läbi töötada. Muidugi nõuab see "vasturääkimist ja mittenõustumist" kui teaduse vältimatut kultuurisaavutust (Nörr 1996: 358).

Metoodiliselt kuuluvad distantseerumishüpohondriate enesestmõistetavused (näiteid pakub tuntud kogumik *Rechtswissenschaften...* 1976) ajaloo alaliselt korduvate retsidiivide hulka. Viimasel ajal on **seos kaasajaga** osutunud ambivalentseks kiusatuseks. Õigusteaduse alusainete tuttavad ja sõbrad on nagu ärasõnutult loobumas oma võitlusest ning tahavad ajaloolist ja sotsioloogilist pakkuda veel vaid aktuaalse **dogmaatika seoseis** (nii teeb nt õigussotsioloog Röhl 1994: 177). Niisiis uus vana katse ajaloost õppida. See loobumus on tingitud ülemäärastest nõudmistest, mida ülikoolides alusainetele esitatakse. Kuid Hybris ja kannatamatus on kehvad õpetajad. Ja märkamata jääb oluline õppetund: vaid kahekordsest erialast saavutatud aluste ühendamine on oma vaeva ja kulusid väärt. Loobutud on aga just sellest, sest keegi ei söanda õpetada kogu dogmaatikat topeltkompetentsis ajaloo, sotsioloogia, filosoofia, majandusteadusega jms. Institutsionaalseeritud on hoopis aluste õppimise pinnapealsus. Juriidilised alusained on üks meie ülikoolide väheseid katseid süstemaatiliselt edendada topeltkompetentsi. See ei ole juhus, et nad peavad andma aluse sellisele alati veidi teadusekaugele praktilisele alale nagu õigusteadus. Kui asjatundlikkus tööpoolest ühendatakse piisaval määral, muutuvad piiritlemised suhteliseks, sest need sumbuvad laiemasse huvisse⁹². Täpselt samasugune on asjade seis ajaloo ja sotsioloogia või õigusajaloo ja

⁹²Väga selgesti käsitleb seda analoogilise juhtumi puhul Kirchner 1988, kes lähtub algusest peale tööjaotusest ja osalisest integratsioo-

õigussotsioloogia vahekorras. "Ajalooline õigussotsioloogia"⁹³ oleks igati teretulnud. Isegi kui see kaldub olema "tagurpidi rakendatud õigussotsioloogia" (Röhl 1987: 177), suudab ta anda oma rikastava panuse üksnes juhul, kui ta huvitub **üksnes** kausaalseostest. Kedagi ei saa takistada rikastumast ega ennast õigustamast sellega, et laseb teiste huvide hinnaga maksvusele pääseda ainult oma seletustel. Seda tegi näiteks Heinrich Mitteis, kui ta mõneti suureliselt tahtis õigusajaloo jõudu tugevdada veendumusega, et "põhimõtteliselt on kõik suured ajaloolised otsustused olnud õigusajaloolised" (Mitteis 1947: 27 jj ja 1957: 512). Teisalt ei saa kellelegi pahaks panna, kui ta kipub uppuma laiendatud huvist voogavate "seletuste ja seoste tohutus hulgas"⁹⁴ ning vajab kuni järgmise seilamiseni puhkust kuival maal.

8. Juriidilise lähiajaloo aeg

Lõpuks jääb veel **periodiseerimisküsimus**, mida paljud on oodanud. Millal algab lähiajalugu ja mis on **minu lähiajaloo aeg**? Pärast 1945. aastat ei olegi seda küsimust nii põhimõtteliselt üles võetud. Pigem kerkis see otsustavalt esile juba 1918. a järel ja paljus ka pärast 1789. või 1776. aastat. Juriidilise lähiajaloo puhul on vastus problemaatilisest sõltuvalt erinev. Karistusõiguses on see aeg teine kui riigiõiguses, omakorda teine eraõiguses, protsessiõiguses jne. Õigusajaloo kelled näitavad oma aega. Ka ei löika ma möödanikku meelsasti ilma pikema kaalumiseteta ephhideks. Kes fikseerib ephhe, see tunnistab mõnda kindlat ajaloopilti. Vaidlus periodiseeringu üle muutub seepärast tihti natuke steriilseks⁹⁵, ehkki võib aidata selgitada seletuse eeldusi. Ma kasutan meelsamini sisulisi tüpoloogiaid läbi aegade. Konkreetne uurimisvajadus puudutab muidugi eelkõige 1945. aastale järgnenud aega nii

nist, mitte abiteaduslikust perspektiivist. Niisiis jääb ikkagi peale topeltkompetents.

⁹³Nii nimetab Füßer 1991: 73 oma uurimust Gumbeli statistikast. Edasisi näiteid pakuvad Rottleuthner 1992: 42 j ja Treiber 1996.

⁹⁴Nii teeb ja sealjuures väga tasakaalukalt Scherner 1996: 148 oma suures ülevaates sotsiaalõiguse ajaloo.

⁹⁵Õigusajaloo ei ole näited nii selgesti välja kujunenud kui näiteks kirjandusteaduses. Vt näiteks Stein 1974 või väga teadlikult kujundatud pealkirjaga Sengle 1971.

Idas kui Läänes, mis nüüdseks on jälle keskpaias kokku saanud.

KOKKUVÕTE

Juriidiline lähiajalugu saab olla teadus niisamuti nagu üldine lähiajalugu (peatükid I ja II). Objektivismi pärilikku haigust on võimalik ohjata, langemata siiski erapoolikuse ohvriks (I.3). Erinevused üldise õigusajaloo meetoditest ja esemest on üksnes graduaalsed (I.4). Õiguse lähiajaloole leidub kohta igas kolmes aktuaalses õigusteaduses, olgu see siis idealistlik, naturalistlik või kriitilis-ratsionaalse suundumusega (III). Oma ajaloolis-seletava huviga õiguse kui objekti vastu ei lahustu juriidiline lähiajalugu teistes tunnetushuvides (IV.1, V.1). Sealjuures võib ta töötada laias mõttes ajalooliselt või kitsamas mõttes dogmaajalooliselt (IV.2, IV.4), samuti sotsiaalajaloolise, sotsioloogilise või filosoofilise huviga (V). Laialt mõistetud ajalooline huvi näib lähim juba XVIII sajandi teisest poolest alguse saanud maailmamõistmise esmase historiseerimise ja relativeerimise tõttu (IV.3). 1970. aastate kogemused õigusajaloo laiendamisega on viinud koöperatsioonivajaduseni (V.1–3). Kui ei taheta jääda diletantismi pinnale, siis laiemate küsimuste jaoks on võimalik midagi leida eelkõige tööjaotuses ning vastastikku täiendavas produktiivsuses ja huvide ühendamises ning lahutamises. Ka dogmaajalugu võiks palju võita uutest kogemustest, kui ta suudaks paremini välja kujundada oma lähenemise raamid juriidiliste reeglite ja väärtustuste pikale ajaloole (VI.2). Saavutused õiguse lähima lähiajaloo vallas on üllatavad, eriti SDV ajaloost (VII.1) ja ka SLV sõjajärgsest ajaloost (VII.6). Need saavutused nõuavad ja võimaldavad tähelepanuväärseid väljavaateid. Eelkõige vana tuntud süsteemide võrdlus (VII.2) ja uuemad suundumused nagu õiguse mõiste reflekteerimine diktatuuride võrdluses (VII.3) või katse ühendada õiguse uue- mat ja vanemat ajalugu mitte kronoloogiliselt, vaid teadlikult tüpoloogiliselt (VII.4) aitavad vabaneda küsitavate eelarvaste muste pärandist (VII.7) ning jõuda uutele kallastele.

Kirjandus

A c h a m, G. 1995. *Geschichte und Sozialtheorie, Zur Komplementarität kulturwissenschaftlicher Erkenntnisorientierungen*. Freiburg

- A m o s , H. 1996. *Justizverwaltung in der SBZ/DDR, Personalpolitik 1945 bis Anfang der 50er Jahre*. Köln
- A r n o l d , W. 1865. *Cultur und Rechtsleben*. Berlin
- B a b e l s b e r g e r 1993 = *Die Babelsberger Konferenz vom 2./3. April 1958*. Hg. von J. Eckert. Baden-Baden
- B e c k , S. von der 1996. *Die Konfiskationen in der Sowjetischen Besatzungszone 1945 bis 1949*. Frankfurt a. M.
- B e c k e r , M. 1995. *Arbeitsvertrag und Arbeitsverhältnis in Deutschland, Vom Beginn der Industrialisierung bis zum Ende des Kaiserreichs*. Frankfurt a. M.
- B e h l e r t , W. 1991. Organisation und sozialer Status der Richter und Rechtsanwälte in der DDR. — *Kritische Justiz*, Jg. 24, S. 184–197
- B e r i c h t 1995 = *Bericht der Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte der SED-Diktatur in Deutschland" und Materialien der Enquete-Kommission*. Hg. von Dt. Bundestag Referat Öffentlichkeitsarbeit. 9 Bände in 18 Teilbänden. Baden-Baden
- B e z z e n b e r g e r , T. 1997. Wie das Volkseigentum geschaffen wurde. — *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, Jg. 19, S. 210–248
- B e y m e , K. von 1992. *Die politischen Theorien der Gegenwart*. 7. Aufl. Opladen
- B i b l i o g r a p h i e 1996 = *Beschreibende Bibliographie zur Geschichte des Arbeitsrechts mit Sozialrecht, Sozialpolitik und Sozialgeschichte, Berichtsraum 1945–1993*. Hg. von J. Rückert. Baden-Baden
- B o r c h a r d t , K. 1987. Wirtschaftsgeschichte: Wirtschaftswissenschaftliches Kernfach, Orchideenfach, Mauernblümchen oder nichts von dem? — *Festschrift für W. Zorn zum 65. Geburtstag*. Hg. von H. Kellenbenz und H. Pohl. Stuttgart, S. 17–31
- B o u r d i e u , Pierre 1996. Pierre Bourdieu im Gespräch mit Lutz Raphael, Über die Beziehungen zwischen Geschichte und Soziologie in Frankreich und Deutschland. — *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 22, S. 62–89
- B r e i t h a u p t , D. 1993. *Rechtswissenschaftliche Biographie DDR*. Berlin
- B r e t z i n g e r , O. N. 1994. *Die Kommunalverfassung der DDR*. Baden-Baden
- B r ü n n e c k , A. von 1978. *Politische Justiz gegen Kommunisten in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1968*. Frankfurt a. M.
- B u c h e r , E. 1994. Recht-Geschichtlichkeit-Europa. — *Vers une droit privé européen commun?* — *Skizzen zum europäischen Privatrecht*. Hg. von B. Schmidlin. Basel, S. 7–31

- Buxbaum, R. M. 1996. Die Rechtsvergleichung zwischen Nationalem Staat und internationaler Wirtschaft. — *Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, Bd. 60, S. 201–230
- Canaris, C.-W. 1993. Verfassungs- und europarechtliche Aspekte der Vertragsfreiheit in der Privatrechtsgesellschaft. — *Festschrift für P. Lerche zum 65. Geburtstag*. München, S. 873–891
- Carbonnier, J. 1974. *Rechtssoziologie*. Dt. Übersetzung. Berlin
- Coing, H. 1967. *Epochen der Rechtsgeschichte in Deutschland*. München
- Damaska, M. 1984/1985. How Did It All Begin? — *Yale Law Journal*, pp. 1807–1824
- Dersch, H. 1958. Entwicklungstendenzen im Arbeitsrecht unter Abweichung vom BGB. — *Recht der Arbeit*, Bd. 11, S. 441–447
- Deutsche(n) 1993 = *Deutschen Juristen jüdischer Herkunft*. Hg. von H. Heinrichs u. a. München
- Diestelkamp, B. 1980–1981. Rechts- und verfassungsgeschichtliche Probleme zur Frühgeschichte der Bundesrepublik Deutschland (3 Teile). — *Juristische Schulung*, (1980) S. 401–405, 481–485, 790–796; (1981) S. 96–102, 409–413, 488–494
- Diestelkamp, B. 1985. Rechtsgeschichte als Zeitgeschichte, Historische Betrachtungen zur Entstehung und Durchsetzung der Theorie vom Fortbestand des Deutschen Reiches als Staat nach 1945. — *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, Jg. 7, S. 181–207
- Diestelkamp, B. 1986. Kontinuität und Wandel in der Rechtsordnung, 1945 bis 1950. — *Westdeutschland 1945–1955*. Hg. von L. Herbst. München, S. 85–105
- Diestelkamp, B. 1989a. Die Verfassungsentwicklung in den Westzonen bis zum Zusammentreten des Parlamentarischen Rates (1945–1948). — *Neue juristische Wochenschrift*, Jg. 44, S. 1812–1318
- Diestelkamp, B. 1989b. Verfassungsgebung in den Westzonen nach 1945, Länderverfassungen und Grundgesetz. — *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, Jg. 11, S. 168–183
- Diestelkamp, B. 1996. Zur Rolle der Rechtswissenschaft in der Sowjetisch Besetzten Zone Deutschlands und der früher Deutschen Demokratischen Republik. — *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, Jg. 18, S. 86–101
- Diestelkamp, B., S. Jung 1989. Die Justiz in den Westzonen und der frühen Bundesrepublik. — *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Beilage zur Wochenzeitung *Das Parlament*, B 13–14/89 vom 24. III 1989

- Douma, E. 1994. Die Entwicklung des Familiengesetzbuches der DDR 1945–66: Frauen- und Familienpolitik im Spannungsfeld zwischen theoretischer Grundlage und realexistenter wirtschaftlicher Situation. — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung*, Bd. 11, S. 592–620
- Dreier, R. 1990. Rechtstheorie und Rechtsgeschichte. — *Rechtsdogmatik und praktische Vernunft. Symposium zum 80. Geburtstag von F. Wieacker*. Göttingen, S. 17–34
- Dölemeyer, B. 1995. *Repertorium ungedruckter Quellen zur Rechtsprechung, Deutschland 1800–1945*. Frankfurt a. M.
- Eichhorn, K. F. 1823. *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte*. Bd. 4. Göttingen
- Eisenhardt, U. 1995. *Deutsche Rechtsgeschichte*. 2. Aufl. München
- Engisch, Karl 1971. *Auf der Suche nach Gerechtigkeit*. München
- Entnazifizierungspolitik 1994 = Entnazifizierungspolitik der KPD/SED 1945–1948*. Hg. von R.-K. Rößler. Goldbach
- Erkenntnisgewinne 1997 = Erkenntnisgewinne, Erkenntnisverluste, Kontinuitäten und Diskontinuitäten in den Wirtschafts-, Rechts- und Sozialwissenschaften zwischen 20er und 50er Jahren*. Hg. von K. Acham u. a. Stuttgart
- Erker, P. 1993. Zeitgeschichte als Sozialgeschichte, Forschungsstand und Forschungsdefizite. — *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 19, S. 202–238
- Etzelt, M. 1992. *Die Aufhebung von nationalsozialistischen Gesetzen durch den Alliierten Kontrollrat, 1945–1948*. Tübingen
- Faller, H. 1995. Wiederkehr des Naturrechts? Die Naturrechtsidee in der höchstrichterlichen Rspr. von 1945 bis 1993. — *Jahrbücher für Öffentliches Recht*, Jg. 43, S. 1–17
- Feth, A. 1997. *Hilde Benjamin — Eine Biographie*. Berlin
- Foitzing, J. 1995. *Inventar der Befehle des Obersten Chefs der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (SMAD) 1945–1949*. München
- Fraenkel, E. 1974. *Der Doppelstaat*. Dt. Übersetzung. Frankfurt a. M.
- Frassek, R. 1996. *Von der "völkischen Lebensordnung" zum Recht, Die Umsetzung weltanschaulicher Programmatik in den schuldrechtlichen Schriften von Karl Larenz (1903–1993)*. Baden-Baden. Diss. iur. Hannover 1993
- Frei, N. 1996. Amnestiepolitik in den Bonner Anfangsjahren. — *Kritische Justiz*, Jg. 29, S. 484–494

- Freise, H. 1994. *Wettbewerb und Politik in der Rechtsordnung des Nationalsozialismus, Primat der Politik und ständischer Gedanke im Kartell-, Wettbewerbs- und Organisationsrecht 1933 bis 1936*. Baden-Baden
- Freud, Sigmund 1976. *Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten* (1914). — *Gesammelte Werke*. Bd. 10. Frankfurt a. M., S. 126–136
- Fulbrook, M. 1996. *Politik, Wissenschaft und Moral, Zur neueren Geschichte der DDR*. — *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 22, S. 458–471
- Fälle 1997 = *Fälle und Fallen in der neueren Methodik des Zivilrechts seit Savigny*. Hg. von J. Rückert. Baden-Baden
- Füßer, K. 1991. *Republikfeindliche Tendenzrechtsprechung in Weimar? Zur Aussagekraft der Gumbel-Mord-Statistik*. — *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, Jg. 12, S. 70–96
- Gagné, S. 1993. *Zur Methodik neuerer rechtsgeschichtlicher Untersuchungen I, Eine Bestandsaufnahme aus den siebziger Jahren*. Ebelsbach
- Gebhardt, C. 1995. *Der Fall des Erzberger-Mörder Tillessen, Ein Beitrag zur Justizgeschichte nach 1945*. Tübingen
- Geisteswissenschaften 1994 = *Geisteswissenschaften zwischen Kaiserreich und Republik, Zur Entwicklung von Nationalökonomie, Rechtswissenschaft und Sozialwissenschaft im 20. Jahrhundert*. Hg. von K. W. Nörr u. a. Stuttgart
- Gottwald, S. 1996. *Das allgemeine Persönlichkeitsrecht, Ein zeitgeschichtliches Erklärungsmodell*. Berlin
- Graml, H. 1990. *Die verdrängte Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus. — Zäsuren nach 1945. Essays zur Periodisierung der deutschen Nachkriegsgeschichte*. Hg. von M. Broszat. München
- Habermas, Jürgen 1969. *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt a. M.
- Habermas, Jürgen 1987. *Legitimität durch Legalität*. — *Kritische Justiz*, Jg. 19, S. 1–16
- Haerendel, H. 1996. *Gesellschaftliche Gerichtsbarkeit in der Deutschen Demokratischen Republik — eine rechtshistorische Betrachtung*. Frankfurt a. M.
- Hassmer, W. 1988. *Unverfügbares im Strafprozeß*. — *Festschrift für W. Maihofer*. Frankfurt a. M., S. 183–204
- Hattenhauer, Hans 1982. *Grundbegriffe des bürgerlichen Rechts. Historisch-dogmatische Einführung*. München
- Hattenhauer, Hans 1995. *Datschenrecht*. — *Zivilgesetzbuch 1995*, S. 140–159

- Hattenhauer, Hans 1996. *Die geistesgeschichtlichen Grundlagen des deutschen Rechts*. 4. Aufl. Heidelberg
- Hayek, Friedrich August von 1991 [1960]. *Die Verfassung der Freiheit*. Dt. Übersetzung, 3. Aufl. Tübingen
- Heil, W. 1988. *Das Problem der Erklärung in der Geschichtswissenschaft, Ein Beitrag zum Selbstverständnis und zur Objektivität der Geschichtswissenschaft*. Frankfurt a. M.
- Hesse, H. A. 1968. *Berufe im Wandel*. Stuttgart
- Hockerts, H. G. 1993. Zeitgeschichte in Deutschland, Begriff, Methoden, Themenfelder. — *Historisches Jahrbuch*, Bd. 113, S. 98–127
- Hofer, S. 1993. *Zwischen Gesetzestreue und Juristenrecht — Die Zivilrechtslehre Friedrich Endemanns (1857–1936)*. Baden-Baden
- Honsell, H. 1987. Das rechtshistorische Argument in der modernen Zivilrechtsdogmatik. — *Akten des 26. deutschen Rechtshistorikertages*. Frankfurt a. M., S. 299–310
- Jakobs, H. H. 1993. *Lucrum ex negatione, Kondiktionsrechtliche Gewinnhaftung in geschichtlicher Sicht*. Tübingen
- Jarauschk, K. H. 1995. Normalisierung oder Re-Nationalisierung? Zur Umdeutung der deutschen Vergangenheit. — *Geschichte und Gesellschaft*, Bd. 21, S. 571–584
- Jerouschek, G. 1992. *Die Hexen und ihr Prozeß*. Esslingen
- Jung, S. 1992. *Die Rechtsprobleme der Nürnberger Prozesse, Dargestellt am Verfahren gegen Friedrich Flick*. Tübingen
- Juristen* 1989 = *Juristen an der Universität Frankfurt am Main*. Hg. von B. Diestelkamp und M. Stolleis. Baden-Baden
- Kaiser, A. 1972. *Zum Verhältnis von Vertragsfreiheit und Gesellschaftsordnung während des 19. Jahrhunderts*. Diss. iur. Berlin
- Kaiser, A. 1976. Industrielle Revolution und Privatautonomie. — *Kritische Justiz*, Jg. 8, S. 60–74
- Kant, Immanuel 1786. *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. Riga
- Kant, Immanuel 1787. *Kritik der reinen Vernunft*. 2. Aufl. Riga
- Kantorowicz, H. U. 1962. Rechtswissenschaft und Soziologie. — *Rechtswissenschaft und Soziologie, Ausgewählte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Karlsruhe, S. 117–140
- Kaufmann, A. 1990. *Rechtsphilosophie in der Nach-Neuzeit*. Abschiedsvorlesung. Heidelberg
- Kaufmann, A. 1991. Die Naturrechtsrenaissance der ersten Nachkriegsjahre und was daraus geworden ist. — *Festschrift für S. Gagnér*. München, S. 105–132

- Kerka u, H.-J. 1966. *Der Naturrechtsgedanke in der Rechtsprechung des Bundesgerichtshofs in Strafsachen*. Diss. iur. Kiel
- Killias, M. 1994. Fragen an die Rechtsgeschichte aus der Sicht der Rechtssoziologie und der Kriminologie. — *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, Jg. 16, S. 101–121
- Kirchner, C. 1988. Über das Verhältnis der Rechtswissenschaft zur Nationalökonomie. — *Jahrbücher für Neue Politische Ökonomie*, Jg. 7, S. 192–208
- Kleßmann, C., M. Sabrow 1996. Zeitgeschichte in Deutschland nach 1989. — *Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, Heft B 39/1996 vom 20. IX 1996, S. 3–14
- Klippel, D. 1978. Entstehung und Strukturwandel der modernen Familie, Neuere Forschungen zur Sozialgeschichte der Familie. — *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht*, S. 558–566
- Klippel, D. 1984. Neuere Literatur zur Sozialgeschichte der Familie. — *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht*, S. 1179–1188
- Klippel, D. 1985a. *Juristische Zeitgeschichte, Die Bedeutung der Rechtsgeschichte für die Zivilrechtswissenschaft*. Gießen
- Klippel, D. 1985b. Neuere Literatur zur Sozialgeschichte der Familie. — *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht*, S. 444–455
- Klippel, D. 1985c. *Der zivilrechtliche Schutz des Namens. Eine historische und dogmatische Untersuchung*. Paderborn
- Klippel, D. 1987. Sozialgeschichte und Rechtsgeschichte. Recht und Rechtsgeschichte in der historischen Familienforschung. — *Zur Geschichte des Familien- und Erbrechts, Politische Implikationen und Perspektiven*. Hg. von H. Mohnhaupt. Frankfurt a. M., S. 267–280
- Kocka, J. 1972. Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. — *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 1, S. 9–42
- Kocka, J. 1993. *Die Geschichte der DDR als Forschungsproblem*. Bd. 1: Historische DDR-Forschung, Aufsätze und Studien. Berlin
- Kokert, J. 1995. *Der Begriff des Typus bei Karl Larenz*. Berlin
- Kroeschell, K. 1989. *Deutsche Rechtsgeschichte*. Bd. 3. Opladen
- Kroeschell, K. 1992. *Rechtsgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*. Göttingen
- Kuttner, S. 1955. Methodological Problems Concerning the History of Canon Law. — *Speculum*, vol. 30, pp. 539–549
- Käsler, D. 1984. *Die frühe deutsche Soziologie 1909 bis 1934 und ihre Entstehungsmilieus*. Opladen
- Köster, A. 1995. *Die Beschleunigung der Zivilprozesse und die Entlastung der Zivilgerichte in der Gesetzgebung von 1879–1933*. Frankfurt a. M.

- K ö t z , H. 1963. *Trust und Treuhand, Eine rechtsvergleichende Darstellung des anglo-amerikanischen trust und funktionsverwandter Institute des deutschen Rechts*. Göttingen
- K ö t z , H. 1996. Die Flüchtigkeit des eingebleuten Wissens. — *Süd-deutsche Zeitung*, 27.–28. Juli
- L a m b r e c h t , P. 1994. *Die Lehre vom faktischen Vertragsverhältnis*. Tübingen
- L a n g n e r , A. 1959. *Der Gedanke des Naturrechts seit Weimar in der Rechtsprechung der Bundesrepublik*. Bonn
- L a r e n z , Karl 1979. *Richtiges Recht. Grundzüge einer Rechtsethik*. München
- L a u f s , A. 1996. *Rechtsentwicklungen in Deutschland*. 5. Aufl. Berlin
- L e s s i n g , H. 1993. *Der erste Dachauer Prozeß (1945/46)*. Baden-Baden
- L i n s m a y e r , E. 1963. *Das Naturrecht in der deutschen Rechtsprechung der Nachkriegszeit*. Diss. iur. München
- L i w i n s k a , M. 1997. *Die juristische Ausbildung in der DDR im Spannungsfeld von Parteilichkeit und Sachlichkeit*. Berlin
- M a r k o v i t s , I. 1993. *Die Abwicklung, Eine Tagebuch zum Ende der DDR-Justiz*. München
- M a r x e n , K. 1994. *Das Volk und sein Gerichtshof*. Frankfurt a. M.
- M a s c h k e , A. 1993. *Gerechtigkeit durch Methode, Zu Karl Engischs Theorie des juristischen Denkens*. Heidelberg
- M e i n e k e , S. 1995. *Friedrich Meinecke, Persönlichkeit und politisches Denken bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Berlin
- M i t t e i s , H. 1947. *Rechtsgeschichte und Gegenwart*. — *Neue Justiz*, Jg. 1, S. 27–29
- M i t t e i s , H. 1957. *Die Rechtsidee in der Geschichte*. — *Gesammelte Abhandlungen und Vorträge*. Weimar, S. 501–513
- M o d e r n e 1996 = *Moderne Wirtschaftsgeschichte, Eine Einführung für Historiker und Ökonomen*. Hg. von G. Ambrosius, D. Petzina und W. Plumpe
- M o o r m a n n v a n K a p p e n , O. 1984. Die sog. neue Forschungsrichtung zur Kriminalitätsgeschichte in den Niederlanden und in Belgien. — *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, Jg. 6, S. 153–162
- M ö l l e r , H. 1989. *Zeitgeschichte*. — *Staatslexikon, Recht-Wirtschaft-Gesellschaft*. Hg. von Görres-Gesellschaft. 7. Aufl. Bd. 5, Freiburg u. a., S. 1145–1148
- M ü l l e r , K. 1995. *Die Lenkung der Strafjustiz durch SED-Staats- und Parteiführung der DDR am Beispiel der Aktion Rose*. Frankfurt a. M.

- Naucke, W. 1986. Versuch über den aktuellen Stil des Rechts. — *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Jg. 69, S. 189–210
- Naucke, W. 1996. *Rechtsphilosophische Grundbegriffe*. 3. Aufl. Neuwied
- Neumann, F. 1980 [1936]. *Die Herrschaft des Gesetzes, Eine Untersuchung zum Verhältnis von politischer Theorie und Rechtssystem in der Konkurrenzgesellschaft*. Übersetzt von A. Söllner. Frankfurt a. M.
- Neumann, F. 1984 [1942, 1944]. *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Dt. Übersetzung. Frankfurt a. M.
- Neumann, U. 1994. Wissenschaftstheorie der Rechtswissenschaft. — *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*. 6. Aufl. Karlsruhe, S. 422–439
- Niermann, H.-E. 1995. Die Durchsetzung politischer und politisierter Strafjustiz im Dritten Reich, Ihre Entwicklung aufgezeigt am Beispiel des OLG-Bezirks Hamm. — *Juristische Zeitgeschichte*. Hg. von Justizministerium des Landes Nordrhein-Westfalen. Bd. 3. Düsseldorf
- Nowak, C. 1993. *Die praktische Bedeutung der Generalklauseln und unbestimmten Rechtsbegriffe in den großen Kodifikationen der DDR*. Köln
- Nörr, K. W. 1994. *Die Leiden des Privatrechts, Kartelle in Deutschland*. Tübingen
- Nörr, K. W. 1996. Über zwei Konstituenten der deutschen Rechtsentwicklung nach 1945. — *Zwischen...* 1996, S. 357–376
- Ogorek, R. 1994. Rechtsgeschichte in der Bundesrepublik (1945–1990). — *Rechtswissenschaft...* 1994, S. 12–99
- OMGUS 1994 = *OMGUS-Handbuch. Die amerikanische Militärregierung in Deutschland 1945–1949*. Hg. von C. Weisz. München
- Ormond, T. 1994. *Richterwürde und Regierungstreue, Dienstrecht, politische Betätigung und Disziplinierung der Richter in Preußen, Baden und Hessen 1866–1918*. Frankfurt a. M.
- Ourliac P. 1992. Histoire nouvelle et histoire du droit. — *Revue historique de droit français*, vol. 70, p. 363–371
- Perspektiven 1994 = *Perspektiven und Projekte*. — *Juristische Zeitgeschichte*. Hg. von Justizministerium des Landes Nordrhein-Westfalen. Bd. 2. Düsseldorf
- Peter, M., H. Schröder 1994. *Einführung in das Studium der Zeitgeschichte*. Paderborn.

- Pfannkuch, J. 1995. *Volksrichterausbildung in Sachsen 1945–1950*. Frankfurt a. M.
- Pfetsch, F. R. 1985. *Verfassungspolitik der Nachkriegszeit. Theorie und Praxis des bundesdeutschen Konstitutionalismus*. Darmstadt
- Plumeyer, M. 1990. *Die Mitbestimmungsgesetze der deutschen Länder 1947–1950*. Diss. iur. Hannover
- Quellen 1992 = *Gedruckte Quellen der Rechtsprechung in Europa (1800–1945)*. Hg. von F. Ranieri. Frankfurt a. M.
- Ramm, T. 1970. *Einführung in das Privatrecht*. Bd. 3. München
- Ranieri, F. 1986. *Recht und Gesellschaft im Zeitalter der Rezeption. Eine rechts- und sozialgeschichtliche Analyse der Tätigkeit des Reichskammergerichts im 16. Jahrhundert*. Frankfurt a. M.
- Ranke, Leopold von 1925. *Das politische Gespräch und andere Schriften zur Wissenschaftslehre*. Hg. von E. Rothacker. Halle
- Rechtse n t w i c k l u n g 1990 = *Rechtse n t w i c k l u n g u n t e r d e m B o n n e r G r u n d g e s e t z*. Hg. von R. Mußgung. Heidelberg
- Rechtserf a h r u n g 1997 = *Rechtserfahrung DDR. Sozialistische Modernisierung oder Entrechtlichung der Gesellschaft?*. Hg. von G. Dilcher. Berlin
- Rechtsordnung 1995 = *Die Rechtsordnung der DDR. Anspruch und Wirklichkeit*. Hg. von U.-J. Heuer. Baden-Baden
- Rechtswissenschaft 1994 = *Rechtswissenschaft in der Bonner Republik. Studien zur Wissenschaftsgeschichte der Jurisprudenz*. Hg. von D. Simon. Frankfurt a. M.
- Rechtswissenschaft 1996 = *Rechtswissenschaft in der DDR 1945–1971*. Hg. von R. Dreier u. a. Baden-Baden
- Rechtswissenschaften 1976 = *Rechtswissenschaften und Nachbarwissenschaften*. Hg. von D. Grimm. 2 Bde. München
- Reiland, W. 1971. *Die gesellschaftlichen Gerichte der DDR*. Tübingen und Basel
- Renner, Karl 1930. Ein Buch vom juristischen Überbau. — *Zeitschrift für soziales Recht*, S. 135–145
- Richter, R. 1994. *Institutionen ökonomisch analysiert*. Tübingen
- Richter, R., E. Furubotn 1996. *Neue Institutionenökonomik, Eine Einführung und kritische Würdigung*. Tübingen
- Rinken, A. 1996. *Einführung in das juristische Studium*. 3. Aufl. München
- Roenne, H. H. von 1997. *“Politisch untragbar...?” Die Überprüfung von Richtern und Staatsanwälten der DDR im Zuge der Vereinigung Deutschlands*. Berlin
- Romein, J. 1958. Über integrale Geschichtsschreibung. — *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte*. Bd. 16, S. 207–220

- R o m e r, H. 1992. Historische Kriminologie. Zum Forschungsstand in der deutschsprachigen Literatur der letzten zwanzig Jahre. — *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, Jg. 14, S. 227–242
- R o t h a c k e r, E. 1953. Die traditionellen Spannungen zwischen Natur- und Geisteswissenschaften. — *Studium generale*, Bd. 6, S. 383–391
- R o t t l e u t h n e r, H. 1992. *Einführung in die Rechtssoziologie*. Darmstadt
- R ö h l, K. F. 1987. *Rechtssoziologie. Ein Lehrbuch*. Köln
- R ö h l, K. F. 1994. Wozu Rechtsgeschichte? — *JURA*, S. 173–178
- R ü c k e r t, Joachim 1978. Zur Erkenntnisproblematik materialistischer Positionen in der rechtshistorischen Methodendiskussion. — *Zeitschrift für historische Forschung*, Jg. 5, S. 257–292
- R ü c k e r t, Joachim 1984. *Idealismus, Jurisprudenz und Politik bei Friedrich Carl von Savigny*. Ebelsbach
- R ü c k e r t, Joachim 1986. Das "gesunde Volksempfinden" — eine Erbschaft Savignys? — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Germanistische Abteilung, Bd. 103, S. 199–247
- R ü c k e r t, Joachim 1987. Heidelberg um 1804 oder: die erfolgreiche Modernisierung der Jurisprudenz durch Thibaut, Savigny, Heise, Martin, Zachariä u. a. — *Heidelberg im säkularen Umbruch: Traditionsbewußtsein und Kulturpolitik um 1800*. Hg. von F. Strack. Stuttgart, S. 83–116
- R ü c k e r t, Joachim 1988. *Autonomie des Rechts in historischer Perspektive*. Hannover
- R ü c k e r t, Joachim 1990. Entstehung und Vorläufer der gesetzlichen Rentenversicherung von 1889. — *Handbuch der gesetzlichen Rentenversicherung*. Hg. von F. Ruland. Neuwied, S. 1–50
- R ü c k e r t, Joachim 1991a. Savignys Einfluß auf die Jurisprudenz in Deutschland nach 1900. — *Rechtsgeschichte in den beiden deutschen Staaten (1988–1990)*. Hg. von H. Mohnhaupt. Frankfurt a. M., S. 34–71
- R ü c k e r t, Joachim 1991b. Justus Möser als Historiker und Jurist. — *Die Bedeutung der Wörter. Festschrift für Sten Gagnér zum 70. Geburtstag*. München, S. 355–378
- R ü c k e r t, Joachim 1992. "Frei" und "sozial": Arbeitsvertrags-Konzeptionen um 1900 zwischen Liberalismen und Sozialismen. — *Zeitschrift für Arbeitsrecht*, Jg. 23, S. 223–294
- R ü c k e r t, Joachim 1993a. Savignys Konzeption von Jurisprudenz und Recht, ihre Folgen und ihre Bedeutung bis heute. — *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, D. 61, S. 65–95

- Rückert, Joachim 1993b. Franz Leopold Neumann (1900–1954) — ein Jurist mit Prinzipien. — *Der Einfluß deutscher Emigranten auf die Rechtsentwicklung in den USA und Deutschland*. Hg. von M. Lutter u. a. Tübingen, S. 437–474
- Rückert, Joachim 1995a. Das 20. Jahrhundert in der Rechtsgeschichte. — *Ius Commune*, Bd. 22, S. 311–325
- Rückert, Joachim 1995b. Geschichte des Privatrechts als Apologie des Juristen — Franz Wieacker zum Gedächtnis. — *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno*, vol. 24, p. 531–562
- Rückert, Joachim 1995c. Der Rechtsbegriff der Deutschen Rechtsgeschichte in der NS-Zeit. — *Die Deutsche Rechtsgeschichte in der NS-Zeit*. Hg. von J. Rückert und D. Willoweit. Tübingen, S. 177–240
- Rückert, Joachim 1995d. Abbau und Aufbau der Rechtswissenschaft nach 1945. — *Neue Juristische Wochenschrift*, Jg. 48, S. 1251–1259
- Rückert, Joachim 1996a. Richterrecht seit Weimar? — *Festschrift für Sten Gagnér zum 3. März 1996*, S. 203–227
- Rückert, Joachim 1996b. Die ausgestellte Justiz — eine gelungene Bewältigung? — *Neue Juristische Wochenschrift*, H. 41, S. XVII–XX
- Rückert, Joachim 1997a. K. F. Eichhorn (1781–1854). Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte. — *Hauptwerke der Geschichtsschreibung*. Hg. von V. Reinhardt. Stuttgart, S. 152–156
- Rückert, Joachim 1997b. Natürliche Freiheit — Historische Freiheit — Vertragsfreiheit. — *Recht zwischen Natur und Geschichte*. Hg. von H. Mohnhaupt und J.-F. Kervegan. Frankfurt a. M., S. 305–336
- Rückert, Joachim 1998. Zu Kontinuitäten und Diskontinuitäten in der juristischen Methodendiskussion nach 1945. — *Erkenntnisgewinne...* 1998, S. 113–165
- Rüping, H. 1994. *Staatsanwälte und Parteigenossen. Haltungen der Justiz zur nationalsozialistischen Vergangenheit zwischen 1945 und 1949 im Bezirk Celle*. Baden-Baden
- Rüping, H. 1998. *Grundriß der Strafrechtsgeschichte*. 3. Aufl. München
- Rüthers, B. 1968. *Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus*. Tübingen
- Ryffel, H. 1974. *Rechtssoziologie. Eine systematische Orientierung*. Neuwied
- Savigny, Friedrich Carl von 1814. *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg

- S a v i g n y , Friedrich Carl von 1840. *System des heutigen römischen Rechts*. Bd. 1. Berlin
- S c h e i l l , V. 1994. *Das Arbeitsrecht der Westzonen und der jungen Bundesrepublik*. Bayreuth
- S c h e r n e r , K.-O. 1996. Sozialrechtsgeschichte der Neuzeit. Stand der Forschung und offene Fragen. — *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, Jg. 18, S. 102–150
- S c h e u r i g , B. 1962. *Einführung in die Zeitgeschichte*. Berlin
- S c h e y h i n g , R. 1968. Die geschichtliche Dimension im geltenden Recht. — *Tübinger Festschrift für Eduard Kern*. Tübingen, S. 423–437
- S c h i e d e r , W. 1987. Sozialgeschichte zwischen Soziologie und Geschichte. Das wissenschaftliche Lebenswerk Conzes. — *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 13, S. 244–266
- S c h l o s s e r , H. 1996. *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*. 8. Aufl. Heidelberg
- S c h l ü t e r , H. 1995. *Die Urteilspraxis des nationalsozialistischen Volksgerichtshofs*. Berlin
- S c h m i d t , J. 1995. *Otto Koellreutter 1883–1972*. Frankfurt a. M.
- S c h m i t t , Carl 1950. *Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft (Vortrag und Festschriftbeitrag von 1944)*. Tübingen
- S c h m o e c k e l , M. 1997. 100 Jahre BGB: Erbe und Aufgaben. — *Neue juristische Wochenschrift*, Jg. 49, S. 1697–1705
- S c h r ö d e r , J. 1981. *Wissenschaftstheorie und Lehre der "praktischen Jurisprudenz" auf deutschen Universitäten an der Wende zum 19. Jahrhundert*. Frankfurt a. M.
- S c h r ö d e r , J. 1989. *40 Jahre Rechtspolitik im freiheitlichen Rechtsstaat. Das Bundesministerium der Justiz und die Justizgesetzgebung 1949–1989*. Köln
- S c h r ö d e r , R. 1984. *Zur Arbeitsverfassung des Spätmittelalters. Eine Darstellung mittelalterlichen Arbeitsrechts aus der Zeit nach der großen Pest*. Berlin
- S c h r ö d e r , R. 1991. Die Bewältigung des Dritten Reiches durch die Rechtsgeschichte. — *Rechtsgeschichte in den beiden deutschen Staaten (1988–1990)*. Hg. von H. Mohnhaupt. Frankfurt a. M., S. 204–647
- S c h r ö d e r , R. 1993. Zivilrechtsprechung in der DDR während der Geltung des BGB. — *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie*. Hg. von H. Mohnhaupt und D. Simon, Bd. 2. Frankfurt a. M., S. 527–580
- S c h r ö d e r , R. 1995. Das ZGB der DDR von 1976, verglichen mit dem Entwurf des Volksgesetzbuches der Nationalsozialisten von

1942. Überlegungen zu einem Versuch eines Systemvergleichs. — *Zivilgesetzbuch...* 1995, S. 31–71
- Schröder, R. F. Bär 1996. Zur Geschichte der juristischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin. — *Kritische Justiz*, Jg. 29, S. 447–465
- Schulz, G. 1992. *Einführung in die Zeitgeschichte*. Darmstadt
- Schulte Beerbühl, M. 1995. War England ein Sonderfall der Industrialisierung? — *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 21, S. 479–505
- Schumacher, B. 1985. *Rezeption und Kritik der Radbruchschen Formel*. Diss. iur. Göttingen
- Schwab, D. 1983. [Sammelrezension.] — *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht*, S. 104–105
- Schwab, D. 1993. *Wertewandel und Familienrecht*. Hannover
- Seiler, W. 1991. *Höchstrichterliche Entscheidungsbegründungen und Methode im Zivilrecht*. Baden-Baden
- Sengle, F. 1971, 1972, 1980. *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution, 1815–1848*. 3 Bde. Stuttgart
- Senn, M. 1982. *Rechtshistorisches Selbstverständnis im Wandel. Ein Beitrag zur Wissenschaftstheorie und Wissenschaftsgeschichte der Rechtsgeschichte*. Zürich
- Siegel, R. 1992. *Im Interesse der Gerechtigkeit, Die Dachauer Kriegsverbrecherprozesse 1945–48*. Frankfurt a. M.
- Simon, D. 1988. Jurisprudenz und Wissenschaft. — *Rechtshistorisches Journal*, Bd. 7, S. 141–156
- Simon, D. 1990. Zäsuren im Rechtsdenken. — *Zäsuren nach 1945. Essays zur Periodisierung der deutschen Nachkriegsgeschichte*. Hg. von M. Broszat. München, S. 153–167
- Smid, S. 1991. *Einführung in die Philosophie des Rechts*. München
- Sonthemer, K. 1976. Politische Wissenschaft und Staatsrechtslehre. — *Rechtswissenschaften...* 1976, S. 68–85
- Sozialgeschichte* 1994 = *Sozialgeschichte der DDR*. Hg. von H. Kaelble u. a. Stuttgart
- Sozialwissenschaften* 1978 = *Sozialwissenschaften im Studium des Rechts*. Hg. von G. Dilcher und N. Horn. München
- Sowjetische* 1997 = *Sowjetische Besatzungszone in Deutschland — Deutsche Demokratische Republik (1945–1960)*. Hg. von H. Mohnhaupt und H.-A. Schönfeldt. Frankfurt a. M.
- Stegmüller, W. 1983. *Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie*. Bd. 1: Erklärung, Begründung und Kausalität. Berlin

- Stein, P. 1974. *Epochenproblem "Vormärz" (1815–1848)*. Stuttgart
- Stein, P. 1986. The Tasks of Historical Jurisprudence. — *The Legal Mind. Essays for Tony Honoré*. Oxford, pp. 293–305
- Steuerung 1994 = *Steuerung der Justiz in der DDR. Einflußnahme der Politik auf Richter, Staatsanwälte und Rechtsanwälte*. Hg. von H. Rottleuthner. Köln
- Stolleis, M. 1974. *Gemeinwohlformeln im nationalsozialistischen Recht*. Berlin
- Stolleis, M. 1982. Rechtsordnung und Justizpolitik 1945–1949. — *Festschrift für H. Coing*. Bd. 1. München, S. 383–407
- Stolleis, M. 1994. *Recht im Unrecht. Studien zur Rechtsgeschichte des Nationalsozialismus*. Frankfurt a. M.
- Stolleis, M. 1997. Die Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, Bemerkungen zu ihrer Geschichte. — *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Jg. 80, H. 4: Juristische Zeitgeschichte. Hg. von J. Rückert, S. 339–358
- Streitbaren 1988 = *Streitbaren Juristen*. Hg. von *Kritische Justiz*. Baden-Baden
- Studien 1994 = *Studien- und Quellenbuch zur Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*. Bd. 2. Aalen
- Stürner, R. 1996. Der hundertste Geburtstag des BGB — nationale Kodifikation im Greisenalter? — *Juristenzeitung*, Jg. 51, S. 741–753
- Zeitgeschichte 1993 = *Juristische Zeitgeschichte — Ein neues Fach?* Hg. von M. Stolleis. Baden-Baden
- Zivilgesetzbuch 1995 = *Das Zivilgesetzbuch der DDR vom 19. Juni 1975*. Hg. von J. Eckert und H. Hattenhauer. Goldbach
- Zur Geschichte 1987 = *Zur Geschichte des Familien- und Erbrechts. Politische Implikationen und Perspektiven*. Hg. von H. Mohnhaupt. Frankfurt a. M.
- Zweigert, K., H. Kötz 1996. *Einführung in die Rechtsvergleichung*. 3. Aufl. Tübingen
- Zwischen 1996 = *Zwischen Kontinuität und Fremdbestimmung. Zum Einfluß der Besatzungsmächte auf die japanische und deutsche Rechtsordnung 1945 bis 1950*. Hg. von B. Diestelkamp u. a. Tübingen
- Thieme, H. 1968. Rechtsgeschichte und Zeitgeschichte. — *Festschrift für E. Bonjour*. Bd. 1. Basel, Stuttgart, S. 225–236
- Treiber, H. 1989. Zur Rezeptionsgeschichte von Webers Rechtssoziologie bei den Rechts- und Staatswissenschaften seit 1972. — *Vollzugskosten des Rechtsstaates und andere Studien zum Recht*. Baden-Baden, S. 393–445

- Treiber, H. 1996. Die "rückwärtsgewandte" Expertenreform — Innenansichten zur großen Strafrechtsreform der 50er Jahre. — *Festschrift für S. Gagnér zum 3. März 1996*. Ebelsbach, S. 229–273
- 40 Jahre 1990 = 40 Jahre Bundesrepublik Deutschland — 40 Jahre Rechtsentwicklung. Ringvorlesung der Jur. Fakultät der Univ. Tübingen. Tübingen
- Vollmer, U. 1994. *Arbeitslosigkeit in sozialistischen Planwirtschaft*. Stuttgart u. a.
- Vorträge 1991 = *Vorträge zur Rechtsentwicklung der achtziger Jahre*. Hg. von der Jur. Gesellschaft Osnabrück-Emsland. Köln
- Waiber, D. 1996. *Von der wohlwollenden Despotie zur Herrschaft des Rechts. Entwicklungsstufen der amerikanischen Besatzung Deutschlands 1944–1949*. Tübingen
- Walkenhaus, R. 1997. *Konservatives Staatsdenken. Eine wissenssoziologische Studie zu Ernst Rudolf Huber*. Berlin
- Weber, H. 1997. "Asymmetrie" bei der Erforschung des Kommunismus und der DDR-Geschichte? Probleme mit Archivalien, dem Forschungsstand und bei den Wertungen. — *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, Heft B 26/97 vom 20. VI 1997, S. 3–14
- Wehler, H.-U. 1989, 1995. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd. 1–2. 2. Aufl. 1989; Bd. 3. 1995. München
- Weis, E. 1982. Neue Forschungsrichtungen in der Geschichtswissenschaft, insbesondere in der Sozialgeschichte. — *Historische Jahrbücher*, Jg. 102, S. 390–417
- Werkentin, F. 1995. *Politische Strafjustiz in der Ära Ulbricht*. Berlin
- Werle, G. 1989. *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*. T. 1. Berlin
- Wesel, U. 1991. *Fast alles, was Recht ist*. Frankfurt a. M.
- Wieacker, Franz 1967. *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 2. Aufl. Göttingen
- Wieacker, Franz 1974. Das Sozialmodell der klassischen Privatrechtsgesetzbücher und die Entwicklung der modernen Gesellschaft (1953). — *Industriegesellschaft und Privatrechtsordnung*. Frankfurt a. M., S. 9–35
- Wiegand, W. 1991. Die Verhaltenspflichten. Ein Beitrag zur juristischen Zeitgeschichte. — *Festschrift für S. Gagnér*. München, S. 547–563
- Wiegandt, M. H. 1995. *Norm und Wirklichkeit. Gerhard Leibholz (1901 bis 1982) — Leben, Werk und Richteramt*. Baden-Baden

- Wolf, G. 1996. Befreiung des Strafrechts vom nationalsozialistischen Denken? — *Juristische Schulung*, Jg. 36, S. 189–195
- Wolf, W. 1998. *Vom alten zum neuen Privatrecht. Das Konzept der normgestützten Kollektivierung des Privatrechts in den zivilrechtlichen Arbeiten Heinrich Langes (1900–1977)*. Tübingen
- Wollschläger, C. 1980. Zivilprozeßstatistik und Wirtschaftswachstum im Rheinland von 1822 bis 1915. — *Das Profil des Juristen in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlaß des 70. Geb. von Franz Wieacker*. Ebelsbach, S. 371–397
- Wollschläger, C. 1989. Die Arbeit der europäischen Zivilgerichte im historischen und internationalen Vergleich. — *Prozeßflut?* Hg. von E. Blankenburg. Köln, S. 21–114
- Wollschläger, C. 1993. Die historische Entwicklung der Zivilprozeßhäufigkeit in Japan und Europa seit dem 19. Jh.: Kawashimas These im internationalen Vergleich. — *Revue de Droit Comparé*, vol. 27, S. 1–33
- Wolter, U. 1984. *Mietrechtlicher Bestandschutz. Historische Entwicklung seit 1800 und geltendes Wohnraum-Kündigungsschutzrecht*. Frankfurt a. M.
- Wrobel, H. 1989. *Verurteilt zur Demokratie. Justiz und Justizpolitik 1945–1949*. Heidelberg

JOACHIM RÜCKERT (sünd. 1945) on uuema õigusajaloo, uusaja eraõiguse ajaloo, juriidilise lähiajaloo, tsiviilõiguse ja õigusfilosoofia professor Johann Wolfgang Goethe Ülikoolis Frankfurdis Maini ääres. 1964–1970 õppis õigusteadust, ajalugu, filosoofiat ja haldusteadusi Berliinis, Tübingenis, Münchenis ja Speyeris. Promotsioon (1972) ja habilitatsioon (1982) Münchenis. 1984–1993 tsiviilõiguse ja õigusajaloo korraline professor Hannoveris, alates 1993. aastast Frankfurdis. Monograafiad ja rohked artiklid uuemast eraõiguse ajaloost, juriidilisest meetodiõpetusest ja õigusteaduse ajaloost. Mitme õigusajaloolise sarja väljaandja.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5 –12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihō

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5–12; 1996 — 1,2,3,5–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2001

Back issues for 2000	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1999	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1998	1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1997	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1996	1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1995	1				5	6	7	8	9	10	11	12

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

How the United States recognised the Baltic states . . . <i>T. Peter Park</i>	1579
Thomas Jefferson and the American Declaration of Independence	1584
..... <i>Raili Põldsaar</i>	
Who is he, the American — this new man? <i>Krista Vogelberg</i>	1594
German Studies in North America today <i>Thomas Salumets</i>	1613
Andres Pranspill's <i>American Anthology</i> — the bridge to America	1631
..... <i>Kersti Unt</i>	
Language and nature <i>Noam Chomsky</i>	1644
Agent Sergius Riis in Estonia: Confusions in Russia and history	1684
..... <i>Eero Medijainen</i>	
Poetry <i>Elizabeth Bishop</i>	1716
The story of dark matter <i>Jaan Einasto</i>	1720
Losses in Estonia's population under the communist regime. II . .	1752
..... <i>Enn Sarv</i>	
On religious life and baptism rites of Caucasian Estonians. II	1769
..... <i>Marika Mikkor</i>	
Review: From a thankful reader. <i>Kirjad üle mere: Mart Lepiku kirjavahetus Julius Mägiste, Karl Ristikivi ja Bernard Kangroga.</i> (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 19.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000. <i>Kord Vihalemm elas Ystadis: Arvo Mägi ja Arno Vihalemma kirjavahetus 1955–1959.</i> Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000. <i>Karl Muru</i>	1780
Editorial note. Summaries	1784
Recent history of law: Tasks and achievements between history, jurisprudence, social sciences and sociology. III . <i>Joachim Rückert</i>	1793

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719